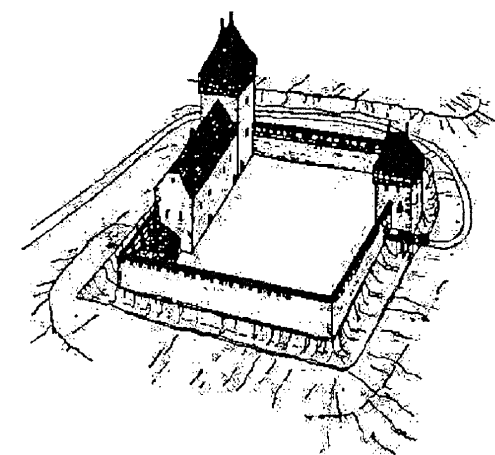

Castrum

2012/1-2

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomról:

MERVA SZABINA

A kora Árpád-kori sánctörékek keletkezési lehetőségeiről

ZSOLDOS ATTILA

A Druget-tartomány várnagyai

HORVÁTH RICHÁRD

Vár volt-e a tati „vár?”

RÁCZ MIKLÓS

A modellezés, mint az elemzés és az elméleti rekonstrukciós folyamatok bemutatásának eszköze a cseszneki vár példáján. I.

NOVÁKI GYULA

Adony-Dajapuszta vára

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

15. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

15. szám

Budapest, 2012

E számunk munkatársai

BELJAK, JÁN régész, Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nyitra, BUZÁS GERGELY régész-művészettörténész, Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás király Múzeuma, Visegrád, CZAJLIK ZOLTÁN régész, ELTE Régészettudományi Intézet, DÉNES JÓZSEF régész, Csepreg, FELD ISTVÁN régész, ELTE Régészettudományi Intézet, HORVÁTH RICHÁRD történész, MTA Történettudományi Intézete, GÁL-MLAKÁR VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, JANKOVICH-BESÁN DÉNES régész, Budapest, Merva Szabina régész, MTA Régészeti Intézete, MOLNÁR ISTVÁN régész, Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, KÖPECZNY ZSUZSANNA régész, Bánsági Múzeum, Temesvár, MAKOLDI MIKLÓS régész, Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, MIKLÓS ZSUZSA régész, MTA Régészeti Intézet, NOVÁKI GYULA régész, Budapest, PAŽINOVÁ, NOÉMI régész, Nyitrai Konstantin Egyetem Régészeti Tanszéke, Nyitra, RÁCZ MIKLÓS régész, Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ, RINGER ISTVÁN régész, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, ZSOLDOS ATTILA történész, MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

MERVA SZABINA

A KORA ÁRPÁD-KORI SÁNCVÁRAK KELTEZÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL

Bevezetés

Vitán felül áll, hogy a magyar középkori régészet egyik legfontosabb alapkérdése a kora Árpád-kori sáncvárok korhatározása. Ezen erősségek vizsgálata a 10. századi temetők kutatásával párhuzamosan, már a 19. század közepén elindult.¹ Bóna István e témában íródott munkájában a régészekhez szólva hangsúlyozza: „Mindenek előtt és mindenek felett a saját szemüknek higgyenek: felméréseiknek, metszeteiknek, rétegeiknek, leleteiknek és a leletek modern vizsgálatának. Banner János jelszavával: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni.”² A kutatástörténeten végigtekintve azonban az tapasztalható, hogy a tárgyalt objektumtípusok keltezésében az előkerült leletek csupán az egyéb argumentumokkal alátámasztott kormeghatározás illusztrálására szolgáltak, s valójában az objektummal keltezték a leletet, nem fordítva.

Jelen tanulmány célja e jelenség okának vizsgálata, célirányosan a régészetileg kutatott kora Árpád-kori várak kerámiaanyagának számbavétele, keltezésének, keltezhetőségének vizsgálata. Kutatásomat elsősorban az északnyugat-magyarországi sáncvárok leletanyagára támaszkodva végeztem el.³

Annak ellenére, hogy egyazon lelethorizont jellemzi, a magyar korai Árpád-kor (értsd 10–11. század) kutatásában a legtöbb esetben külön kezelték a korszak sír- illetve telep-régészetét és a várkutatást. Jelen esetben, épp a leletek vizsgálata okán, mindhárom kutatási terület eredményeit felhasználva fejtem ki gondolataimat. Evidencia, hogy a legtöbb esetben a leletanyag legnagyobb részét képező kerámia keltező értéke kell, hogy legyen a perdöntő az egyes stratigráfiai egységek datálásában. Több alkalommal olvashatunk a sáncot megelőző 10. századi települési rétegről avagy a sáncban lelt kora középkori kerámialeletekről. Emellett az archaeomágneses keltezési módszer alapját is a régészeti korhatározás adja, amely szintén nem nélkülözheti a kerámiakutatást. Indokoltnak tartom tehát a várak kutatástörténete előtt először a 10–11. századi kerámia keltezési problémáinak ismertetését.

1 BENKŐ 1998. 16., 27.

2 BÓNA 1998. 8–9.

3 Jelen tanulmány tárgyát a mainzi Römisch–Germanisches Zentralmuseum „Reiterkrieger, Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das 'Deutsche Reich' vom 9. bis zum 11. Jahrhundert” című projektje keretében vizsgáltam. Itt szeretném megköszönni a projekt magyar koordinátorának, Feld Istvánnak, hogy a kutatásban részt vehettem.

Kerámiakeltezési problémák a 10–11. században

Végigtekintve 10–11. századi kerámiakutatás eredményein,⁴ két fontos tényezőt tartok szükségesnek számba venni. Először röviden ismertetnem kell a kutatás rendelkezésére álló leletanyagot és annak keltezési lehetőségeit, majd szót kell ejtenem a kutatásban uralkodó, az objektumok korhatározását meghatározó szemléletről.

1. A 10–11. századi kerámia – forrásbázis és keltezhetőség

A 10–11. századi kerámia azonosítása meggyőzően természetesen csak a zárt leletegységből, jól vagy jobban datálható egyéb leletek kíséretében előkerülő leletegyüttesek elemzésével történhet meg. Az abszolút kronológiai fogódzópontok kidolgozásához elsősorban éremleltre vagy két évszázadnál rövidebb intervallumra keltezhető kísérőleltre van szükségünk, ami ritkább esetben telepobjektumból, gyakrabban sírból kerül elő. A sírba helyezett edények vizsgálatával egyértelművé vált, hogy a halott mellé a mindennapi életben használt edényt tettek, azaz nem kifejezett sírkerámiáról van szó.⁵ Míg azt megállapíthattuk, hogy minden sírba tett edény elvben kerülhetne elő telepről is (az egyezés – az alábbiakban taglalandó kronológiai problémák miatt – véleményünk szerint nem az azonosított telepek anyagából következethető ki elsősorban, hanem abból, hogy a kerámiaedények viszonylag jól kielégettek és másodlagosan is megégtek), addig ennek el-
lentéte egyelőre nem bizonyított. A vizsgálatba vont edénytípusok közül ugyanis a főzés-
re/sütésre alkalmas cserépbogrács illetve sütőharang nem került idáig elő a korszakhoz köthető temetkezésből. A jelenség oka könnyen belátható, ha az útravalóul szánt „egy-
tálétel” göngyölegére, s nem a túlvilágra szánt használati edényre gondolunk, a fent em-
lített kerámiatípusok 10. századtól való keltezése azonban épp ezért szorul bizonyításra.

Meg kell azt is jegyeznem, hogy az edénymellékletes sírok legnagyobb része, (elte-
kintve néhány nagy köznépi sírmezőtől) elsősorban a 10. századi temetőkre illetve teme-
tőrészekre jellemző, azaz nagyrészt a 10. századi edényművesség körvonalazására al-
kalmazható. A forrásbázist jelenleg mintegy ezer edénymellékletes sír alkotja az egész
Kárpát-medencéből. A telep kutatás tanulságai szerint a sírba tett edények összegyűjtése s
elemzése elkerülhetetlen a továbblépéshez, a leletek relatív alacsony előfordulása és egye-
netlen térbeli eloszlása azonban ma még nem alkalmas minden kérdés megválaszolására.

Az objektumok keltezhetősége kapcsán hangsúlyoznom kell, hogy az éremmel kelte-
zett edényes sírok száma a húszat sem éri el az egész Kárpát-medence területén – ezen
belül a 10., illetve a 11. század fele-fele arányban képviselt –, de a közzétett, éremmel kel-
tezett telepobjektumok száma is rendkívül alacsony, s azok kivétel nélkül a 11. századból
származnak.⁶ A kora Árpád-kori telepeken előkerülő fémleletek elemzése során ugyan-
akkor kiderült, e leletek ritkaságuk és kronológiájuk miatt a legtöbb esetben ugyancsak
nem adnak pontosabb időrendet a telepek kérdésében.⁷

Az éremmel keltezett telepobjektumok mellett egy-egy szerencsés szuperpozíciónak
köszönhetően feltételezhetjük a 11. század előtti datálást. Ki kell, hogy mondjuk azonban,

4 A korszak kerámia-kutatástörténetére l.: TAKÁCS 2009. 703–706.; Merva S.A. 179–180.

5 KVASSAY 1982. 19., Merva S.A. 202.

6 A következő objektumok: Esztergom-Szentgyörgymező, 17. gödör. (LÁZÁR 1998. 71., fig. 55., 73.), Csepel-
Nagy-Duna sor lelőhely egy kemencéjének betöltéséből (HORVÁTH 2007. 51–52.), illetve éremlelet látott
napvilágot Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont 559. objektumából is (TOMKA 2000. 10.)

7 LANGÓ 2010.

miszerint a legtöbb esetben csupán a relatív kronológia valószínűsíthető, a lelőhelyek indulási korának illetve felhagyásának meghatározása nagyrészt csak sejtésnek mondható. A kerámián meghatározható attribútumokat (díszítés, forma, anyag) és edénytípusokat vizsgálva egy biztosan alkalmazható faktort tarthatunk csupán számon, mégpedig a fogaskerékmintának a kutatásban már korábban is megállapított 11. századi megjelenését.⁸ Egyéb, két, illetve három évszázadnál rövidebb intervallumra keltezhető jellegzetességet vagy edénytípust egyelőre nem tudunk meghatározni, biztosan tehát csupán az utóbb említett mintával díszített cserepek jelölhetik a 11. századtól induló használatot.

Ebből következően alapvető probléma a 10. századi kerámia keltezése, keltezhetősége. Egyelőre nincs olyan edény- vagy peremformánk, díszítéstípusunk vagy edénytípusunk, amely erre az egyetlen évszázadra lenne datálható. Amennyiben telepanyagról beszélünk, a kézikorongolt cserépbográcsok 10. századra való keltezése épp olyan nehézkes – azaz ugyanúgy bizonyítható vagy cáfolható – mint bármely más formáé, díszítésé vagy edénytípusé.

Egyes régiók településhorizontjainak értékelésénél illetve egyes telepek belső kronológiájának kialakításánál használatos módszer az elkülönített anyagcsoportok kronológiai csoportokként való értelmezése. Több korszakban használt lelőhelyek esetében a módszer létjogosultsága vitathatatlan, az általunk vizsgált időszakban azonban – illetve a bennünket most közelebbről érdeklő mikrorégióban, a 8–11. század vonatkozásában is – kérdéses, hogy minden esetben járható-e ez az út. A kérdés újragondolására a 9–10(?) századi Bácsa-Szent Vid dombi, illetve a 10?–11–12? századi Ménfőcsanak-szelesi telepek anyagának összehasonlító vizsgálata sarkallt. A bácsai cserepeken és a lelőhelytől légvonalban mintegy 12 km-re elhelyezkedő ménfőcsanaki kora Árpád-kori település kerámiaanyagán végzett petrográfiai összehasonlító elemzés ásványos összetétel- és technológiai különbségeket, egyes esetekben azonban nagyfokú hasonlóságot mutatott ki.⁹ A kísérlet tanulsága, hogy általában nem tarthatjuk kizárhatónak egy olyan modell realitását, miszerint a két telep kerámiája közti egyértelmű anyagösszetétel- és technológiai különbség ellenére létezett időbeli átfedés a telepek használatában. Mindig megmarad tehát annak esélye, hogy csupán több, egy időben élő fazekaskör produktumait elemeztük. Meg kellett állapítani, hogy az egyes anyagtípusok (mikroszkópikusan: egyes ásványianyag-tartalmú csoportok) elkülönítése egyéb jellemzők (díszítés, forma) híján nem jogosít fel kronológiai csoportok meghatározására. Erre a következtetésre éppen azon leletek vizsgálati eredménye vezetett, melyek ásványianyag-tartalmukat tekintve nagyon hasonlóknak mutatkoznak, viszont díszítésük alapján egészen biztosan van datálásukban száz-kétszáz év eltérés!

2. A 10–11. századi kerámia – a kutatás szemlélete

A kutatástörténettel kapcsolatban két dologról szükséges szólnom, egyrészt a 10–11. századi telepkerámia keltezése vonatkozásában kialakult szemléletmódról, másrészt annak a magyar honfoglalást megelőző évszázaddal/évszázadokkal való kapcsolatáról.

A kora Árpád-kori, azaz 10–11. századi települések kapcsán két felfogás figyelhető meg a magyarországi kutatásban, s ez meghatározza a keltezési törekvéseket. Egyrészt

⁸ TAKÁCS 1996b. 340. A sírba tett edények esetében: Merva S.A., 203.

⁹ A Szakmány György és Tóth Mária által végzett természettudományos vizsgálatok és azokból leszürrhető régészeti következtetések részletes ismertetésére egy következő tanulmányban kerül sor.

több kutató tesz kísérletet a magyar honfoglalás utáni egy évszázad kerámiaanyagának elkülönítésére, elsősorban a kézikorongolt cserépbogrács hiányával jellemezve a leletanyagot.¹⁰ A másik felfogás szerint nem különítendő el a honfoglalás utáni évszázad leletanyaga az államalapítás utáni évszázadtól, így képviselői következetesen 10–11. századra keltezik a telepeket.¹¹ Ez utóbbi szemlélettel cseng össze az, hogy ők a kézikorongolt cserépbográcsokat a 10. századtól datálják.¹²

Végül szólnunk kell a kora Árpád-kor és a korábbi évszázad(ok) időrendi viszonyáról. A magyarországi (kora)középkori telepek kronológiája kimondatlanul, de még mindig azt sugallja, hogy a telepek felső/alsó időhatára a magyar honfoglalás kell, hogy legyen. A szakirodalomban tehát általában 8–9. századi, illetve 10–11. századi telepek/telephorizontok keltezésről olvashatunk, de 9–10. századi datálásról nem. A jelenség mögött nem feltétlenül azon meggyőződés áll, miszerint a kronológiánk pontos és biztos alapokon nyugszik, sokkal inkább egy kutatási hagyományról beszélhetünk. Ezen szemlélet, ha nem is szándékosan, de a telepek időrendjével etnikumot és diszkontinuitást sugall, ami semmiképp sem tartható, még akkor sem, ha az ugyanezen időszakra keltezett temetők szintén hiányoznak.¹³ Bár mindenki számára evidencia, hogy a magyar honfoglalás idején a Kárpát-medence lakott terület volt, a magyarországi (nem a Kárpát-medencei!) (kora)középkori telepek keltezését illető általános gyakorlat ezt korántsem tükrözi.

Véleményem szerint tehát a „kritikus” 10. századi települések kutatásánál elviekben két típust kell keresnünk, a honfoglalás korát megelőző (9–10. századi), illetve a honfoglalás idején induló (10. századi(?), 10–11. századi) telepeket.

A kora Árpád-kori várak sáncainak keltezhetősége

Az alábbiakban számbaveszem a kutatás során alkalmazott eljárásokat, röviden taglalva a történeti keltezést, majd végigtekintem a régészeti keltezés eddig alkalmazott módszereit.

Történeti keltezés

Bevezetésképpen a történettudományok kutatástörténetének behatóbb ismertetése nélkül ugyan (ennek utolsó, részletes összefoglalását Mordovin Maxim doktori disszertációban olvashatjuk¹⁴), de röviden fel kell, hogy vázoljam a főbb kutatási eredményeket. Maga a kutatási terület természetszerűleg számos történeti kérdést vet fel, attól függetlenül nem kezelhető. Gondoljunk csak a várak funkciójának meghatározására, avagy azok szervezett, egyidejű,¹⁵ illetve több szakaszban történt építésére.¹⁶ Ha csupán a *történeti adatokkal* való korhatározást tekintjük – gondolunk itt Anonymus gestájának forráskriti-

10 WOLF 2003. 100–103., de korábról is olvashatunk későbbre való datálásról: SZABÓ 1938. 25. A 10. századra való keltezés kapcsán megemlítendő, hogy Herold Hajnalka Örménykút telepének periodizálásánál a 3. fázist (az avarok és az Árpád-kor közt) kizárásos alapon, analógiák segítségével datálja a 10. századra: HEROLD 2004. 63. A kézikorongolt bográcsleletek szinte teljes hiányával indokolva 10. századra keltezi a győri Vagongyár területén feltárt telepet Tomka Péter: TOMKA 2011. 304–305.

11 Takács Miklós a kivételt a hengeres nyakú és bordásnyakú edénytípusban látja, vélekedése szerint ez a típus biztonsággal 11. századi sírból nem került elő. TAKÁCS 2009. 236.

12 SZÓKE 1955. 90., TAKÁCS 1986. 136–137., TAKÁCS 1993. 453., TAKÁCS 1996b. 336., TAKÁCS 2009. 237.

13 Ugyanerről a problémáról olvashatunk a temetők kapcsán is: TOMKA 2010. 222–223.

14 MORDOVIN 2010. 87–99.

15 BÓNA 1998. 18–19.

16 BUZÁS 2006. 43.

kával való használatára¹⁷ –, láthatjuk, hogy a történészek ugyanazon adatokra alapozva is különböző eredményekre jutottak. Míg Györffy György kutatásai szerint már a 10. századi vezéri szálláshelyeken várak álltak és erre a nemzeti szervezetre épültek a vármegyék,¹⁸ addig Kristó Gyula törzsi eredettel számolva ugyan, de a sáncvárokat a 10–11. század fordulójára, a 11. század elejére keltezi.¹⁹ Buzás Gergely e témához kapcsolódó tanulmányának már a címe is kizárja a 10. századi eredet lehetőségét. A kazettás szerkezetű sáncokat vizsgálva, azokat hadtörténeti adatokkal 1042 és 1074 közé helyezi, I. András uralkodásához kötve emelésüket. A kutató álláspontja szerint ezen objektumok a német támadásokkal szemben határvárként funkcionáltak, az államszervezés első évtizedeire való datálást ezért tartja elfogadhatatlannak.²⁰

A *nyelvészeti-történeti adatok* keltező értékéről Kristó Gyula írt részletesebben, megkérdőjelezve a módszer létjogosultságát.²¹ A kutatásban megfogalmazódott azonban egy olyan nézet is, miszerint minden személynévi eredetű várnév csak 10. századi lehet.²²

Németh Péter a témával kapcsolatos első publikációi egyikében a magyar államszervezést egy hosszabb folyamatként képzei el, a sáncvárokat így módon a 10. század elejétől I. Istvánig datálva.²³ *Nem tisztán régészeti érvelés* azonban az sem, ahogy a későbbiekben Németh,²⁴ majd Bóna István a tárgyalta erődítések országos szintű kiépülése előfeltételeként egy központosított szervezetet s egyben defenzív külpolitikai berendezkedést tételez fel, így datálva az államalapítás korára a várak sáncait.²⁵ *Vegyes régészeti-történeti argumentációval* keltező Gömöri János a soproni sánc esetében, a sánc típusa és történeti vonatkozások okán az ispáni központ létrejöttét Szent István korára helyezve.²⁶ Vegyes érveléssel határozza meg a 11. század elejére Tomka Péter is az északnyugat-magyarországi sáncvárok korát.²⁷

Régészeti keltezés

A relatív illetve abszolút kronológia kialakítására alkalmas régészeti metódusokat külön-külön tárgyalom, s északnyugat-magyarországi példákon illusztrálva igyekszem bemutatni a kerámiával való keltezés lehetőségeit. A kora Árpád-kori fazekasságban (is) vélhető regionális különbségeket szem előtt tartva, a vizsgálatom tárgyát képezik a kisalföldi régió kora Árpád-kori sírba tett edényei és telepkerámiája is, melyek elemzésével igyekeztem a sáncokból előkerülő kis mennyiségű leletanyag keltezését pontosítani. Sajnos a régió 10–11. századi temetőhorizontjából csupán az oroszvári edénymellékletes sírok képviselik a temetkezésből előkerülő kerámialeleteket.²⁸ A Győr környéki telepkerámia tanulmányozása a Bácsa-Szent Vid dombi 9–10. századi²⁹ és a Ménfőcsanak-Szeles dűlői 10(?)–11–(12?) századi telepének feldolgozásával történik. A korszakhoz

17 Györffy 1977. 232–234., 243., Kristó 1988. 21–26., Zsoldos 2001. 43–48.

18 Györffy 1977. 191–210.

19 Kristó 1988. 82–85., 94.

20 Buzás 2006. 46–51.

21 Kristó 1988. 57–99.

22 Dénes 1996. 364.

23 Németh 1977. 215.

24 Németh 1985. 109–110.

25 Bóna 1998. 18–19., Bóna 2001. 106.

26 Gömöri 2002. 89.

27 Tomka 1976. 393., Tomka 1987. 153.

28 Horváth–Merva–Tomka S.A.

29 Merva–Tomka S.A.

tartozó soproni és Sopron környéki telephorizontot pedig a következő lelőhelyek kerámiaanyagának megtekintésével igyekeztem megismerni: Fertőszentmiklós-Szeredre dűlő, Röjtökmuzsaj-Zsebedomb alja, Sopron-Új utca–Szt.György utca sarka, Sopron-Bánfalvi út és Szakony-Békás tó.³⁰

A történeti interpretációt megelőző, tisztán a régészeti adatokon alapuló kiértékelés csak néhány esetben nyújtott biztos támpontot a *korai várak relatív illetve abszolút kronológiájához*.

Relatív kronológiai kutatások

Az *objektumok tipológiájának* kidolgozásával (mely legfeljebb relatív keltezésre alkalmas) már többen felállítottak egy kronológiát a kutatás során (a sáncok szélessége³¹ és/vagy a sáncvárak alapterülete alapján³²), ez azonban ma már nem tartható. Legújabbban a lengyel, cseh és magyar sáncvárak összevetésével kialakított tipológia egyik tanulsága az, hogy a típusok jórészt nem alkalmasak keltezésre és nem köthetők egyértelműen valamelyik területhez. Emellett a magyarországi sányszerkezetek részletes vizsgálatával kiviláglott, hogy korántsem beszélhetünk egységes szerkezetekről, amely egy központi, tervszerű építkezést sugallna.³³ Az összehasonlító elemzést elvégezve Mordovin Maxim arra következtetett, hogy a korai sáncvárak építését egy hosszabb folyamatként kell elképzelnünk, amely még Géza fejedelem idején indulhatott, s akár a 11. század második feléig is eltarthatott.³⁴

A sáncvárak régészeti korhatározásánál felhasznált másik fontos szempont volt a sáncok *stratigráfiai helyzete*. Több esetben olvashatunk egy, a sánctól megelőző települési rétegről,³⁵ amely az erődítés terminus post quem keltezésében alapvető tényezőt jelent. A „publikáció-alapú” kerámiaelemzés veszélyét elkerülendő, most csak azon lelőhelyek értékelésére szorítkoztam, amelynek személyes vizsgálatára lehetőségem nyílt. A következőkben három, vizsgálatra alkalmas objektum ilyen módon történő keltezési lehetőségeit veszem sorba, a győri, a bácsai és a soproni sáncét.

Az 1970-es években a *Győr-káptalandombi* ásatásokon³⁶ mód volt pontos stratigráfiai vizsgálatokra, így bizonyossá vált a sáncot megelőző 10. századi település léte.³⁷ Az 1978-ban végzett feltáráson három, rétegtanilag elkülöníthető periódust állapított meg Tomka Péter. Itt szuperpozícióban helyezkedett el egy veremház, egy földbe mélyített, cölöpszerkezetes raktárpépület és egy gerendaváz, ún. Blockwerk-technikával épült raktársor. Bár a sáncot régésztileg nem sikerült lokalizálni (ugyan az 1974. évi kutatás során

30 Ezúton szeretném megköszönni Gömöri Jánosnak, hogy a leletanyag megtekintésére engedélyt adott.

31 NOVÁKI–SÁNDORFI 1981., SÁNDORFI 1985. 159–173., SÁNDORFI 1989. 19–26.

32 NOVÁKI 1988. 149–150., DÉNES 1996. 364.

33 MORDOVIN 2010. 162–163.

34 MORDOVIN 2010. 194.

35 Az egyik legjobban megkutatott és közeljövőben közlésre kerülő sáncvár, a borsodi vár építési korát, többek között a sánc alatt húzódó 10. századra keltezett települési objektumok miatt, Wolf Mária szintén a 10. század végére – a 11. század elejére tette. WOLF 1996. 243., WOLF 2001. 179., 182. Későbbi munkájában azonban már az 1020–1050-es intervallumot valószínűsíti, érveléséhez elsősorban régészeti és természettudományos keltezési módszert alkalmazva. WOLF 2008. 90., 173. A lelőhely stratigráfiája kapcsán a közelmúltban megfogalmazódott egy ellenvélemény. MORDOVIN 2010. 182–186. Ezúton köszönöm Wolf Máriának és Mordovin Maximnak, hogy doktori disszertációjuk kéziratát rendelkezésemre bocsájtották.

36 Ezúton szeretném megköszönni Tomka Péternek, hogy a leletanyag megtekintésére és elemzésére engedélyt adott.

37 TOMKA 1987. 153.

előkerült gerendavégek erre utalhattak³⁸), az ásató feltételezte, hogy a harmadik periódust képviselő gerendavázis raktársor a sánc belső oldalához csatlakozhatott, azaz a sánccal egykorú.³⁹ Amennyiben ezt elfogadjuk, a harmadik periódus objektuma alatt előkerülő másik két periódus a sánc alatti településrétegeket kell, hogy reprezentálja.

Az egyes horizontokhoz köthető leletanyag számbavétele során⁴⁰ a következőket állapíthattuk meg: a „sáncra” boruló barna téglaszemcsés (planírozási) réteget késő Árpád-kori bográcsperem-típusok, fogaskerékmintás edénytöredékek kelteznek. A rétegtani megfigyelésekre alapozva megkíséreltük elkülöníteni a késő Árpád-kori réteg alatti horizontokba tartozó objektumok elsődleges betöltését és az abból előkerülő leletanyagot a másodlagos betöltés leletanyagától. Mivel a nagyfokú késő középkori bolygatásnak köszönhetően másodlagos, kevert betöltéssel is kell számolnunk, így az onnan származó leletanyag nagyobbbrészt csak hosszabb intervallumra való post quem keltezést tesz lehetővé. Példa erre a második periódushoz tartozó nagy cölöpszerkezetes objektum homokos betöltése, amelyből számos római cserép illetve egy kora középkori peremtöredék került elő.

A feltételezett sánchoz kötött égett vörös rétegből (a gerendavázis építmény horizontja) csekély leletanyag származik, a római leletek mellett egy csigavonaldíszes fazék-oldaltöredék került napvilágra. A horizonthoz kapcsolható egy agyagkemence és két kisebb gödör is, melynek betöltéséből korhatározó leletként egy fogaskerékmintás oldaltöredék került elő. Tegyük hozzá, a horizont felső időhatárát a sánc(hoz tartozó épületek) pusztulási kora jelenti. Ami az égett, vörös réteggel jellemezhető periódus alatti horizontok elsődleges betöltését illeti: a cölöpvázis, nagyméretű raktársor megfelelő betöltéséből (azaz a homokos betöltés alatt elhelyezkedő sötétebb rétegből) nagy grafitos tárolóedény peremtöredéke (1. tábla, 1.), hullámvonalköteggel díszített, kiegészíthető fazék töredékei (2. tábla), és néhány jellegtelen, csigavonallal illetve hullámvonallal díszített darab került elő.

A tárgyalt, harmadik periódusú raktársor kialakításával egy, annak az északnyugati részén elhelyezkedő objektumot (veremházat?) vágta el. Az objektum beásása szépen dokumentálható volt (3. tábla), itt az alsó, összefüggő faszénrétegből előkerült leleteket tekinthetjük korhatározónak. Ehhez a horizonthoz köthető egy, Magyarországon unikálisnak számító gömbtestű grafitos edény, egy másik, bordával díszített grafitos oldaltöredék, egy széles távval bekarcolt csigavonaldíszes tárolófazék, egy hullámvonalkötegdíszes oldaltöredék és végül több, hullámvonallal illetve csigavonallal díszített peremtöredék (4-5. tábla, 1. tábla, 2-3.).

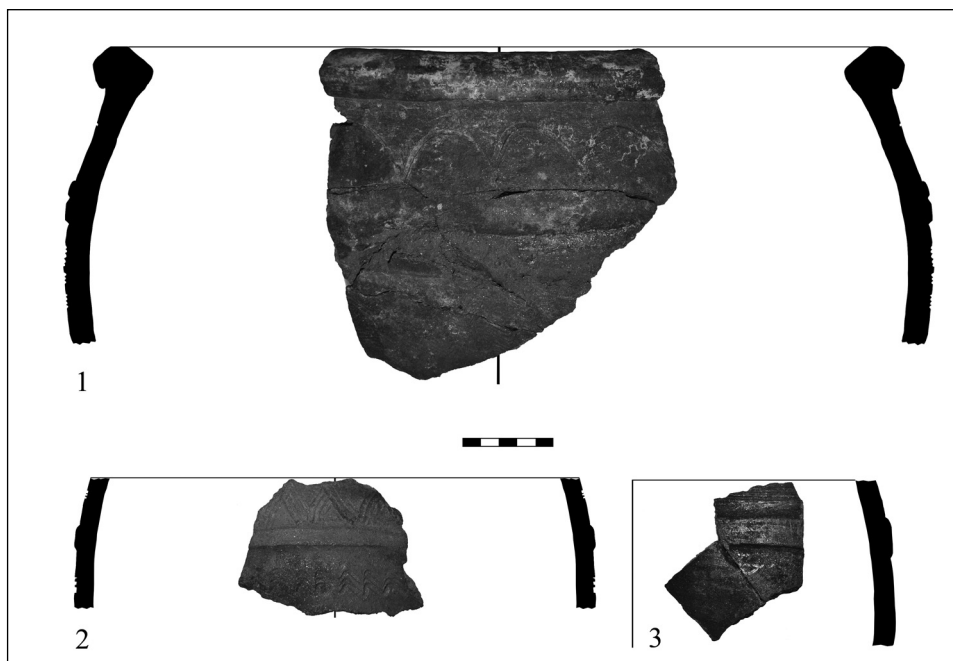
Ami az előkerült leletek keltezhetőségét illeti, mint láhattuk, a fogaskerékminta kivételével minden díszítéstípus előkerült a „sánc” alatti településrétegekből, így megállapítható, hogy annak 11. századi keltezése nem bizonyított. Amint azonban a fentiekben már kifejtettem, egyelőre nem tudunk a kerámia segítségével egyetlen évszázadra keltezni, így a fogaskerékmintás töredékek híján sem állíthatjuk, hogy a leletanyag a 10–11. századon belül közelebből elhelyezhető lenne, csupán akkor, ha elfogadjuk a sánchoz tartozó horizont alatt előkerült leletanyag reprezentatív voltát. Meg kell, hogy jegyezzem, a sánc alatti horizontokból nem került elő cserépbográcslelet, csupán másodlagos betöltésből ismerünk összesen két darab olyan bográcsperemet, amelyek tipokronológiai

38 TOMKA 1976. 405., Abb. 14.

39 TOMKA 1987. 148–149.

40 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tomka Péternek, hogy lehetőséget nyújtott a leletanyag megtekintésére.

1. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás grafitos kerámia-leletei:
 1. a 2. periódushoz köthető tárolóedény peremtöredéke, ltsz.: XJM 88.12.5.;
 2. az 1. periódushoz köthető tárolóedény oldaltöredéke, ltsz.: XJM 88.12.62.;
 3. az 1. periódushoz köthető tárolóedény oldaltöredéke, ltsz.: 88. 12. 20.

alapon a 11–12., illetve 12–13. századra lennének datálhatók. Emellett számon kell tartanunk még egy, objektumhoz ugyan nem köthető, kora Árpád-kori edénytípust is, ugyanis két bordásnyakú edény peremtöredéke látott napvilágot a sánc alatti rétegsorokból (6. tábla). Ami pedig a grafitos import edények keltezhetőségét illeti, a közelmúltban bizonyosodott be, hogy a kisalföldi kora középkori telepanyagban, ha kis százalékban is, de megjelenik az államalapítás előtt, sőt, valószínűsíthetően már a magyar honfoglalás előtti évszázadban is a nyugati importkerámia.⁴¹ Összességében tehát a leletek alapján a győri lelőhelyről annyi állapítható meg, hogy a feltételelesen sánchoz köthető horizont alatti településrétegek 11. századinál korábbi keltezése valószínűsíthető, alsó kronológiai határunk azonban bizonytalan, azt a rendelkezésre álló csekély leletmennyiség alapján a 9–10. századon belül nem tudjuk pontosítani.

Sokáig államalapítás kori sáncváraink között tartotta számon a kutatás *Bácsa-Szent Vid* objektumát is. A bácsai sánc korát elsősorban a stratigráfia és az előkerült leletanyag alapján határozta meg először Nováki Gyula, aki a sánc alatt húzódó kora középkori – az ásató szerint 10–13. századi⁴² – telepnyomok okán azt a 12–13. századra keltezte,

41 Bácsa-Szent Vid domb lelőhely 9–10. századi település leletanyagában jelen van a grafitos kerámia:: Merva–Tomka S.A.

42 A kutató hangsúlyozta a kora középkori kerámiakronológia bizonytalanságait, két töredék esetében felvetve azok esetleges 8–9. századi voltát is: Nováki 1976. 122., 9. kép, 6–7. A Tomka-féle ásatási anyag vizsgálatára alapozva úgy gondoljuk, az általa közölt leletanyag (Nováki 1976. 121–123., 8–11. kép), amely nagyrészt a sánc alatt húzódó kora középkori nyílt színi telephez tartozik, a 9–10. századra keltezhető.

2. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga: a 2. periódushoz köthető kerámialelet. Ltsz.: XJM 88.12.2.

megjegyezve ugyan, hogy a sáncszerkezetre pontos analógiát nem ismer.⁴³ Tomka Péter újabb kutatása során azonban sikerült olyan rétegtani megfigyeléseket tenni, ami kizárja a korai keltezést.⁴⁴ A lelőhely stratigráfiája ugyanis a következő:

1. A sánc által körülhatárolt részen a leletanyag alapján nyolc, 9–10. századra keltezhető telepobjektum került feltárássra, emellett az előkerült kora középkori leletanyag mintegy harmada kultúrrétegből származik (7. tábla).

2. A 11. századra keltezhető temetőrészlet⁴⁵ egyes temetkezései (a 16., 17. és 19. sír) a korábbi horizonthoz tartozó telepobjektumokon helyezkednek el. A lelőhely ezen két horizontját tekintve három szuperpozíciót sikerült dokumentálni: az 1. objektumra a 16. sírt,⁴⁶ a C objektumra a 17. sírt és J objektumra a 19. sírt ásták rá.

3. A leletanyag alapján elkülöníthető további nyolc Árpád-kori és két középkori gödör, továbbá hét gödör keltezése kérdéses. A 18. sírt a D objektum vágja, melyet csupán

43 NOVÁKI 1976. 120–125.

44 TOMKA 2000. 13–14.

45 A temetőből 4 sírt tártak fel, melynek részletes bemutatása a közeljövőben megjelenő doktori disszertáció keretében olvasható majd, Horváth Ciprián tollából. A részletes bemutatástól eltekintve tehát mi csak a kora középkori település kronológiája szempontjából fontos sírmellékleteket emeljük ki.

46 A sírt keltező Stephanus Rex érem: TOMKA 2000. 13. kép

3. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga: a 4. szelvény északnyugati része, a legkorábbi periódushoz köthető objektum beásása (nyugatról), az alsó, égett szenes réteg, s az abban talált edényleletek in situ (fényképezte: Tomka Péter)

két jellegtelen középkori töredék datál. A templomdombon, az újkori templom elé keltezhető a melléklet nélküli síros középkori/kora újkori (?) temetőhöz tartozó 13. sír.⁴⁷

4. A feltárás során dokumentálták a kőtemplom kiszedett falait és a feltehetően hozzá tartozó 15 újkori sírt. Az épületet az 1. katonai felmérési térképen (1763–1785) még álló épületként ábrázolják, a felméréshez tartozó országleírásban is szerepel: „Eine Capele ausserhalb des Dorfes auf einem Hügel. Eine gemauerte Capele befindet sich auf der Wiesen.”⁴⁸ A 2. katonai felmérés térképein (1806 és 1869)⁴⁹ már a régészeti ásatásokon is lokalizált téglaegetőt találjuk (a feltárás során igazolódott, hogy 1839-ben a területen téglaegetés folyt, a máglyák lesároztott, átégett alapjai a sírok fellett összefüggő felületeket alkottak). A 3. katonai felmérés térképén (1880) a templomot romként jelölik. Az épület felhagyásának időpontjához egy 1816-os határleírás visz még közelebb: ekkor már „Szent

Vid templomának omladékaként említi” az objektumot.⁵⁰

Ami a sánc térképi ábrázolását illeti, egyértelműen nem azonosítható a földhányás, tegyük hozzá, ennek relatív magassága a 20. század végén nem haladta meg a 1,5 métert. A 3. katonai felmérés (ez részletességét és pontosságát tekintve a legkövetkezősebbnek mondható a három 18–19. századi felmérés közül) a sánc vonalában fasort jelöl (8. tábla, 5.).⁵¹ Elsősorban a régészeti stratigráfiai vizsgálatok és a 4. horizont 18. száza-

47 Ezzel a lelőhellyel hozható kapcsolatba egy 16. század végi írott forrás is. Egy 1593. április 19-én kelt törvénykezési jegyzőkönyvből idézünk: „Nováki Andreassyth Mátyás királyi jogügyigazgató a maga, és Lipchey János nevében tilalmazza a bácsai prediális nemeseket Szentvid pusztá földjeinek használatától és az ugyanott Szentvid tiszteletére emelt egyház temetőjében való temetkezéstől.” GECSÉNYI 1990. 125.

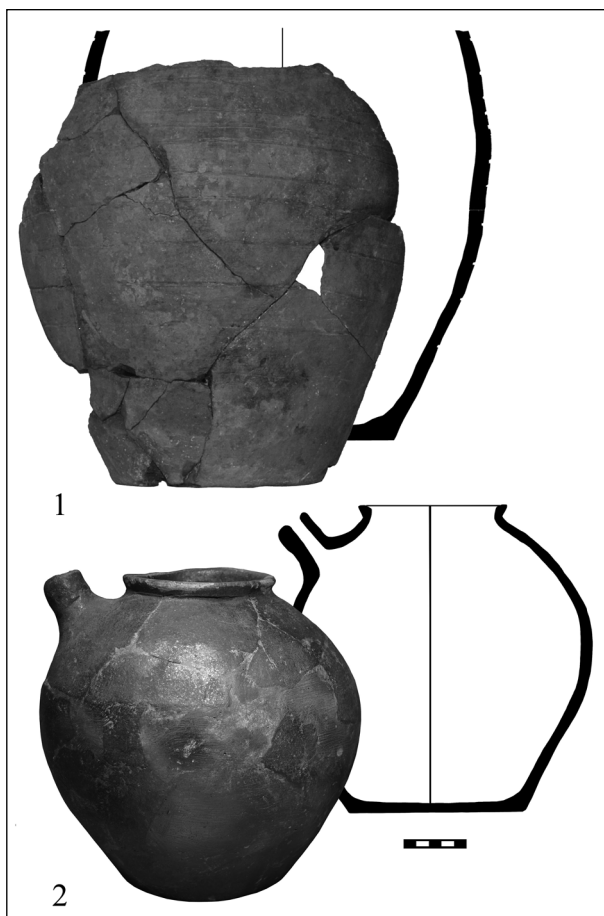
48 Arcanum 2004.

49 Arcanum 2005.

50 VÉGH 2000. 56–57.

51 Arcanum 2007.

di–19. századi eleji keltezése⁵² indokolja, hogy a bácsai sánc 11. századi/Árpád-kori keltezését erősen megkérdőjelezzük.⁵³ Az 1987. évi kutatás során ugyanis sikerült megfigyelni, hogy a sánc a templomdomb pusztulási rétegére húzódik, azaz lelőhelyünkön az 5., legkésőbbi horizontot kell, hogy képviselje. Ha ennek korát kívánjuk meghatározni, hangsúlyozni kell, hogy a sánc török korra való datálása – melyről több helytörténeti írásban olvashatunk⁵⁴ – a török kori leletanyag hiánya, a stratigráfiai megfigyelésekből adódó következtetések miatt, illetve azon okból, hogy a Győr s környékének török kori topográfiájában sem szerepel az objektum,⁵⁵ nem tartható. Felmerült az utóbbi években azonosított és lokalizált más Napóleon-kori redutok és sáncok kutatása kapcsán⁵⁶ a bácsai objektum 1809. évi keltezése is. Győr városa mellett többek között Vének és Bácsa között is emeltek sáncokat a francia csapatok, egy korabeli írott forrás erről tudósít bennünket.⁵⁷ Egy 1809-es térkép azonban pontosan jelöli ezen sánc elhelyezkedését⁵⁸ az itt tárgyalt objektumtól délnyugatra, így ezt a lehetőséget ki kell zárni. Amennyiben bízhatunk az utóbbi térkép hitelességében és pontosságában, ak-

4. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga, a 4. szelvény északnyugati részén megfigyelt beásás (veremház?) alsó, szenes rétegeből előkerült leletanyag: 1. tárolóedény töredéke, ltsz.: XJM 88.12.2.; 2. gömbtestű, kiöntőcsöves grafitos edény, ltsz.: XJM 88.12.1.

52 VENDE 1908.19.

53 BÓNA 1998. 37.

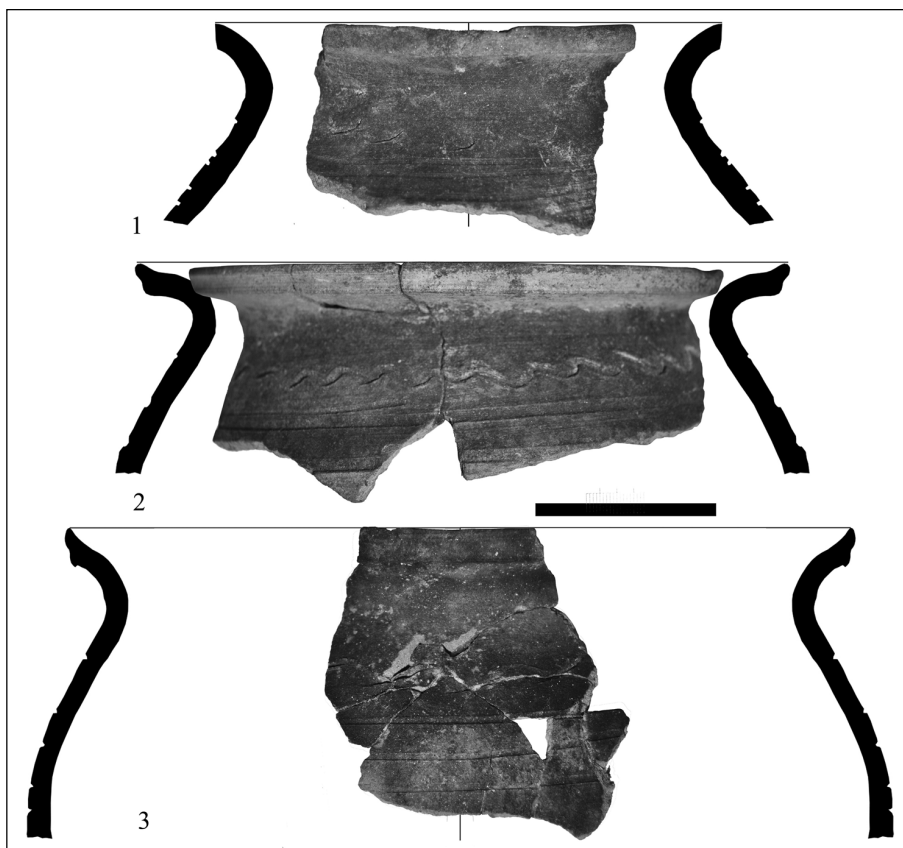
54 VENDE 1908., REISZIG 1908., VÉGH 2000. 35.

55 PÁLFFY 1999. 171. Azaz nem találjuk a 16. század második felére keltezhető őrházak, őrhelyek listáján sem az objektumot. Hozzá kell tennünk, hogy a Tomka Gábor által feltárt Győrszentiván-András vár török kori léte viszont bizonyított, Nováki Gyula 1952. évi terepbejárása idején sáncának relatív magassága 2–5 m volt. NOVÁKI 1952b. 4., TOMKA G. 2002. 143–144.

56 NOVÁKI–TOLNAI 2010.

57 VERESS 1987. 217.

58 GAZDAG 1965. 316., 8. ábra: Plan von dem verschanzten Lager bey Raab, dem 14 Juny 1809. HDTIT. H. IV. a. 1332.

5. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga, a 4. szelvény északnyugati részén megfigyelt beásás (veremház?) alsó, szenes rétegéből előkerült leletanyag, az 1. periódushoz köthető fazékperem-töredékek: 1. fazékperem-töredék, ltsz.: XJM 88.12.58.; 2. fazékperem-töredék, ltsz.: XJM 88.12.58.; 3. fazékperem-töredék, ltsz.: XJM 88.12.50.

kor úgy tűnik, hogy még a 19. század elején sem állt sánc a Szent Vid dombon. Ha azonban a terület természetföldrajzi adottságaira és az ahhoz kapcsolódó, a néprajzi kutatásból ismert helyi gyakorlatra gondolunk, felmerül bennünk annak lehetősége, hogy a sánc valójában egyszerű újkori földhányás, ami árvízvédelmi szerepet töltött be. A 19. század végén elvégzett folyamszabályozásig a régió falvai sok esetben kénytelenek voltak eredeti helyükről áttelepülni vagy éppen gátat építeni.⁵⁹

59 FILEP 2003. 24–25. Ahogy ezt Kovacevics György 1724. február 16-án Ebergényi Lászlóhoz írt levele jól tükrözi: „Győr vármegyében pedig, Ásványi nevű falunak az utóbbi víznek árjan agy szakadásokat tévén egészen elfutotta a határokat, directe Győr felé akarja meatusát venni a Duna, idővel... a Rárai kastélyt két esztendő múltán elhordja, s nagyobb részeit Szigethköznek semmivé teszi... Ha töltéssel nem occupálnak Ásvánnyal a Dunának, egész Szigethközt elborítja a Duna...” NÉMA 2003. 73–74. Ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, miszerint néprajzi kutatások bizonyítják, hogy a kisalföldi helyi lakosság népi építészeti módszerekkel végezte az árvízmentesítést. Cölöpök leverésével, gerendaváz készítésével rőzsegákat raktak, ezeket a rőzsegákat folyami kavicssal, hordalékkal burkolták. FILEP 2003. 25.

6. tábla Győr-Káptalan domb, az 1978. évi ásatás leletanyaga, 5. szelvény, szénszemcsés réteg, az 1. periódushoz köthető bordásnyakú fazék peremtöredéke, ltsz.: XJM 88.12.3.

A lelőhely közelmúltban végzett elemzése tehát alátámasztja Tomka Péter korábbi, sommásan megfogalmazott véleményét, miszerint a bácsai objektumot törölni kell Árpád-kori (ráadásul „határvédő”) sáncváraink sorából.⁶⁰ A merőben más keltezés rávilágít a post quem datálás és pusztán a sáncok anyagával való keltezés határait és veszélyére is. Mivel a lelőhely az Árpád-kor után pusztta volt és legelőként funkcionált, ezért érthető, hogy a később kiásott és felhányt földben – utalunk ezzel a sánc leletanyagára – későbbi cserepeket nem is találhatnánk.

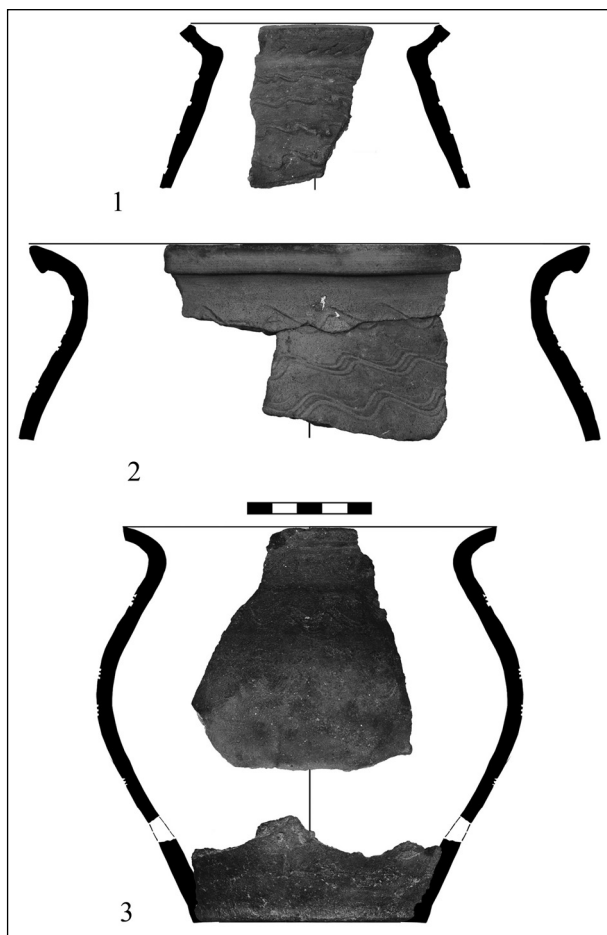
A szakirodalomban olvashatunk továbbá az egyik legjobban kutatott korai központunk, a *soproni* ispáni vár sánca kapcsán is az objektumot megelőző kora középkori településrétegről⁶¹. Tóth Sándor 1967–1971. évi, Sopron-Városház utcai ásatásán figyelt meg a sánc alatti fekete réteg felső részében egy olyan kerámiacsoportot, amelyet akkor a 10–11. századra helyezett (9. tábla). A rendkívül precíz dokumentációnak köszönhetően sikerült beazonosítani azt a leletanyagot, amelyet az ásató erre az időszakra keltezett (10. tábla).⁶² A régió kora Árpád-kori leletanyagának ismeretében azonban ez a datálás, mai tudásunk szerint, nem támasztható alá. A kérdés végső eldöntésére a termolumineszcens keltezési módszert hívtuk segítségül, amely jóval korábbi datálást igazolt.⁶³ A leletanyag stratigráfiai helyzete alapján ez a korhatározás nem meglepő, tekintve, hogy más korábbi anyag, így kelta grafitos perem is származik ebből a rétegből. A rendelkezésre álló kerámiaanyag alapján mindenesetre a továbbiakban nem látjuk bizonyítottnak, hogy itt a római s kora népvándorlás kori rétegeket követő, újabb, de a sánc építését megelőző meg-

60 TOMKA 2000. 13–14.

61 TÓTH 1968. 2–3., TÓTH 1969. 259., TOMKA 1976. 153.

62 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Balassa Krisztina soproni gyűjteménykezelőnek, aki különösen nagy segítséget nyújtott a leletanyag felkutatásában.

63 A datálás – amelynek eredménye egy későbbi tanulmányomban lesz olvasható – összecseng Horváth Friderika régészeti keltezésével, miszerint kora császárkori bennszülött kerámiáról van szó. Ezúton köszönöm a konzultációs lehetőséget!

7. tábla Bácsa-Szent Vid domb 9–10. századi telepkerámiaja:
 1. szórvány fazékperem-töredék: 2010.251.1. XJM;
 2. az 1. objektum betöltéséből származó fazékperem-töredék:
 88.1.165. XJM.; 3. a kora középkori vasrúdlelet környezetéből
 származó kiegészíthető fazék: 2010.238.1-4. XJM

hasonlóságot, hogy felmerül annak egy árucsoporthoz való tartozása, s így a keresztdata-lás lehetősége (12. tábla). A szakonyi objektum mind hagyományos régészeti-típológiai, mind természettudományos (archeomágneses) keltezéssel a 10–11. századra helyezhető.⁶⁴

Emellett meg kell, hogy említsünk egy másik leletet is a soproni sánc betöltéséből. Ezen oldaltöredék díszítésének azonosítása azonban nem egyértelmű, kérdéses, hogy a hullámvonalköteg alatt benyomkodásról, avagy fogaskerékmintáról van-e szó? (13. tábla) Amennyiben elfogadjuk az utóbbit, a sánc legkésőbbi, 11. századtól datálható leletéről beszélhetünk. Gömöri János monográfiájában utal további fogaskerékmintás cserepekre is, azonban azok leletkörnyezete nem egyértelmű, illetve az általa hivatkozott táblán nem

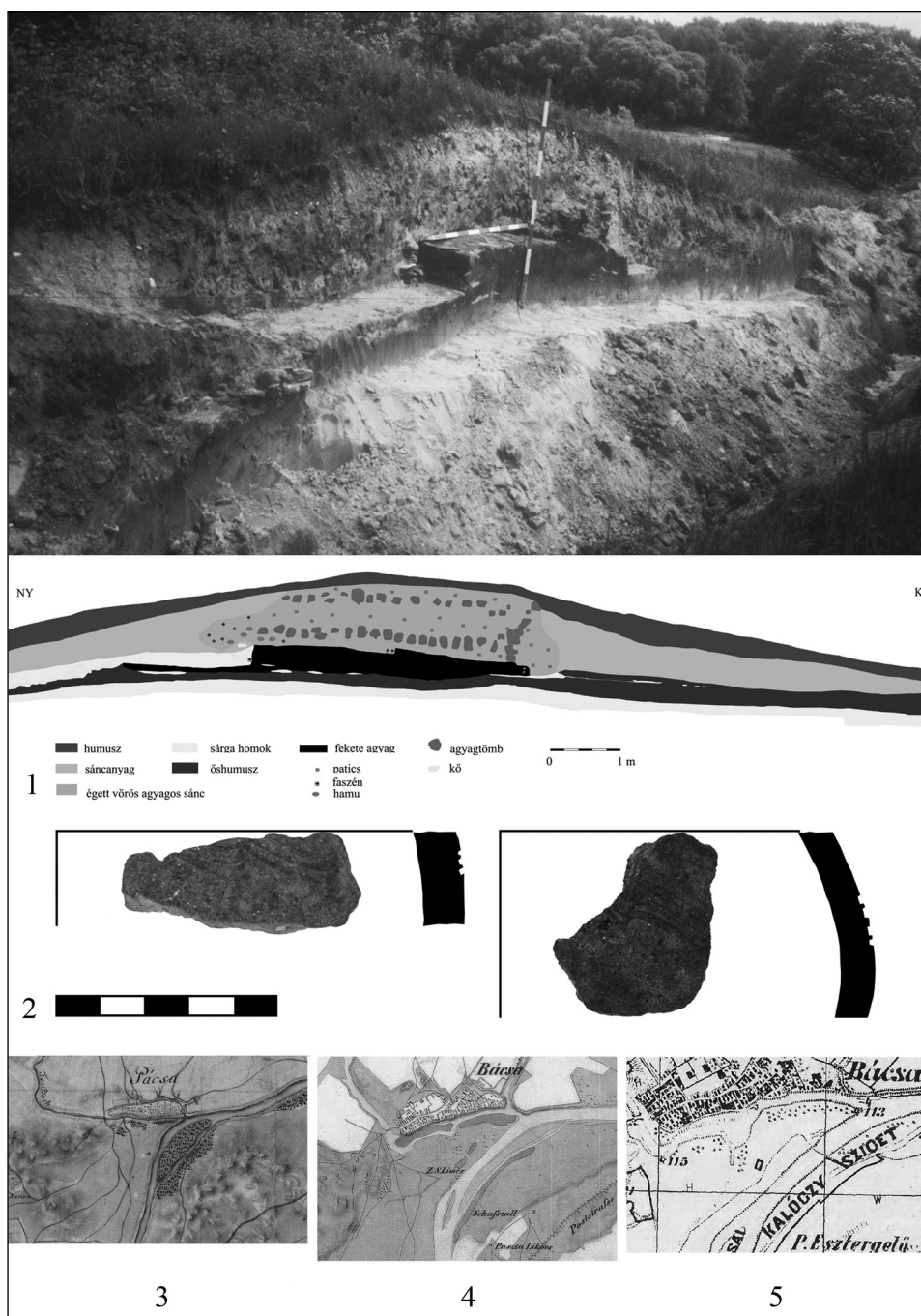
telepedés nyomát dokumentálták volna. Ily módon Sopronban a sánc alatt húzó-dó 10. századi településréteg feltételezett léte nem szolgálhat érvként a sánc 11. század eleji keltezése mellett.

Míg a mosoni sánc átvágásából csupán egyetlen jelleg-telen cseréptöredék ismert,⁶⁴ a fentebb bemutatott Győr-káptalandombi ásatáson pedig egyelőre nem sikerült biztosan lokalizálni a sáncot magát, addig a soproni sánc számos átvágása során több helyen is került elő – ha nem is nagy mennyiségű – kerámia-anyag a sánc betöltéséből, sőt a sánc megújítását igazoló, leletanyaggal keltezhető rétegeket is sikerült feltárni.

Tomka Péter 1967. évi, Templom utca 14. alatt végzett ásatásából biztosan a korszak-hoz tartozó leletanyag alig egy tucat cserepet jelent, hullámvonallal, hullámvonalköteggel, vonalköteggel díszített fazéktöredékeket (11. tábla). A sánc betöltéséből származik többek között egy olyan töredék, amely az egyik Szakony-Békástó lelőhelyről előkerült töredékkel mutat olyan fokú

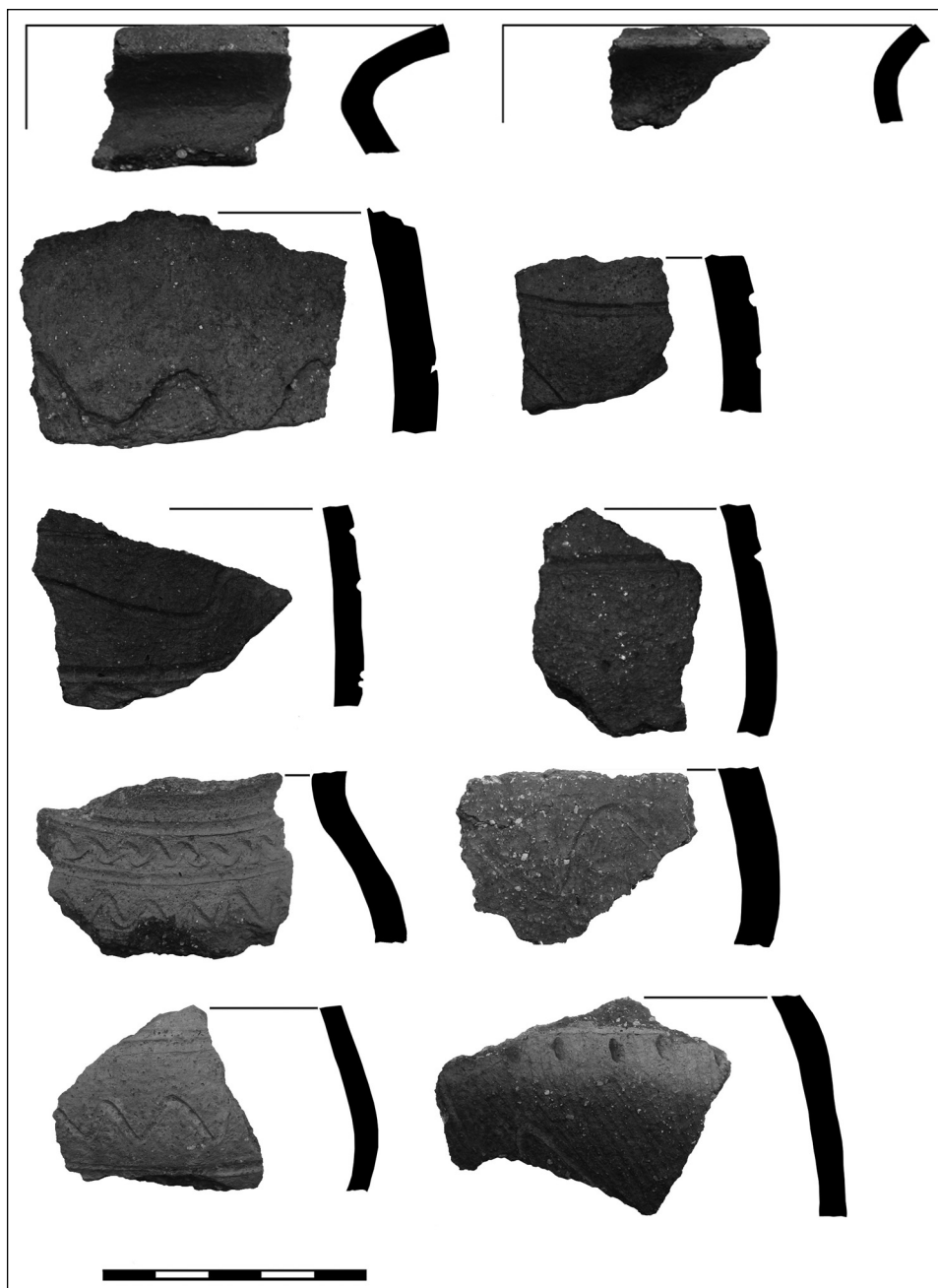
64 Ezúton szeretném megköszönni Tomka Péternek, hogy a leletanyag megtekintésére lehetőséget nyújtott.

65 GÖMÖRI 2002. 118., MÁRTON 1982. 245. A lelőhelyről került elő fogaskerékmintás töredék is!

8. tábla 1. A bácsai sáncátvágás (1987), északi metszet; 2. a sánc földjéből származó 9–10. századi leletanyag; 3. a lelőhely az 1. katonai felmérésen (1782–1785); 4. a lelőhely a 2. katonai felmérésen (1806–1869); 5. a lelőhely a 3. katonai felmérésen (1869–1887)

9. tábla A soproni sánc alatti fekete réteg felső feléből származó kerámialeletek, amelyeket az ásató, Tóth Sándor hullámvonalas kerámiaként írt le és a 10–11. századra keltezett (az azonosítás az ásatási dokumentáció, a zacskófeliratok és Tóth Sándor hagyatéka alapján történt)

található ez a díszítéstípus.⁶⁶ Ha erős bizonyítékként egyelőre az említett adat nem is szolgálhat, mindenesetre felkelti a gyanút, hogy a soproni sánc valóban a 10. század után épülhetett. Az érvelés gyenge pontja nem a díszítéstípus keletkezésének lehetősége – hisz épp ez az egyetlen viszonylag biztos fogódzópontunk a kerámia-kronológiában, a 11. század előtt nem jelenik meg a típus; hanem a leletanyag mennyisége, azaz, hogy egyetlen ilyen cserép áll rendelkezésre.

Tóth Sándor már említett, közöletlen Sopron-Városház utcai feltárásán dokumentált a sánc belső sávjában egy javításként értelmezett meszes konglomerátum-réteget, amelyből többek között fogaske-rékmintás cserepek kerültek elő (14. tábla).⁶⁷ Ez az adat egyértelműen az objektum építési korának terminus ante quemjeként szolgál. Hozzá kell tennem, míg a díszítéstípus 11. századi megjelenését viszonylagos biztonsággal állíthatjuk, felső kronológiai határát pontosabban egyelőre nem tudjuk megállapítani.

A soproni sánc példája reprezentálja leginkább a tárgyalt keletkezési módszer biztosított lehetőségeket. Alapvető, hogy sajnálatos módon csekély mennyiségű leletanyag áll csupán rendelkezésre, amely magában hordozza az alulreprezentáltság veszélyét. A sánccok kronológiája szempontjából alapvető kérdést, miszerint a 10. század folyamán, avagy az államalapítás után épülhetett-e fel a sánctörék, egyetlen jó keletző értékkel bíró díszítéstípus dönthetné csak el. Fel kell hívjuk a figyelmet arra a tényre is, miszerint Sopronban és környékén nincs tudomásunk kora Árpád-kori bográcsletről, ami nyilvánvalóan nem kronológiai hiást, mint inkább regionális mozaikosságot jelez. Ily módon a bográcsleletek hiánya a sánc betöltéséből illetve a sánc építését követő periódusból nem feltétlenül bír időrendi jelentőséggel.

Abszolút kronológiai kutatások

Az objektumok *érmével* való keletkezése, bár biztos adatokon alapul, sajnálatos módon csupán néhány esetben lehetséges. Erre példa Nyitra (Nitra),⁶⁸ Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur)⁶⁹ és Doboka (Dăbâca) vára⁷⁰ – 11. század előtti keletkezésre mindenesetre egyik sem utal. A dobokai IV. vártársági templom körüli temetőjéről a közelmúltban megjelent

10. tábla Fénykép az ásató által meghatározott hullámvonalas kerámiacsoport egy részéről.
(MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, Tóth Sándor hagyatékából, a leletanyagra vonatkozó feljegyzések dossziéból, ltsz.: C-I-213-39.)

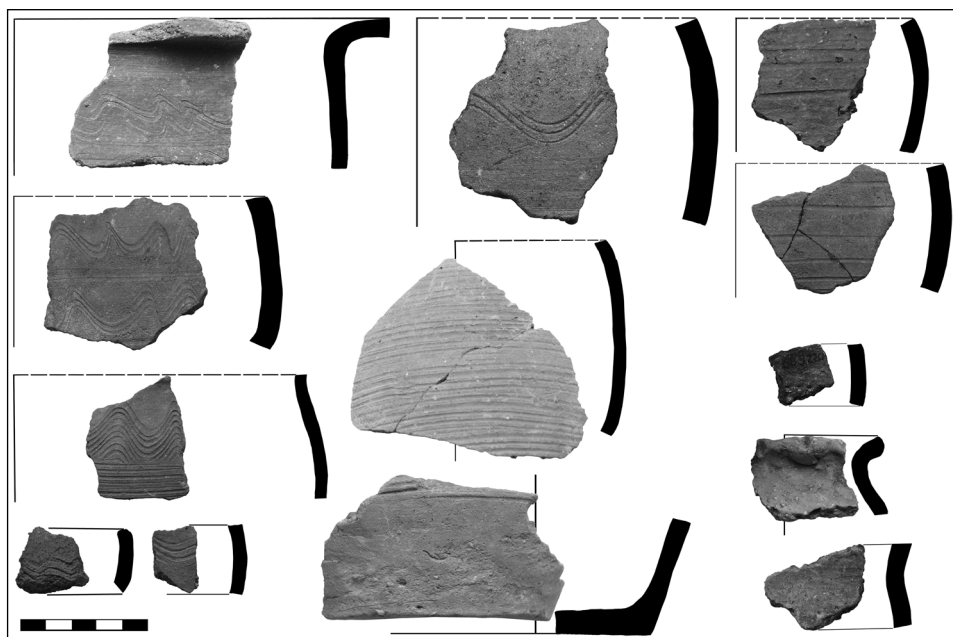
66 GÖMÖRI 2002. 90., 57. kép. A képen látható 1. cserép római kori.

67 TÓTH 1970. 51.

68 BEDNÁR 1994. 19.

69 BENKŐ 1994. 364.

70 GÁLL 2011. 51.

11. tábla Sopron-Templom utca 14., 1967. évi sáncátvágás:
a sánc betöltéséből származó középkori kerámia.

kismonográfiában Gáll Erwin kísérletet tett a lelőhely sáncainak és településeinek datálására is. A – nagyrészt közöletlen – dokumentáció és leletanyag alapján a kutató úgy véli, a vár kazettás szerkezetű periódusa I. András korához köthető.⁷¹ Gáll, függetlenül Buzás Gergely említett írásától,⁷² más argumentummal jutott erre a következtetésre.

Bóna István vetette fel azt a lehetőséget, hogy a várakhoz tartozó népesség, a várnép *temetőkronológiájának* felvázolásával a sáncok építési ideje meghatározható lenne, mivel úgy vélte, hogy a temetők kezdete nem tehető későbbre a várak építési koránál⁷³ Az általam tárgyalt területen ebből a szempontból az oroszvári (Rusovce) temető vehető számításba. Bóna szerint az itt állt késő római erődöt, Gerulatát, a 10–11. században ismét várként használták,⁷⁴ Anonymus azt az odatelepített ruténokhoz köti.⁷⁵ A közelmúltban feldolgozásra került Oroszvár-Wiesenacker dülő 10–11. századi temető népességének etnikai azonosítása a ruténokkal semmiképp nem bizonyítható, harcos közösségre utaló fegyvermelléklet pedig nem került elő a lelőhelyről.⁷⁶ Az ásatással eddig még nem kutatott, ca. 700–800 m-re levő középkori várral (?) való összetartozása is erősen megkérdőjelezhető.

Mordovin Maxim a lengyel–cseh központokkal való monografikus összehasonlításában tért ki legutóbb erre a kérdésre a legújabb eredmények tükrében. A kelet-közép-európai országok sáncainak dendrokronológiai keltezési adatai arra utalnak, hogy a soros

71 GÁLL 2011. 51., 54., 35. kép.

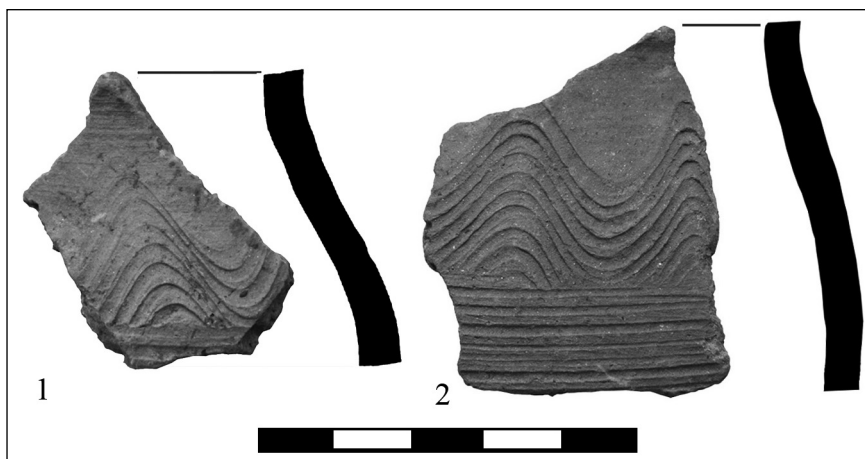
72 BUZÁS 2006.

73 BÓNA 1998. 18–19.

74 BÓNA 1998. 26–27.

75 PAIS 1977. 131.

76 HORVÁTH–MERVA–TOMKA S.A.

12. tábla 1. Szakony-Békástó, 6-7-8. kohók közötti munkagödör betöltéséből származó fazékoldal-töredék, ltsz.: SM 86.6.85.; 2. Sopron-Templom utca 14., az 1967-es sáncátvágásból származó fazékoldal-töredék, ltsz.: SM 68.9.166.

temetők akár fél évszázaddal is megelőzhetik az első építkezéseket. Mordovin azonban felhívta a figyelmet a keltezési módszer buktatóira is, az előzmények létre (sánc alatt húzódó település, az ahhoz tartozó népesség temetője), a soros és a templom körüli temetők egyidejű használatára, a kutatottság egyenetlenségére, s mindezek alapján úgy véli, hogy a soros temetők nyitásának és a sáncok építésének ideje között semmilyen kapcsolatot nem igazolható.⁷⁷

Végül számba kell vennem a lelőhelytípus *természettudományos keltezését*, s ezen belül kiemelten foglalkozom az archeomágneses mérések eredményeivel. Itt hangsúlyosan tudatosítanunk kell azon alapvetést, miszerint az archeomágneses adatok abszolút dátumokhoz rendelése régészeti datáláson (sok esetben tehát a kerámiakronológián) alapul!⁷⁸

Gömöri János tevékenységének köszönhetően a kora Árpád-kori sáncok kiégésének keltezésére *archeomágneses mérések* is történtek, két erősség esetében is, Darufalván és Sopronban. Meg kell említenünk, hogy ebben az esetben a régészeti és az archeomágneses vizsgálat nem ugyanazt az időpontot célozza meg: az előbbi a sánc építésének, az utóbbi a sánc utolsó kiégésének, pusztulásának korát kívánja felderíteni. Darufalva esetében a régészeti keltezés a dokumentáció hiányos volta miatt nem állhat oly biztos alapokon, hogy rövidebb időszakra datálhassuk az objektumot. A multidiszciplináris együttműködéssel azonban itt ¹⁴C és termolumineszcens-keltezés is történt az archeomágneses módszer alkalmazása mellett. A kalibrált adatok mindhárom korhatározási módszerrel végül oly széles időintervallumot adtak meg, melyet a régészeti megfigyelések már korábban valószínűsítettek. Emellett a kiértékelte mérések alapján is megerősödni látszik azon megállapítás, miszerint a sáncokat nem tudatosan égették ki, ugyanis a kivágott fából vett minta, illetve az égetett agyagobjektumból vett minta kora közt kicsi az átfedés. A tárgyalat módszer, a kutatás korai szakaszát tekintve, ukrán, bolgár és francia adatokból interpolált

⁷⁷ MORDOVIN 2010. 100.

⁷⁸ MÁRTON–FERENCZ 2006. 484., MÁRTON 2010. 116., MÁRTON 2011. 546.

13. tábla Sopron-Templom utca 14.,
az 1967. évi sáncátvágásból származó
fazékoldal-töredék, ltsz.: SM 68.9.220.

eredményeket adott, így a darufalvi sánc archeomágneses keltezése a 910–1050 közötti időszakot eredményezte.⁷⁹

A sokat kutatott soproni sánc régészeti keltezése egy korábbi közlésben még 10. század,⁸⁰ Márton Péter közlésében viszont már akkor 11. század.⁸¹ Az archeomágneses mérések eredménye (a Templom utca 20. területén kutatott sáncrészlet alapján) a 11. század második fele.⁸² Az eredményeket kiértékelő Gömöri János gondolatmenete az, hogy ahol a ¹⁴C és az archeomágneses illetve termolumineszcens koradatok érintkeznek illetve átfedés van, az az időszak a kiégetetlen sánc kora, ami megközelítőleg a sánc építésének időszakát jelöli.

Ezt az időszakot, az adatok tükrében, az ezredforduló környékén látja.⁸³ A publikált mérési eredmények alapján azonban ez számomra nem nyilvánvaló, így az ismertetett következtetés mögött véleményem szerint egy preconcepció és a minél pontosabb keltezés kényszere sejlik.

Végül egy rövid kitekintés erejéig szólok két nyugat-szlovákiai objektumról, a pozsonyi (Bratislava) és a bényi (Bina) sáncok kronológiájáról. A 2005–2010 közt folytatott szlovák-német projekt keretében végzett ¹⁴C és dendrokronológiai vizsgálatok szerint a pozsonyi sáncból származó famaradványok közül a legfiatalabbat 992-ben vágták ki,⁸⁴ s ez a tény véglegesen cáfolta vár morva voltát.⁸⁵ A projekt keretein belül végzett vizsgálatok mellett meglepő adatokkal is szolgáltak, a természettudományos keltezési eredményekre alapozva a várépítés 4 periódusát állapították meg, a 8. századi avar háborúktól a 10–11. századi időszakig.

Különösen érdekes számunkra a bényi objektum, amelyet a stratigráfiai viszonyok alapján a szlovák kutatás korábban a 9. század második fele és a 12. század második fele közé datált.⁸⁶ A sánc alatt húzódó települést a kerámia (nyugati szláv díszítéstípus⁸⁷) és a fémleletek alapján (kiemelten fontos a 3/62-es sír vasrúdlete⁸⁸) egyértelműen a morva periódusra tehetjük – e meggyőződésemmögött a bácsai leletanyag kiértékelése áll. Az objektum terminus ante quemjét pedig egy, a sáncba vágott, IV. István éremmel datált objektum adja meg.⁸⁹ Az utóbbi években végzett ¹⁴C vizsgálatok alapján – melyek a sánc fakonstrukciója hiányában a sáncot megelőző, annak építésével egykorú, illetve a sánc-

79 GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994. 36–38.

80 GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994. 60., 1. táblázat, később javítva: GÖMÖRI 2002. 91.

81 MÁRTON 1996. 390.

82 GÖMÖRI 2002. 67., 254. jegyzet.

83 GÖMÖRI 2002. 92., 58. kép, 93.

84 HENNING–RUTTKAY 2011. 272–273.

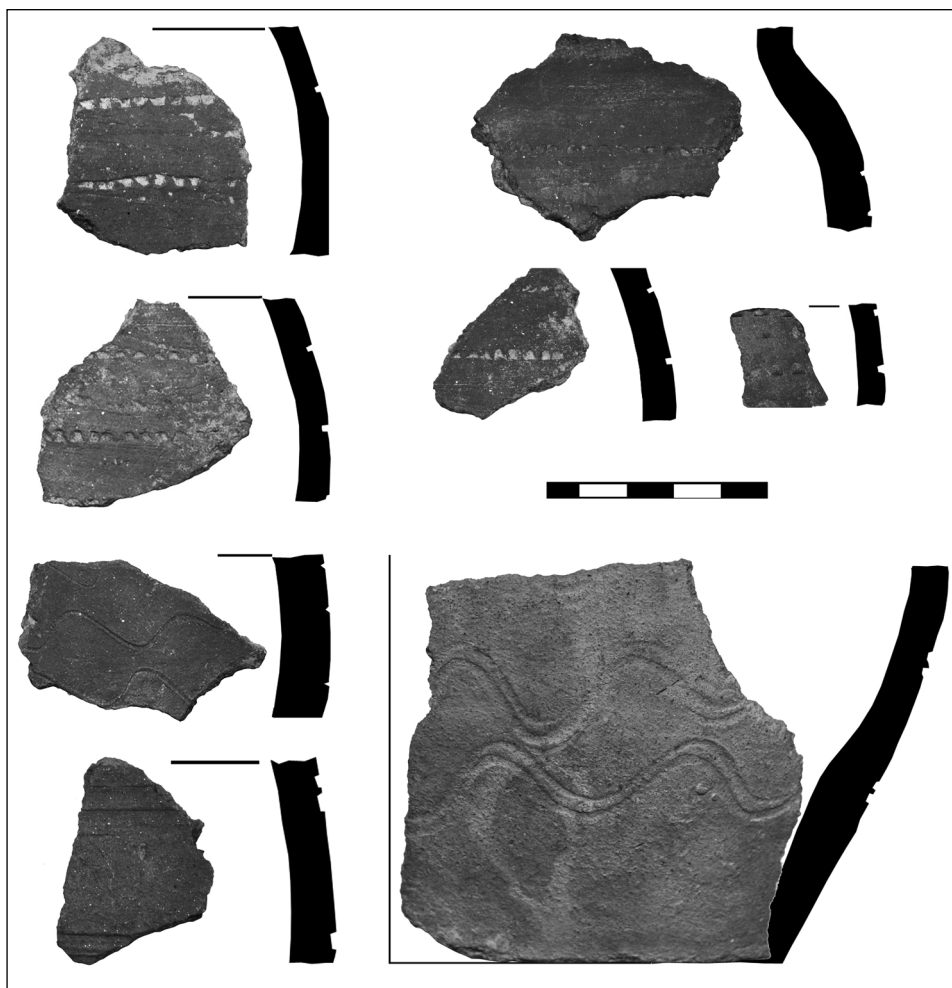
85 ŠTEFANOVČOVÁ 1975. 21.

86 HABOVŠTIAK 1966. 484.

87 HABOVŠTIAK 1966. 460., 24. ábra, 3., 29. ábra, 8.

88 HABOVŠTIAK 1966. 16. tábla.

89 HABOVŠTIAK 1966. 457., 1–5.

14. tábla Sopron-Városház utca (1970, U/I. szelvény), a sánc belső sávjában elhelyezkedő meszes konglomerátumból származó kerámialeletek.

ba beleásott sírok és telepobjektumok faanyagán történtek – 750–850 között határozzák meg az építmény kezdeteinek korát.⁹⁰

S itt kell visszacsatolnunk a kerámiakeltezési problémákhoz. A tanulmány elején említett, a kézikorongolt cserépbogrács körül kialakult kronológiai vita kapcsán épp a bényi sánc alatt húzódó település egyik házának edényperem-töredéke⁹¹ jelentette a típus 10. századi megjelenését bizonyító leletet.⁹²

90 HENNING–RUTTKAY 2011. 278.

91 HABOVŠTIK 1966. 25. tábla, XIII/63. szonda, 5. ház, 29. tábla, 3.

92 TAKÁCS 2009. 237.

Összegzés

Be kell látnunk, hogy az eddig megfigyelt rétegek kerámiaanyagának elemzése alapján nem dönthetjük el, hogy a kérdéses várakat a 10. században, az államalapítás korában, avagy fél évszázaddal később építették. Emellett feltétlenül szem előtt kell tartanunk az a megállapítást, mely szerint nem is feltétlenül egy időben való építési kampányként kell elképzelnünk a sáncvárok emelését.⁹³ A sáncok kerámiával való keltezésének nehézségei egyrészt a sáncokhoz kapcsolható leletanyag csekély mennyiségéből fakadnak, mely növeli az alulreprezentáltság lehetőségét, másrészt a korszak kerámiaanyagának keltezési lehetőségeiből. Így a szerencsés leletegyüttesnek számító fogaskerékmintas kerámatöredékek kivételével, melyek a 10. század utáni datálást valószínűsítik, egyelőre kerámiával nem tudjuk az egyes sáncvárok építési korát pontosabban meghatározni. Így a gondolatmenetet megfordítva, kellő optimizmussal csak abban reménykedhetünk, hogy a hazai sáncvárok keltezése a jövőben olyan módszerrel is lehetővé válik, mint a dendrokronológia, melynek eredményei alapjául szolgálhatnak majd a kerámiakronológia pontosításához is.

IRODALOM

- Arcanum 2004 Az Első Katonai Felmérés – Magyar Királyság. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.
- Arcanum 2005 A Második Katonai Felmérés – Magyar Királyság és a Temesi Bánság. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2005.
- Arcanum 2007 A Harmadik Katonai Felmérés – Osztrák–Magyar Monarchia, 1:75.000. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007.
- BEDNÁR 1994 BEDNÁR, PETER: Befestigte Sitze im Umkreis von Nitra und Starý Tekov im 9–12. Jh. In: *Castrum Bene 7. Burgen und Siedlungsstruktur*. Hrsg. Ruttkay, Alexander–Ruttkay, Matej–Bednár, Peter. Nitra, 2004. 19–20.
- BENKŐ 1998 BENKŐ ELEK: A középkori Arad. In: *Az aradi vár története*. Szerk. Mészáros Károly. Budapest, 1998. 7–41.
- BENKŐ 1994 BENKŐ ELEK: Kolozsmonostor. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 363–364.
- BÓNA 1998 BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.
- BÓNA 2001 BÓNA ISTVÁN: Várak Szent István korában. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 2001. 101–106.
- BUZÁS 2006 BUZÁS GERGELY: 11. századi ispáni várainkról. In: *”Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 43–53.

93 MORDOVIN 2010. 194.

- DÉNES 1996 DÉNES JÓZSEF: Nyugat-Dunántúl a 10. században. Kísérlet a helynevek értelmezésére. *Vasi Szemle*, 50. (1996) 357–370.
- FILEP 2003 FILEP ANTAL: Térképek vallomása Győr megye néprajzáról, tájtörténetéről és környezeti kultúrájáról. In: Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. 23–70.
- GÁLL 2011 GÁLL ERWIN: Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez. – The churchyard cemetery in Dăbâca/Doboka, castle area 4. Archaeological Data on the Development of a North-Transylvanian County Centre in the 11–13th Centuries. Kolozsvár, 2011.
- GAZDAG 1965 GAZDAG LÁSZLÓ: Győr város térképei. *Arrabona*, 1965. 297–330.
- GECSÉNYI 1990 GECSÉNYI LAJOS: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1580–1616. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. Győr, 1990.
- GÖMÖRI 2002 GÖMÖRI JÁNOS: Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban – Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit. Sopron, 2002.
- GÖMÖRI–MÁRTON –
HERTELENDI–BENKŐ 1994 GÖMÖRI JÁNOS–MÁRTON PÉTER–HERTELENDI EDE–BENKŐ LÁZÁR: Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sáncainak kormeghatározása fizikai módszerekkel. *Arrabona*, 31–33. (1994) 49–71.
- GYÖRFFY 1977 GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest, 1977.
- HABOVŠTIK 1966 HABOVŠTIK, Alojz: K otázke dataovania hradiska v Bini. *SlovArch* 14. (1966) 439–486.
- HENNING–RUTTKAY 2011 HENNING, JOACHIM–RUTTKAY, MATEJ: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Hrsg. Macháček, Jiří–Ungerman, Šimon. Studien zur Archäologie Europas. 14. Bonn, 2011. 259–288.
- HEROLD 2004 HEROLD, HAJNALKA: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. *Varia ArchHung* 14. Budapest, 2004.
- HORVÁTH 2007 HORVÁTH ATTILA: Csepel-Nagy Duna sor. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát-medencében 10–11. századi régészeti kutatásban. Konferencia-rezümékötlet. Budapest, 2007.
- HORVÁTH–MERVA –
TOMKA S.A. HORVÁTH CIPRIÁN–MERVA SZABINA–TOMKA PÉTER: Oroszvár (Rusovce, SL) 10–11. századi temetője. In: Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi érdekességek a Kárpát-medencében és környékén. Nemzetközi régészeti konferencia. Békéscsaba, 2011. 01. 19–21. Megjelenés alatt.
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- KVASSAY 1982 KVASSAY JUDIT: Kerámia X–XI. századi sírokban. Bölcsész-doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 1982.

- LANGÓ 2010 LANGÓ PÉTER: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei (Vázlat). In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőss Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, [2010.] 257–285.
- LÁZÁR 1998 LÁZÁR SAROLTA: Kora-Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. Opuscula Hungarica, I. Budapest, 1998.
- MÁRTON 1984 MÁRTON PÉTER: A szakonyi vasolvasztó telep archeomágneses kora. In: Iparrégészeti és archeometriai kutatások Magyarországon. Iparrégészet II. Ed. Gömöri, János. MTA VEAB Ért. Veszprém, 1984. 243–248.
- MÁRTON 1996 MÁRTON, PÉTER: Archaeomagnetic directions: the Hungarian calibration curve. In: Palaeomagnetism and Tectonics of the Mediterranean Region. Eds. Morris, Antony–Tarling, Donald Harvey. London, 1996. 385–399.
- MÁRTON 2010 MÁRTON PÉTER: Archeomágneses keltezés. *Természet Világa*, 141. (2010/3) 116–119.
- MÁRTON 2011 Márton Péter: Keltezés archeomágneses módszerrel. In: Régészeti kézikönyv. Szerk. Müller Róbert. Budapest, 2011. 545–553.
- MÁRTON–FERENCZ 2006 MÁRTON, PÉTER–FERENCZ, EDIT: Hierarchical versus stratification statistical analysis of archaeomagnetic directions: the secular variation curve for Hungary. *Geophys. J. Int.* 164. (2006) 484–489.
- MERVA S.A. MERVA, SZABINA: The analysis of pottery from 10th–11th-century graves in the Carpathian Basin: technological and typochronological studies. In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Eds. Balogh, Csilla–Doncheva-Petkova, Ljudmila–Türk, Attila. Proceedings of the Bulgarian–Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009. Megj. alatt.
- MERVA–TOMKA S. A. MERVA, SZABINA–TOMKA, PÉTER: Bácsa-Szent Vid domb, eine Siedlung vom 9–10. Jahrhundert entlang der Mosoner Donau. In: Siedlungen aus dem 8–11. Jahrhundert im Karpatenbecken. Ed. Takács, Miklós. RGZM, Mainz. Megjelenés alatt.
- MORDOVIN 2010 MORDOVIN MAXIM: A vártartomány-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. 10–12. századi központi várak a Cseh, Lengyel és Magyar Királyságban. PhD dolgozat. Kézirat. Budapest, 2010.
- NÉMA 2003 NÉMA SÁNDOR: Vázlat Győr vármegye településhálózatának átalakulásáról 1526–1720 között. In: Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. 71–88.
- NÉMETH 1977 NÉMETH PÉTER: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. *ArchÉrt* 104. (1977) 209–215.
- NÉMETH 1985 NÉMETH PÉTER: Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Budapest, 1985. 105–114.

- NOVÁKI 1952 NOVÁKI GYULA: Bácsa-Szent Vid domb. Terepbejárásai jelentés. Magyar Nemzeti Múzeum, Ad. Ltsz. 358.
- NOVÁKI 1976 NOVÁKI GYULA: Árpád-kori sáncvár a bácsai a Szent Vid dombon. *ArchÉrt* 103. (1976). 116–125.
- NOVÁKI–SÁNDORFI 1981 NOVÁKI, GYULA–SÁNDORFI, GYÖRGY: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. *ActaArchHung* 33. (1981) 133–180.
- NOVÁKI 1988 Nováki Gyula: Várépítészeti Magyarországon a X–XI. században. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc–Kardos József. Budapest, 1988. 144–150.
- NOVÁKI–TOLNAI 2010 NOVÁKI GYULA–TOLNAI GERGELY: Napóleon-kori sáncerődök Ács és Nagyigmánd térségében. *Castrum*, 12. (2010/2) 71–102.
- PAIS 1977 ANONYMUS: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford.: PAIS DEZSŐ. Budapest, 1977.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri főapátság története. 1526–1598. A Győri Főkapitányság és hátországa a 16. században. Győr, 1999.
- REISZIG 1908 REISZIG EDE: Győr vármegye és város története. In: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Szerk. Borovszky Sámuel. Budapest, 1908.
- SÁNDORFI 1985 SÁNDORFI GYÖRGY: Korai váraink típusvizsgálata. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Budapest, 1985. 159–173.
- SÁNDORFI 1989 SÁNDORFI GYÖRGY: Várak a X. században Magyarországon. (Észrevételek Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon c. munkájához.) *Műemlékvédelem*, 33. (1989) 19–26.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1975 ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana: Bratislavský hrad v 9–12. storočí. Bratislava, 1975.
- SZABÓ 1938 SZABÓ KÁLMÁN: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. –Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene. Budapest, 1938.
- SZŐKE 1955 SZŐKE BÉLA: Cserépbográcsaink kérdéséhez. *ArchÉrt* 82. (1955) 86–90.
- TAKÁCS 1986 MIKLÓS TAKÁCS: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia ArchHung* 1. Budapest, 1986.
- TAKÁCS 1993 TAKÁCS MIKLÓS: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendezésére). – Die präzisere Chronologie der Árpadenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene (Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials). *HOMÉ* XXX–XXXI/2. (1993) 447–487.
- TAKÁCS 1996a TAKÁCS, MIKLÓS: Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *ActaArchHung* 48. (1996) 135–195.
- TAKÁCS 1996b TAKÁCS MIKLÓS: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája. – Die Keramik des 10–11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém. *Acta Musei Papensis*, 6. (1996) 329–350.

- TAKÁCS 2009 TAKÁCS, MIKLÓS: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterung zu zwei chronologische Tabellen. *ActaArchHung* 60. (2009) 223–252.
- TOMKA 1976 TOMKA, PÉTER: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. *ActaArchHung* 28. (1976) 391–410.
- TOMKA 1987 TOMKA PÉTER: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncvárak történetéhez. *SSz* 41 (1987) 147–155.
- TOMKA 2000 TOMKA PÉTER: Vármegyéink kialakulásának kezdetei a régészeti kutatások tükrében. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk. Horváth J. Győr, 2000. 9–20.
- TOMKA 2010 TOMKA, PÉTER: Teil eines Gräberfeldes aus der Karolingerzeit von Himod, Flur Káposztás. *Antaeus*, 31–32. (2010) 199–224.
- TOMKA 2011 TOMKA PÉTER. 10. századi település a győri Vagongyár területén. In: Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. Szerk. Kolozsi Barbara–Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011. 267–305.
- TOMKA G. 2002 TOMKA GÁBOR: Egy 16–17. századi tarisznyavár: Győrszentiván-Andrásvár. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. 143–144.
- TÓTH 1968 TÓTH SÁNDOR: Jelentés a Sopron-Városház utcai ásatásról (1968) XI. 16. SMRA 1007.
- TÓTH 1969 TÓTH SÁNDOR: Sopron, Városház u. (Kino). *ArchÉrt* 96. (1969) 259.
- TÓTH 1971 TÓTH SÁNDOR: Sopron, Városház u. ((Mozi) (Győr-Sopron vm.)) *Régészeti Füzetek*, 1971. 51–52.
- TÓTH 1971b TÓTH SÁNDOR: Összefoglaló jelentés a Sopron-Városház utcai ásatásról. (Lebontott mozi telke, 1967–71). SMRA 1006.
- VÉGH 2000 VÉGH FERENC: Egy római burgustól Szent Viden át Likócsig. A Győr árnyékában meghúzódó település kétezer éves története. Győr, 2000.
- VENDE 1908 VENDE ALADÁR: Bácsa. In: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Szerk. Borovszky Sámuel. Budapest, 1908. 19.
- VERESS 1987 VERESS D. CSABA: Napóleon hadai Magyarországon. Budapest, 1987.
- WOLF 1996 WOLF MÁRIA: A borsodi földvár. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf Mária–Révész László. Miskolc, 1996. 242–254.
- WOLF 2001 WOLF MÁRIA: Északkelet-Magyarország ispáni várai. *HOMÉ* XL. (2001) 179–198.
- WOLF 2003 WOLF MÁRIA: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. *HOMÉ* XLII. (2003) 85–108.
- WOLF 2008 WOLF MÁRIA: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk. PhD dolgozat. Kézirat. Budapest, 2008.
- ZSOLDOS 2001 ZSOLDOS ATTILA: Szent István vármegyéi. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27. Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 2001. 43–54.

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae
ArchÉrt	Archeológiai Értesítő
Geophys. J. Int.	Geophysical Journal International
HOMÉ	Herman Ottó Múzeum Évkönyve
MTA VEAB Ért.	A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője
RGZM	Römisch–Germanisches Zentralmuseum, Mainz
SlovArch	Slovenská archeologia
SMRA	Soproni Múzeum Régészeti Adattára
SSz	Soproni Szemle
Varia ArchHung	Varia Archaeologica Hungarica

A DRUGET-TARTOMÁNY VÁRNAGYAI

Mi sem egyszerűbb, gondolhatnánk, mint a Druget-tartomány¹ várnagyairól írni, hiszen a tartomány születésének, növekedésének, majd elenyészésének körvonalai világosan kirajzolódnak előttünk,² ismerjük a várakat, amelyek a tartomány élén egymást váltó két Druget – Fülöp és unokaöccse, Vilmos – kezén voltak részint tisztségük okán (*pro honore*), részint örökjogon (*iure perpetuo*), s rendelkezésünkre állnak a várak élére állított várnagyokra vonatkozó adatok is.³ Mindezen tudásunk legjavát, mint annyi más esetben, Engel Pálnak köszönhetjük, akinek megállapításai csak itt-ott pontosíthatók vagy egészíthetők ki az időközben feltárt forrásoknak köszönhetően.

Alaposabban átgondolva azonban a témát, több nehézséggel találjuk szembe magunkat. Ha ugyanis vizsgálatunkat a Druget-tartomány várnagyaira korlátozzuk,⁴ akkor indokoltnak tűnhet, hogy kizárólag azon erősségek várnagyait vonjuk be a kutatás körébe, amelyeket a Drugetek honorként birtokoltak, s azok közül is csak azokat, amelyek a tartomány területéhez tartoztak. A kettős megszorítás második eleme minden további nélkül alkalmazhatónak tűnik, feltéve, hogy Óbudára gondolunk – amelynek várnagyságát Druget Vilmos is viselte⁵ –, hiszen Óbuda vára és a Druget-tartomány között, Vilmos személyén túlmenően, semmiféle kapcsolat nem mutatható ki, s így Vilmos – egyébként ismeretlen – óbudai alvárnagyai sem tekinthetők a „Druget-tartomány várnagyai”-nak. A Sáros megyei Makovica esetében már közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. 1325-ben már bizonyosan Druget Fülöp nádor várnagya állt a vár élén,⁶ s mivel Makovica nem szerepel azon erősségek sorában, melyeket Druget Vilmos nagybátyja örökös nélküli halálát követően királyi jóváhagyással megörökölt,⁷ bizonyosra vehető, hogy a vár Fülöp honorbirtoka volt.⁸ Sáros megye azonban csak 1328-tól tartozott a Druget-tartományhoz,⁹ így addig Makovica csak olyan formán lehetett annak része, ahogy a tartományhoz soha

1 A fogalomra I. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³–IV. Budapest, 1987–1998. I. 52., ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*, 116. (1982) 904–905., KRISTÓ GYULA: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged, 2003. 147–149., legújabban pedig ZSOLDOS ATTILA: Hűség oligarchák (sajtó alatt).

2 ENGEL P.: Honor, vár, ispánság i. m. 904–907.; Uő: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) Budapest, 1998. 42–44., vö. még Uő: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 145–148.

3 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. passim.

4 Ami feltett szándékom, hiszen jelen írást egy majdani, a Druget-tartomány történetét feldolgozó nagyobb munka egyfajta előtanulmányának szánom. Ebből következően, bár ezt talán felesleges megjegyezni, a tartományhoz tartozó megyékben fekvő, de magánbirtokosok kezén lévő várak – így például a Nekesei Demeter által birtokolt Lipóc – várnagyairól nem esik szó az alábbiakban.

5 1347. júl. 19.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. GEORGH FEJÉR. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/1. 558., vö. 1339. dec. 13.: uo. VIII/4. 369–372.

6 1325. jún. 12.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 43 347., vö. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 268 443.

7 1328. febr. 14.: DF 209 870., vö. még 1327. aug. 23.: Anjou-kori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920. (a továbbiakban: AO) II. 316–318. és 1330. aug. 9.: CD VIII/3. 507.

8 Vö.: ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 364., vö.: Uő: Honor, vár, ispánság i. m. 906.

9 ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 170.

nem tartozó Nógrád megyében fekvő Fülek. A két vár – Makovica és Fülek –, valamint a tartomány kapcsolatát illetően éppen nem elhanyagolható különbség mutatkozik azonban abban, hogy míg Fülek várnagya a tartomány egyik megyéjének, Borsodnak az ispánja – azaz a tulajdonképpeni alispánja – volt,¹⁰ Makovica esetében hasonló jelenségről nem tudunk.¹¹

Makovica bevonása vagy kizárása a vizsgálatból merőben elméleti kérdés, melynek gyakorlati jelentősége nincsen, mivel a Druget-tartomány bő negyedszázados fennállása idejéből (1315–1342) mindössze egyetlen várnagyát ismerjük, akiről azonban a nevének kívül – *Johannes de Somogy dictus*¹² – nem tudunk semmit. Az viszont, ha a Drugetek által örökjogon birtokolt várak várnagyairól lemondanánk, nagyon is érzékelhető módon befolyásolná – mind mennyiségi, mind minőségi szempontból – azt az adatbázist, amelyre a vizsgálat támaszkodhat, így célszerű alaposan megfontolni a kérdést. Ha a honorként és az örökjogon bírt várak várnagyainak együttes tárgyalása mellett csupán ez a gyakorlati szempont szólna, az méltányolható talán lehetne, módszertanilag helyes azonban aligha, megnyugtató tehát, hogy más érvek is felhozhatók mellette. Mindaz ugyanis, amit a honor intézményéről – mint sajátos birtoklási formáról és annak a Druget-tartományban való gyakorlati megvalósulásáról – tudunk,¹³ arra bátorít, hogy valamiféle merev határt ne keressünk a kétféle módon birtokolt várak várnagyai között, amit alátámasztani látszanak azok a már Engel által is említett példák, amelyek szerint ugyanazon személy állt egyidejűleg egy *pro honore* és egy *iure perpetuo* tartott vár élén.¹⁴ Másfelől: célunk a várnagyok társadalomtörténeti vizsgálata, s ha el is játszanánk a gondolattal, hogy más-más körből kerültek ki a honorként, illetve az örökjogon birtokolt várak várnagyai, a hipotézis igazolása vagy éppen cáfolata csakis az együttes vizsgálattól remélhető.

A várnagyok – a familiaritás intézményének¹⁵ természetéből adódóan – a Drugetek szerviensei voltak, amire forrásaink azonban csak ritkán tesznek határozott utalást,¹⁶ bizonyonnyal azért, mert a kor embere számára ez magától értetődőnek számított. A várnagyi tisztség elnyeréséhez vezető utat ugyanakkor – ez megint csak nem igényel külön bizonyítást – a vár birtokosának feltétlen bizalma nyitotta meg, így aztán bizvást feltehető, hogy a várnagyok a Druget-familia elitjéhez tartoztak. Annál inkább sajnálatos, hogy a

10 ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 118.

11 Az, hogy 1347-ben Bebek István és György hevesi ispánok (uo. I. 134.) voltak egyúttal Makovica várnagyai is (1347. febr. 2.: AO V. 4., ápr. 19.: Vysady miest a mestečiek na Slovensku [1238–1350]. Ed. Ľubomír Juck. Bratislava 1984. 144.), még akkor sem biztosít kellő alapot a Makovica vára és Heves megye közötti efféle kapcsolat feltételezéséhez már a Drugetek idejében, ha tudjuk, hogy Sirok vára – melynek 1347-ben a két Bebek történetesen szintén a várnagya volt (1347. ápr. 19.: uo. 144.) –, bár a Druget-tartomány részét alkotó Heves megyében feküdt, nem volt a tartomány része, hanem a Drugetektől független királyi várnagy kormányozta (ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 411.).

12 L. a 6. jegyzetet.

13 ENGEL PÁL: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 1–19. és Uő: Honor, vár, ispánság i. m. (különösen: 906.).

14 ENGEL P.: Honor, vár, ispánság i. m. 906.

15 SZEKFÜ GYULA: Servienek és familiárisok. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIII/3.) Budapest, 1912.

16 1331-ben a budai káptalan Német (Theotonicus) Lukács boldogkői várnagyáról megjegyzi például, hogy a néhai Fülöp nádor familiárisa (famulus) volt (1331. [sept. 24. e.]: AO II. 572.), s valóban: Lukács bizonyosan azonosítható Druget Fülöp gönci várnagyával (ENGEL P.: Archontológia i. m. II. 175.).

várnagyok egy tekintélyes része esetében ismereteink a kérdéses személy nevére korlátozódnak,¹⁷ s olykor még az is homályban marad, hogy melyik vár élén álltak.¹⁸

A Druget-familia sajátosan egyedi jellegét az adja meg, hogy bizonyosra vehető: számottevő előzmények nélkül és igen gyorsan jött létre. A tartomány első ura, Fülöp Apuliából érkezett a trónkövetelő Károly herceggel együtt Magyarországra,¹⁹ amellyel korábbi kapcsolatai aligha lehettek. Az éppen joggal feltehető, hogy Fülöp akkor is a már megkoronázott, ám még valóságos hatalom nélküli királya környezetében tartózkodott, amikor az Északkelet-Magyarországon időzött az országrész az idő szerinti ura, Aba nembéli Amadé vendégzeretét élvezve,²⁰ pályafutása azonban csak az után követhető nyomon, hogy Károly 1315 elején kinevezte Szepes megye ispánjává és Szepesvár várnagyává.²¹ A következő évtől, 1316-tól, fel is tűnik Fülöp első ismert várnagya, az egyúttal Szepes megye alispáni tisztét is betöltő Tamás szepesi várnagy személyében,²² 1317-től kezdve pedig – azt követően, hogy Petenye fia Péter lázadását leverve Fülöp a megye frissen kinevezett ispánjaként²³ birtokba vette Újvár (azaz Abaúj) megye várait,²⁴ megindul a többiekre vonatkozó adatok sorozata is, így aztán Druget Fülöp haláláig (1327) összesen tizenöt várnagyról van tudomásunk, ám – leszámítva a már említett négy, további adatok híján „ismeretlen”-nek számító személyt²⁵ – vizsgálatunk során valójában csak tizenegy várnaggal dolgozhatunk.

17 János jászói várnagy (1318. márc. 11.: DF 264 142.), Péter szádvári várnagy (1323. szept. 1.: BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS: Kiadatlan oklevelek az egri egyházak levéltáraiból. *Levéltári Közlemények*, 58. [1987]. 31.), Somogyi János makoviciai várnagy (1325. jún. 12.: DL 43 347., vö. DF 268 443.), Kis Jakab diósgyőri várnagy (1327. [júl. 11. u.]: AO VI. 206.). Ebbe a csoportba sorolható még egyfelől az az András, Mihály és István, akiket 1337-ben Palocsa korábbi alvárnagyaiként (vicecastellani) említ Druget Vilmos egy, az akkori palocsai várnagyhöz intézett parancslevele (1337. dec. 30.: DF 283 055.), így — tekintve a „várnagy” és „alvárnagy” tisztségnevek használatában megfigyelhető következetlenségeket (vö. ENGEL P.: Honor, vár, ispánság i. m. 906–907.) meglehet, hogy valójában „várnagy”-ok voltak, másfelől az a Somodi várának élén álló várnagy — Bodou filius Panchik (1317. jún. 15.: AO I. 434.) —, akinek az azonosítására tett kísérlet mindkét név meglehetősen ritka volta ellenére sem vezetett eredményre.

18 Az egri káptalan egy 1328. évi oklevele tesz említést Druget Vilmos három várnagyáról — Johannes de Perwen, Paulus dictus Bolond, Johannes dictus Zenk — a nélkül azonban, hogy a várakat megnevezné (1328. szept. 21.: DF 209 852.). Az oklevél szövegét egy 1437. évi tartalmi átírás 18. századi másolata tartotta fenn, így az, hogy a nevek az egykori eredetit híven követő alakban maradtak-e ránk, nem ítéltető meg, mindenesetre Perényi (?) János nem illeszthető be a Perényi család tagjai közé (vö. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. [Magyar Középkori Adattár] CD-ROM. Bp. 2001. [Perényi I. tábla: nyalábi ág]), Bolond Pál személyéről nem ismert más adat, egyedül „Zenk János” azonosítható Fonyi Miklós fia Balázs fivérével, „Zonk” Jánossal.

19 1317. nov. 3.: AO I. 446.; (1317) s. d.: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban: RDES) II. 137., 276. sz.; 1327. máj. 18.: DL 2472.

20 1326. febr. 7.: DF 265 464.

21 Fülöp méltóságaira az első ismert adat 1315 márciusából való. 1315. márc. 10.: DF 263 059., vö. ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 195.

22 (1316.) márc. 16.: DL 39 649. Az év megadása nélkül keltezett oklevél 1318-ra, azon belül március 14-re szokás keltezni (FEKETE NAGY ANTAL: A Petróczy levéltár középkori oklevelei I. *Levéltári Közlemények* 8. (1930) 203. (28. sz.); RDES II. 321. sz.; ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 195.), a szövegben szintén szepesi alispánként említett Perényi Miklós életrajzi adatai alapján azonban az okmány kelte inkább 1316-ra tehető.

23 ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 94.; vö. ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122. (1988) 116.

24 Regécet és Göncöt bizonyosan ostrommal vette be Fülöp ([1317.] márc. 20.: CD VI/2. 342–343., keltére I. ENGEL P.: Az ország újraegyesítése i. m. 116. [125. sz. jegyz.], 1328. máj. 10.: Zichy III. 241.), Jászt pedig ez idő tájt építtette a király ([1318. márc. 11. e.]: DF 232 820., vö. ENGEL P.: Archontológia i. m. 333.).

25 Vö. a 17. jegyzettel.

A várnagyok, ami származási helyüket illeti, nem okoznak meglepetést. Egy részük a Fülöp kormányzata alá rendelt megyékből való: Tamás szepesi várnagy, úgy tűnik, Szepesből származott,²⁶ Bárcai „Fekete” Miklós fia Lack szádvári, Tomori Miklós fia „Éles” János terebesi, valamint Fonyi Miklós fia Balázs füleki várnagy bizonyosan abaúji eredetű volt,²⁷ míg Béli Mikó fia Lack jászói várnagy borsodi.²⁸ Feltehetően közéjük sorolható „Német” Lukács gönci várnagy is, mivel Szepesben és Gömörben szerzett olyan birtokokat, amelyek tartósan a kezén maradtak.²⁹ A várnagyok másik csoportja olyan megyékhez köthető, amelyek Fülöp idejében a tartomány határain kívül estek ugyan, de uruk birtokos volt ott: sárosi rokonságból származott Delnei Ite fia János regéci és dédesi,³⁰ miként Dénes fia Jakab szintén dédesi³¹ és „Vadas” Péter fia Beke szokolyi várnagy is,³² míg János fia Péter jeszenői várnagy, a jelek szerint, zempléni volt.³³ Mindezek alapján nem tűnik megengedhetetlenül merész feltételezésnek, hogy Lampert fia Mihály füzéri várnagy szülőföldjét szintén az ország ezen vidékein keressük, amit sárosi, zempléni, abaúji és szabolcsi birtokszerzései³⁴ is bizonyítani látszanak.

Ez az egységesnek mondható kép világosan alátámasztja azt, ami előzetesen is várható volt: Fülöp familiárisainak köre hatalmának kiépülésével párhuzamosan, annak helyszínén jött létre. Így persze, még érdekesebb annak szemügyrevétele, hogy kik kötötték szerencsájukat Druget Fülöp sorsához. Merthogy valójában ez történt, hiszen a várnagyok közül jónéhányan részt vettek az oligarchák ellen vívott harcokban: Lampert fia Mihály már Sáros 1312. évi ostromakor ott volt a királyi seregben – a későbbiekben pedig Dédes és Trencsén alatt is harcolt³⁵ –, János fia Péter (a későbbi jeszenői várnagy) 1317-ben Gönc, 1321-ben pedig Trencsén és Tapolcsány bevételekor tüntette ki magát,³⁶ Tomori Miklós fia „Éles” János – szintén 1317-ben³⁷ – Szepsinél, majd Sirok és Trencsén ostrománál harcolt,³⁸ Fonyi Balázs és Delnei Ite fia János haditettei közül Sirok, valamint Trencsén bevétele tűnik fel forrásainkban,³⁹ utóbbival kapcsolatban ezen felül még Fülek megvívása is szerepel.⁴⁰ Mindezen összecsapásoknak Fülöp is a részese volt,⁴¹ ezért aztán azon esetekben is indokoltan feltehető, hogy későbbi várnagyai az ő kíséretében harcoltak, amikor forrásaink erre a körülményre nem utalnak.

26 Egyetlen ismert örökölt birtoka Szepesben feküdt, l. 1323. máj. 20.: DF 281 699.

27 Vö. GYÖRFFY GY.: Történeti földrajz i. m. I. 64–67., 151., 80–81.

28 Uo. 755–758.

29 1324. márc. 5.: DL 74 789. és 1357. aug. 13.: DL 74 825., vö. DL 75 011.

30 1298. s. d.: DF 209 825.; 1315. aug. 9.: DL 68 825. stb.

31 1299. s. d.: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XII. 641–642., vö. 1327. febr. 16.: DF 265 432.; 1318. jún. 19.: DL 64 578. stb.

32 132(1). (okt. 2. u.): DL 103 158., keltére l.: Anjou-kori Oklevéltár. I–XV., XVII., XIX., XXIII–XXVIII. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Budapest, 1990–2010. (a továbbiakban: AOKlt) VI. 268. sz.; 1329. s. d.: AO II. 456–457.

33 Egyetlen – nem királyi adományból származó – ismert birtoka a Zemplén megyei Upor (1326. [aug. 27. u.): Zichy I. 287–291.), személye azonban az Uporiakhoz nem köthető, vö. ENGEL P.: Genealógia i. m. (Upori).

34 Az adatokat l. alább a 61. és a 79. jegyzetben.

35 1321. aug. 8.: CD VIII/2. 297–298.; 1323. jan. 20.: DF 270 018.; 1327. okt. 28.: AO II. 331–332.

36 1325. s. d.: Zichy II. 215–216.; 1328. máj. 10.: DF 269 793.

37 Vö. ENGEL P.: Az ország újraegyesítése i. m. 116.

38 1323. jan. 20.: Zichy I. 218–220.; 1324. júl. 27.: uo. 254–259.

39 1324. szept. 26.: DF 265 467.; 1327. aug. 27.: CD VIII/3. 229–230.

40 1323. aug. 30.: AO II. 84–85.

41 Fülöp részvételére az említett harcokban l. ENGEL P.: Az ország újraegyesítése i. m. 101., 116., 127., 128–129., az 1321. évi hadjáratra l. még 1321. máj. 1.: DL 83 180.

Nem érdektelen röviden kitérni arra sem, hogy Druget Fülöp várnagyai között az I. Károly király ellenfelei oldaláról érkezők is megtalálhatóak. Dénes fia Jakab dédesi várnagy apja – Iroszló fia Dénes – Aba nembéli Amadé fiainak első lázadásakor rokonaival együtt részt vett Patak feldúlásában, majd Sáros várát védték a királlyal szemben, amiért a rokonság egy birtoka elkobzásával bűnhődött meg.⁴² A két csoport Delnei Ite fia János személyében kapcsolódik össze, aki, mielőtt Fülöp szolgálatába állt volna, a Sáróst egy ideig Károllyal szemben tartó, majd a király oldalára átálló⁴³ Tarkövi Rikalf fia Henrik szerviense volt.⁴⁴

A várnagyok számottevő többsége, amennyire ez a rendelkezésünkre álló adatok alapján megítélhető, az északkeleti országrész korábban jelentősebb szerephez nem jutó rokonságaiból került ki. Az abaújiak közül Tomori Miklós fia „Éles” János terebesi várnagy apja – bizonyos Petres fia – 1282-ben fivéreivel együtt vásárolta tomori birtokát.⁴⁵ Sárosban a Delneiek – Ite fia János regéci és dédesi várnagy rokonsága – és Dénes fia Jakab dédesi várnagy családja a jómódú, de politikai szerepet korábban nem játszó birtokosok közé tartozott. Az ismert birtokoscsaládokból származó várnagyok csoportján belül csupán három személy minősíthető – némi nagyvonalúság árán – előkelőnek. Egyikük, Béli Mikó fia Lack jászói várnagy a Borsod megyei, de Hevesben is birtokos Bél (más néven: Ug) nemzetségből származott ugyan, a nemzetség azonban a jelentéktelen helyi *genusok* közé sorolható.⁴⁶ A rokonság egyetlen kiemelkedő alakja az a Kilit egri püspök (1224–1245) volt, aki sokkal inkább kancelláriai szolgálatainak köszönhetette főpapi méltóságát,⁴⁷ semmint származása előkelőségének.⁴⁸ Szintén kisbirtokos helyi nemzetség tagja volt Bárcai „Fekete” Miklós fia Lack szádvári várnagy.⁴⁹ A harmadik, s talán a legtöbb joggal előkelő származásúnak minősíthető várnagy Fonyi Miklós fia Balázs volt, aki nagyapja révén a nagy múltú Csák nemzetség egy kevésbé jelentős ágával állt rokonságban⁵⁰ (ugyanakkor a Somogyban birtokos torvajai Ugron családdal⁵¹ is atyafiságban állt⁵² közelebből ismeretlen módon).

A többiek eredete ismeretlen, s mindegyikük életrajzában fellelhetők olyan elemek, melyek egyértelművé teszik, hogy legfeljebb a forrástalanság homályából előlépő helyi kisbirtokosok lehettek, ha ugyan nem még alacsonyabb származásúak. Fülöp várnagyaira általánosan jellemző, hogy érdemeiket az uralkodó birtokadományokkal viszonozta, így nyerte el Tomori Miklós fia „Éles” János a Borsod megyei (utóbb azonban Tornához sorolt) Egerszeget,⁵³ Fonyi Balázs – fivérével, „Zonk” Jánossal együtt – a Sáros me-

42 1312. ápr. 10.: AO I. 254–256.

43 Vö. ENGEL P.: Az ország újraegyesítése i. m. 101.

44 1315. aug. 9.: DL 68 825.

45 1282. s. d.: DL 75 852.

46 Vö. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1995.² 251–256., GYÖRFFY GY.: Történeti földrajz i. m. I. 742., 755–758. és III. 46.

47 Vö. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest, 1885. 48–49.

48 Személyére l.: SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. Budapest, 1984. 69–75.; ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár – kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. 88., 108. és 319.

49 GYÖRFFY GY.: Történeti földrajz i. m. I. 64–67.

50 1269. s. d.: ÁÚO VIII. 239–240., 1297. dec. 20.: ÁÚO X. 255–257., (1297. dec. 20. u.): DL 71 537., vö. KARÁCSONYI J.: Magyar nemzetségek i. m. 339.

51 ENGEL P.: Genealógia i. m. (Ugron [torvajai]).

52 1335. febr. 12.: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916. I. 564–565., 1336. jan. 13.: DF 274 562., 1336. márc. 3.: DL 91 269.

53 1323. jan. 20.: Zichy I. 218–220.

gyei Kurimát (és az ahhoz tartozó Dubinát),⁵⁴ a borsodi Szederkényt,⁵⁵ Keresztúrt és Bedesföldét,⁵⁶ a zempléni Hernádnémetit,⁵⁷ valamint a nógrádi Pincet,⁵⁸ Delnei Ite fia János a zempléni Pogát,⁵⁹ Béli Mikó fia Lack pedig Borsodban Aranyost és Istringet.⁶⁰ A birtokadományokban megmutatkozó királyi kegy az ismeretlen származású várnagyokat sem kerülte el,⁶¹ szempontunkból döntő különbség azonban, hogy az ezen utóbbi csoporthoz tartozó személyek leszármazottai várnagy ősük valamely szerzett birtoka után nevezték magukat, miként az Újfaluasiak a Lampert fia Mihály füzéri várnagy I. Károlytól 1321-ben kapott⁶² Újfalu birtokáról,⁶³ János fia Péter jeszenői várnagy örökösei az 1325-ben adományozott Zemplén megyei Sztáncsról,⁶⁴ illetve az 1327-ben elnyert⁶⁵ abaúji Széplakról⁶⁶ és Beke szokolyi várnagy utódai az Amadé-fiaktól elkobzott birtokként elnyert⁶⁷ Bajorról.⁶⁸ E tekintetben nincs jelentősége annak, hogy Tamás szepesi várnagy leszármazottai történetesen ősük vásárlás (és nem királyi adomány) révén szerzett⁶⁹ birtokáról nevezték magukat Semseieknek.⁷⁰

Nem kevésbé feltűnő: az ismeretlen származású várnagyok csoportjának tagjaira jellemző elsősorban, hogy feleségük jóval előkelőbb származásúnak gyanítható, mint ők maguk, s gyakran a házasság révén birtokot is szereztek. Tamás szepesi várnagy első felesége a már említett Tarkövi Rikalf fia Henrik lánya, Anna volt, akinek leánynegyede fejében kapta meg az asszony rokonaitól Sáros megyei Szalókot,⁷¹ míg „Vadas” Péter fia Beke szokolyi várnagy Aba nembéli (budaméri) János fia Egyed lányával, Aniccsal kötött házasságot, s így szerezte meg Kisbudamért.⁷² A jelenség az ismert birtokoscsaládból származó várnagyok között is feltűnik: Tomori Miklós fia „Éles” János terebesi várnagy felesége – Baksa nembéli Lőrinc fia (vadászi) Miklós, egykor zólyomi ispán,⁷³ unokája –

54 1327. aug. 27.: CD VIII/3. 226–231.

55 1324. szept. 26.: DF 265467.

56 1332. jún. 29.: AO II. 608–609.

57 1325. márc. 30.: AO II. 185–186.

58 1326. szept. 12.: AO II. 256–257.

59 1323. aug. 30.: AO II. 84–85.

60 1324. ápr. 28.: AO II. 131.

61 1325. márc. 1.: DL 84778. (Tamás szepesi várnagy); 1321. aug. 8.: CD VIII/2. 297–298., 1323. jan. 20.: DF 269554. (Lampert fia Mihály füzéri várnagy); 1325. szept. 28.: Zichy I. 287–288., vö. még 1325. s. d.: Zichy II. 215–216., 1328. máj. 10.: DF 269793. (János fia Péter jeszenői várnagy); 13(2)2. (máj. 28. u.): DL 103170., keltére I. AOKlt VI. 598. sz., vö. 1325. aug. 18.: DF 269903. („Vadas” Péter fia Beke szokolyi várnagy).

62 1321. aug. 8.: CD VIII/2. 297–298.

63 L. pl.: 1391. júl. 17.: DF 220121., magyar nyelvű regesztáját I.: C. TÓTH NORBERT: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozat oklevelei. I. közlemény. 1387–1399. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, XLVII. Nyíregyháza, 2005. 102. sz.; 1406. ápr. 6.: DF 212547., magyar nyelvű regesztáját I.: C. TÓTH NORBERT: A leleszi konvent Statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, II. Közlemények, 36.) Nyíregyháza, 2006. 154. sz.; 1413. júl. 6.: DF 220653.

64 1325. szept. 28.: Zichy I. 287–288.

65 1327. máj. 12.: DF 271243., vö. 1328. máj. 10.: DF 269793.

66 Vö. ENGEL P.: Genealógia i. m. (Sztáncsi [Zemplén m.; Széplaki, Abaúj m.]).

67 13(2)2. (máj. 28. u.): DL 103170. (keltére I. AOKlt VI. 598. sz.), vö. 1325. aug. 18.: DF 269903.

68 Vö. ENGEL P.: Genealógia i. m. (Bajori I. tábla).

69 1318. dec. 21.: DL 84769., vö. még 1319. s. d.: DL 84771. és 1324. máj. 23.: DL 84776.

70 Vö. ENGEL P.: Genealógia i. m. (Semsei).

71 1321. okt. 6.: DL 84772. és DL 68783. – Tamás második felesége bizonyos Lampert leánya, Guze volt, I. 1334. dec. 22.: DL 84784.

72 132(1). (okt. 2. u.): DL 103158., keltére I.: AOKlt VI. 268. sz.; 1356. márc. 27.: AO VI. 444–445.

73 ZSOLDOS A.: Archontológia i. m. 237–238., vö. uo. 335.

leánynegyedeként kapta meg sógoraitól az abaúji Csenyété birtokot.⁷⁴ Az említett példakkal ellentétben az előkelő születésű Fonyi Balázs és az ismert sárosi birtokos, Sebesi Sinka⁷⁵ leánya között létrejött frigy⁷⁶ bizvást tekinthető egyenrangú felek házasságának.

Végezetül hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy kizárólag az ismeretlen származású várnagyok esetében figyelhető meg az uruktól, Druget Fülöptől kapott birtokadomány: Lampert fia Mihály az Abaúj és Zemplén megyék határán fekvő Ingónak is nevezett Kalsa birtokra,⁷⁷ „Német” Lukács gönci várnagy pedig a szabolcsi Devecserre⁷⁸ tett szert ily módon.

Mindezen jelenségek (az utódok a várnagy által szerzett birtokról nevezik magukat, az előkelőbb rokonságokba való beházasodás, a familia urától kapott birtokadományok) határozottan megerősítik az ismeretlen eredetű várnagyok csoportjába tartozók alacsony származásáról mondottakat. Az ezen személyek társadalmi helyzetét alapvetően meghatározó tényező minden kétséget kizáróan a Druget Fülöp szolgálatában elnyert várnagyi tisztség volt. Társadalmi felemelkedésüket egyértelműen e kapcsolatnak köszönheték: így nyílt lehetőségük arra, hogy vagyonukat immár önállóan is gyarapítsák – például vásárlás révén⁷⁹ –, illetve arra, hogy maguk is szervienseket tartsanak.⁸⁰

Druget Fülöp nádor 1327 nyarán bekövetkezett halála után I. Károly, amint az köz tudott, a tartomány fennmaradása mellett döntött, s annak élére Fülöp unokaöccsét, Vilmost helyezte. A lépés nemcsak a tartomány egésze számára biztosította a folyamatos működés kereteit, de a Druget-familia, s azon belül a várnagyok számára is. A lehetőséggel mind Vilmos, mind jónéhányan a várnagyok közül éltek: Lampert fia Mihály és János fia Péter továbbra is füzéri, illetve jeszenői várnagy maradt, Delnei Ite fia János jászói, „Német” Lukács pedig boldogkői várnagy lett, míg Dénes fia Jakabot utóbb gömöri alispánjává és alnádorává tette⁸¹ Vilmos. Mások ellenben kiléptek a Druget-familia szolgálatából, miként tette azt Semsei Tamás volt szepesi⁸² vagy Bajori Beke, a korábbi szokolyi várnagy.⁸³ Vilmos tartományurassága idejéből az említett, már Fülöp idejében is várnagyi tisztelet ellátó személyek mellett további tizenhét várnagyról vannak hol részletesebb, hol hézagosabb ismereteink.

A Druget-tartomány várnagyainak személyi összetétele 1327 után, az idő előrehaladtával és a tartomány területének jelentős bővülésével, alaposan átalakult. A változások a maguk teljességében – adataink elégtelensége miatt – természetesen nem követhetők nyomon lépésről-lépésre, bizonyos jellemzőik azonban meglehetősen biztonsággal azonosíthatók.

74 1322. s. d.: DL 75 852.

75 Vö.: ZSOLDOS ATTILA: Tamás fia Sinka érdemei. Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 327–337.

76 1337. szept. 3.: DL 103 942.

77 1327. szept. 1.: DF 269 556.

78 1331. (szept. 24. e.): AO II. 572–573., keltére l. AOKlt XV. 468. sz.

79 Tamás szepesi várnagy a már említett Semse mellett Szepesben is vásárol földet (1323. máj. 20.: DF 281 699.), míg Lampert fia Mihály füzéri várnagy Szabolcsban (1321. s. d.: DF 272 805., vö. még 1324. febr. 9.: DF 264 153.) és Zemplénben (1324. s. d.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Budapest, 1882–1897. I. 191–192.).

80 1319. s. d.: DL 84 771.; 1321. szept. 7.: DF 263 048.; 1326. nov. 29.: DF 272 480. (Tamás szepesi várnagy); 1325. júl. 10.: DL 70 610.; 1327. jún. 7.: Zichy I. 303–304. (Lampert fia Mihály füzéri várnagy); 1329. s. d.: AO II. 456–457. (Beke szokolyi várnagy).

81 ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 129. és 3.

82 1334 végén végrendelkezett (1334. dec. 22.: DL 84 784.), a következő év elején már elhunytként említik (1335. febr. 23.: DL 68 824.).

83 Még 1369-ben is életben volt, l. 1369. dec. 28.: DL 64 081., vö. ENGEL P.: Genealógia i. m. (Bajori I. tábla).

A jól érzékelhető változások egyike, hogy Vilmos idejében tűnnek fel a várnagyok között azok a személyek, akikkel kapcsolatban több-kevesebb megalapozottsággal felmerül a gyanú, hogy nem magyarországi születésűek. Általános vélemény szerint közéjük tartozik az I. Károly új pecsétjét elkészítő aranyműves (*aurifaber*), a szolgálataiért a Szepes megyei Jamniket elnyerő és „Siena-inak mondott”-ként (*de Senys dictus*) említett Simon fia „Olasz” Péter szepesi és lublói várnagy,⁸⁴ s ebből következően a tisztségeiben őt követő fivére, Miklós is.⁸⁵ Nem dönthető el, hogy külföldi – vallon vagy itáliai – származásra utal-e „Olasz” János boldogkői várnagy megkülönböztető neve⁸⁶ vagy a szepesi szászok között megtelepedett s már az Árpád-korban emlegetett „olaszok” (*Latini*)⁸⁷ között kereshető az eredete.⁸⁸ Ugyanezzel a dilemmával találjuk szembe magunkat Valter gönci és regéci, majd sárosi várnagy esetében is, ha valóban azonos személy volt azzal a Valter *familiaris servitorral*, akiről 1330. évi végrendeletében emlékezik meg Vilmos, mégpedig oly módon, hogy az határozottan e Valter külföldi származását sugallja.⁸⁹ Megerősíti némiképp e következtetést, hogy magyarországi birtokossal Valter valóban nem azonosítható, a végrendeletben ellenben felbukkan egy másik udvari ember (szintén *familiarisként* említve), bizonyos Perroto,⁹⁰ akiről – neve alapján ítélve – indokoltan feltehető az itáliai eredet. Ugyanezen, pusztán a személynévből kiinduló s tagadhatatlanul bizonytalan lábakon álló megfontolást követve tekinthető esetleg – hazai vagy külföldi – „olasz”-nak az egyébként ismeretlen⁹¹ Simoneth szalánci várnagy is.⁹²

Egy másik újdonság Vilmos idejében, hogy minimálisra zsugorodik a tartományon kívüli területekről származó várnagyok csoportja. Formális szempontokat érvényesítve ide tartoznék a Csongrád megyében birtokos Bárkalán nembéli (ellési) István fia God nevickei várnagy,⁹³ csakhogy ő már Vilmos apját is szolgálta zempléni alispán-

84 1331. márc. 28.: CD VIII/5. 225–231. A megkülönböztető névre l. pl. 1329. máj. 30.: Petrus Gallicus – DL 71 631.

85 Vö.: BERWALDSZKY KÁLMÁN: A sienai eredetű Gallicus család és művészete. Adatok az anjoukorbeli magyar kézművészet történetéhez. Igló, 1908. (a család történetére vonatkozóan számos, forrásokkal nem igazolható adalékkal); ENGEL P.: Archontológia i. m. II. 112.

86 1335. s. d.: Johannes dictus Olaz – DF 251 690.; 1336. máj. 10.: Johannes Gallicus – DF 250 580.; 1337. febr. 5.: Johannes dictus Olaz – DL 31 228.

87 L. pl. 1274. jún. 15.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest, 1923–1987. II/2–3. 95.; 1280. s. d.: Analecta Scepusii sacri et profani. I–IV. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae–Viennae, 1774–1778. I. 274–275.; 1280. (aug. 19. u.): CD V/3. 47.

88 Valójában pedig ebben (és a többi hasonló) esetben ez lenne az alapvető kérdés, s csak a külföldi eredet valószínűsítése után érdemes erőfeszítéseket tenni annak eldöntése érdekében, hogy vallon vagy itáliai származású „olasz”-ról van-e szó, vö. azonban pl. SURÁNYI BÁLINT: Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatarozása kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 53. (1957) 450. (uo. Bárczi Géza és Pais Dezső hozzászólása: 450–452., 452–454.); SZÉKELY GYÖRGY: Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez. *Magyar Nyelv*, 54. (1958) 100–103.; MILOŠ MAREK: Románske obyvateľstvo na Slovensku v stredoveku (Valóni, Francúzi, Taliani, Španieli). *Historický Časopis*, 52. (2004) 625–626.

89 1330. aug. 9.: nota, quod Valterum familiarem servitorem meum Nicolao fratri meo committo et commendo, ut in eadem dilectione et providentia tenere debeat, in qua me eundem tenuisse cognoverit; et si ab eodem recedere voluerit, honore cum decenti et cum bono iuvamine de se emittat – CD VIII/3. 511.

90 Uo. 508. (a név tévesen: Pernoto [dat.], vö. az eredetivel: DL 71 270.).

91 Engel Simoneth várnagyot azonosítja azzal a Simonnal, aki előbb Druget János nádor tolnai, majd Vilmos abaúji alispánja volt, l. ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 206., 95., 420., vö. uo. II. 213.

92 1337. máj. 31.: DL 76 557. A nevet az oklevél kiadója, Kammerer Ernő is „Simoneth”-nek olvasta, l. Zichy VI. 3.

93 L. pl. 1326. nov. 4.: DL 91 215.; 1330. júl. 8.: DL 96 666. stb.; vö. KARÁCSONYI J.: Magyar nemzetségek i. m. 164–169. és ENGEL P.: Genealógia i. m. (Bárkalán nem I. Szeri ág I. tábla: Ellési [Sándorfi]). God tehát semmiképp sem sorolható a Drugetek – itáliai vagy hazai eredetű – „olasz” familiárisai közé, vö. ellenben: MAREK, M.: Románske obyvateľstvo na Slovensku v stredoveku i. m. 626. Megalapozott feltételezés szerint Druget János 1327-ben Csongrád megye ispánja volt (ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 124., 379., II. 89.), ekkor léphetett be a familiájába God.

ként,⁹⁴ s így sokkal inkább a Druget János familiájából átvett szerviensek között érdemes számbavenni. Egyedül Piskárkosi György fia Pócs szokolyi várnagy tekinthető ilyenformán a tartományon kívülről érkező várnagynak. Nagyapja, Elekes, még szatmári várjobbágy volt,⁹⁵ apja pedig a Borsákkal szövetségben lázadó Lotárd-fiak szervienseként harcolt a Szatmár megyei Gilvács ostroma idején.⁹⁶ A többi várnagy – feltéve persze, hogy azonosítani tudjuk őket – a tartomány megyéiben volt otthon; a jelenség minden nehézség nélkül magyarázható azzal, hogy a Druget-tartomány többszöri bővítése révén a Fülöp idejében még az azon kívül fekvő Druget-birtokok is betagozódtak a tartományba, mely így minden nehézség nélkül képes volt kielégíteni a Druget-familia igényeit.

A leginkább szembevetendő változás ugyanakkor a várnagyok társadalmi összetételének markáns megváltozása. Az említett Piskárkosi György fia Pócs szokolyi, valamint Máté fia Mátyás füzéri várnagy személyében továbbra is jelen vannak a várnagyok között az alacsony társadalmi helyzetű és az ismeretlen eredetű személyek, akiknek életútjában ugyanazok a jellegzetességek figyelhetők meg, mint a Fülöp idejében várnagyságot viselt elődeikében. Piskárkosi Pócs felesége Zovárd nembéli (szentandrászi) „Apród” István egyik leánya, Kanycha volt. A házasság révén Pócs rokonságba került az egyik – bárói méltóságokat is viselt össel rendelkező – tekintélyes abaúji családdal, a Forraiakkal,⁹⁷ s így kapta meg felesége féltestvérétől, Forrai Jánostól az abaúji Fancsal birtokot.⁹⁸ Pócs apósa, „Apród” István előbb Aba nembéli Amadé gönci várnagya volt, utóbb maga is Druget-familiair lett: Fülöp nádor tárnokmestereként említik.⁹⁹ Máté fia Mátyás pedig Vilmostól egy gömöri birtokot kapott, igaz, akkor még nem várnagyként szolgálta urát, hanem ítélőmesterként, miként korábban Fülöpöt is.¹⁰⁰ Az ismeretlen származású várnagyok társadalomtörténeti jellemzői megfigyelhetők a bizonyosan vagy gyaníthatóan külföldi eredetű társaik esetében is. Ez persze, érthető, hiszen – akár külföldiek voltak valóban, akár magyarországi *hospes*ektől származtak – jövevényeknek számítottak a Druget-tartomány birtokostársadalmában, s várnagyi tisztségüknek köszönhetően nyertek abba bebocsátást. Ennek megfelelően tehát Simon fiai, Péter és Miklós – a Vilmos idejében egymást váltó szepesi és lubló várnagyok – utódai épp úgy a Péter által királyi adományként elnyert egyik Szepes megyei birtokról, Jamnikról¹⁰¹ nevezték magukat,¹⁰² mint ahogy „Olasz” János boldogkői várnagy leszármazottai szintén János szerzeményéről,¹⁰³ a Szabolcs megyei Bercelről.¹⁰⁴ Miként Piskárkosi Pócs, „Olasz” János boldogkői várnagy is jól házasodott: felesége a Bogátradvány nemzetség Zemplén megyében birtó-

94 ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 241.

95 (1268–1272 k.): Zichy I. 414.; keltére I.: ZSOLDOS ATTILA: Karászi Sándor bán és utódai. Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről. *Századok*, 135. (2001) 391–392., 57. jegyzet.

96 1324. okt. 31.: AO II. 165–166.

97 Ti. a családnak nevet adó birtokot megszerző Csete fia Aladár, I. ZSOLDOS A.: Archontológia i. m. 67., 70., 75., 172., 282.

98 1333. s. d.: AO III. 55–57. (Pócs feleségének anyja előbb Forrai Aladár fia Jakabnak, az említett János apjának, utóbb pedig – nyilván annak halálát követően – „Apród” Istvánnak a felesége volt).

99 1326. febr. 7.: DF 265 464.

100 1331. márc. 30.: DL 57 096., vö. még DL 57 097. és DL 57 099. Mátyást hol „notarius”-ként (1322. júl. 26.: DL 68 790.; 1325. júl. 10.: DL 70 610.; 1340. aug. 18.: DL 83 223.), hol „protonotarius”-ként (1330. s. d.: DL 57 096.; 1342. jún. 5.: DL 57 096.) említik forrásaink, az első ismert adat e tisztségére 1322-ből való, I. 1322. júl. 26.: DL 68 790.

101 1331. márc. 28.: DF 282 589.

102 FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 93–94.

103 1335. s. d.: DF 251 690.; 1337. szept. 15.: DF 250 580.

104 1357. jan. 11.: AO VI. 528.

kos ágából származó Izsépi István fia István leánya, Sebe volt, akinek leánynegyede fejében kapta meg Bercel egy részét.¹⁰⁵

Jelentős mértékben megnövekedett ugyanakkor Vilmos idejében a tartomány megyéinek ismert birtokoscsaládaiból származó és méginkább az előkelőnek minősíthető várnagyok száma. Az előbbi csoporthoz sorolható Ecsegi Fülöp fia Jakab barkói várnagy Borsodból,¹⁰⁶ Polyánkai Pongrác fia Bertalan szádvári várnagy és koritniki Mihály fia „Lengyel” Péter Szepesből,¹⁰⁷ Upori György fia „Abajdóc” (*Abayduch*) Gál szalánci és terebesi várnagy Zemplénből,¹⁰⁸ valamint Raszlavica Tiba fia Tamás regéci várnagy Sárosból.¹⁰⁹ Fülöp várnagyai közül előkelő származásúnak egyedül Fonyi Balázs bizonyult; Vilmos idejében Balázs fivére, „Zonk” János előbb egy meg nem nevezett vár várnagyaként tűnik fel,¹¹⁰ majd sárosi alispánként szolgálta urát,¹¹¹ azaz bizonyosra vehető, hogy egyúttal sárosi várnagy is volt, bár e tisztségét forrásaink nem említik. Szintén sárosi várnagy – s egyúttal alispán – volt Aba nembéli (szinyei) Petőc fia Domokos, miként fivére, János is.¹¹² Az 1331-ben említett Miklós somodi várnagy szintén az Aba nemzetség tagja lehetett, „Zsadányi” – azaz Aba nembéli (nádasi) – Lack fia Domokos¹¹³ ellenében ugyanis birtokosztály ügyében pereskedett az országbíró előtt.¹¹⁴ Miklós fia Jakab füleki várnagy „Nagy” Batiz unokája volt,¹¹⁵ rokonsága Gömörben és Szepesben az előkelő birtokosok közé számított.¹¹⁶

A várnagyok összetételében így módon leírható változás hátterében minden kétséget kizáróan az állt, hogy a Druget-hatalom idővel beágyazódott Északkelet-Magyarország helyi társadalmába. Míg kezdetben a tényleges hatalomért az oligarchák ellenében küzdő uralkodó helyi képviselőjének, Druget Fülöpnek a szolgálata – kivált az 1310-es években – egyfajta kockázatot jelentett és szemlátomást csak a társadalmi felemelkedést a familiáris kapcsolattól remélő kisebb egzisztenciák számára jelentett vonzerőt – nekik sok veszíteni valójuk nem volt –, I. Károly végleges győzelme, a királyi hatalom konszolidálása és – nem utolsósorban – az, hogy a Drugetek helyi hatalma tartósan bizonyult, Vilmos idejében már a környék jelentősebb vagyonú, előkelő birtokosait is arra ösztönözték, hogy familiárisi szolgálatot vállalva erősítsék meg társadalmi pozícióikat.

105 1335. s. d.: DF 251 690.; vö. még 1337. jún. 15.: DF 278 729., 1339. szept. 22.: DF 250 580. és 1342. jan. 25.: DL 31 228.

106 GYÖRFFY GY.: Történeti földrajz i. m. I. 771–772.

107 1270. szept. 27.: DF 272 352.; 1307. máj. 28.: RDES I. 218. (476. sz.); 1321. jún. 26.: CD VIII/5. 117–118. stb., ill. 1341. aug. 14.: CD VIII/5. 278–281.; 1342. aug. 14.: DL 107 355., vö. még: FEKETE NAGY A.: Szepesség i. m. 149–150. és 148.

108 ENGEL P.: Genealógia i. m. (Upori).

109 Uo. (Kéri rokonság 2. tábla: Raszlavica [Sáros megye]).

110 L. a 18. jegyzetben.

111 ENGEL P.: Archontológia i. m. I. 170.

112 Uo. II. 232.

113 Vö.: KARÁCSONYI J.: Magyar nemzetségek i. m. 77–78.; ENGEL P.: Genealógia i. m. (Aba nem I. Széplaki ág I. tábla).

114 1331. szept. 29.: AO II. 551–552.

115 ENGEL P.: Genealógia i. m. (Batiz rokonsága [Márkusfalvi, Máriási, Gömör]).

116 FEKETE NAGY A.: Szepesség i. m. 103–108.

VÁR VOLT-E A TARI „VÁR?”¹

A bölcsészettudományok java része, s ez különösen igaz a történettudományra, a generációk, mintsem az egyéniség tudománya. Egymás utáni kutatónemzedékek bővítik, alakítják, frissítik az előttük járók által leírtakat, s egyben azokra építkeznek. No persze, ezzel együtt jár az is, hogy munkájukhoz átveszik elődeik és kortársaik kutatásainak eredményeit, Uram bocsá', tévedéseit is. Ha pedig mindez némi tekintélytisztelettel is párosul, a hibás adatok továbbélésének aligha lesz akadálya, nehezebbé válik a pontosítás, javítás. Az alábbi pár oldalban egy bő évszázados történetet, néhány középkori oklevél értelmezésének kérdését szeretném röviden az Olvasó elé tárni annak reményében, hogy tanulságul szolgálhat: a forrásokig való visszatérés olyankor is hasznára válhat a kutatásnak, amikor általánosan elfogadott „igazságokról” van szó.

Alábbi sorok tárgya a tari (Nógrád megye, noha a középkorban többször Hevesben lévőnek is említették) középkori udvarház és „vár” esete. A ma olvasója, országjárója a településen párját ritkítóan szép földrajzi környezetben középkori eredetű plébániatemplommal és egy ugyancsak középkori világi épület romjaival találkozhat a helyszínen. Alábbi sorok célpontja az utóbbi objektum: Tar udvarháza. Anélkül, hogy hosszabb bevezetésbe bonyolódnánk, legyen elég itt és most annyi, hogy a településre vonatkozó középkori források nagyobb része a fiágon kihalt Tariak, Kompoltiak és később a Gúti Országok levéltári hagyatékával a Magyar Országos Levéltár Középkori Gyűjteményeiben régóta hozzáférhető, így van egyáltalában lehetőségünk az alábbi vizsgálatok elvégzésére. E dolgozat írójának figyelme ugyanakkor csak nemrégiben fordult a tari források felé, amikor egy másik dolgozata kapcsán igyekezett áttekinteni a középkori udvarház/vár párhuzamos említéseket.² Ekkor tűntek fel számára a tari vár-emlétek, s döntött úgy, hogy a vonatkozó források összességét átnézi, majd magyarázatot igyekszik találni a szokatlannak látszó fogalomhasználatra. Ebből az adat-ellenőrző kutatásból nőtt ki e kis írás.

Tar középkori birtokosai Rátótok voltak, valamint egy ideig maga a király. A Rátót nemzetségből származtak a későbbi Tariak, akiknek ősei – nevezetesen „Porc” István, V. István király (1270–1272) régi híve,³ és utódai – 1265-ben nyerték adományul a közeli és eladdig királyi kézen lévő Ágasvárat, melynek tartozékai közé tartozott *Tor* is.⁴ Ekkortól fogva a forrásokban egyre jobban nyomon követhető és 1472-es kihalásukig itt folyamatosan birtokos Tariak jelenléte megkérdőjelezhetetlen, akik budai plébánostól kezdve hevesi ispánokon keresztül udvari méltóságviselőkig bezárólag tekintélyes személyeket

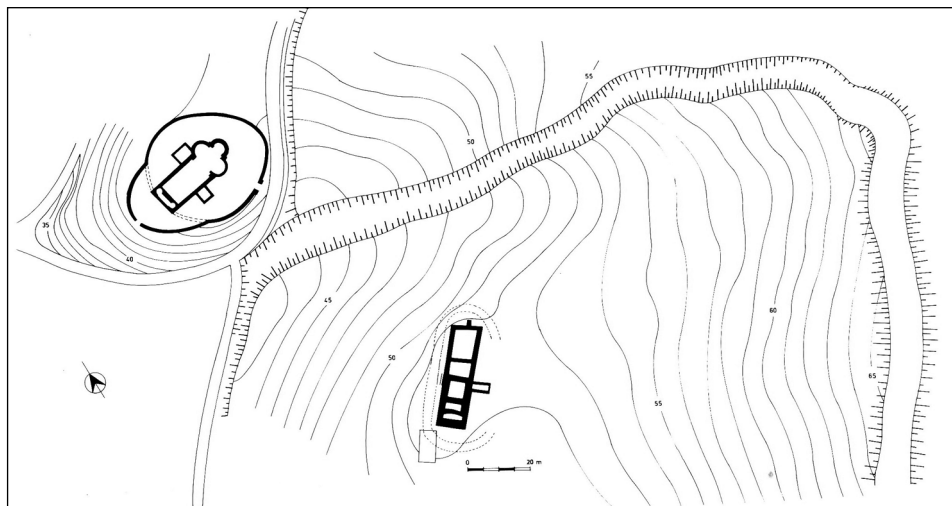
1 A kézirat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO 00263/09/2. sz.) és az OTKA (K 100749. sz.) támogatta.

2 HORVÁTH RICHÁRD: Mitől vár a vár? (Márkusfalvi Máriássy István várépítési kísérlete 1507-ben) [Kézirat. Sajtó alatt].

3 ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. 310.

4 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987. 138–139.; ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. I. 265.

A tári középkori templom és udvarház helyszínrajza (Juan Cabello et al.: A tári Szent Mihály-templom és udvarház. [Művészettörténeti füzetek 22.] Budapest, 1993. 1. kép)

adtak a Királyságnak.⁵ Közülük is kiemelkedik „pokoljáró” Tari Lőrinc a 15. század első harmadából. Róla ugyancsak tudjuk, hogy ha nem külhonban vagy Budán volt, akkor Tart tekintette székhelyének.⁶

E kis közleménynek azonban nem Tar birtoklás- vagy a Tariak családtörténete összefoglalása a feladata. Figyelmünket csupán a tári udvarház avagy másképpen „vár” históriájára vonatkozó forrásokra érdemes és kell összpontosítani. S rögvest adódik a kérdés, hogy miért is beszélhetünk várról Tar estében?

Békefi Remig (1858–1924) ciszterci szerzetes, apát, történetíró nagyszabású rendtörténeti vállalkozásainak egyikében, a pásztói apátság történetéről szóló háromkötetes műve első részében többek közt a Tariak családi történetét is áttekintette.⁷ Ennek oka az volt, hogy a család a Pásztóiakkal rokonságban lévén a nevezett apátság életében is szerepet játszott. Az események előadása kapcsán Békefi óhatatlanul is foglalkozott Tarral, mint a familia névadó és rezidenciális szerepet is betöltő településével. Anélkül, hogy a családtörténet részleteiben elvesznénk – lévén ezek, a későbbiekből kiderül, témánk szempontjából voltaképpen mellékesek – el kell mondanunk, hogy a Tariak és a Pásztóiak egymást testvérukké, ennél fogva kölcsönös örökösükké, fogadták az 1454. esztendő folyamán. Nos, ez az oklevél, amelynek a tári „vár” megszületését köszönhetjük. Ebben ugyanis mindkét fél birtokai teljes részletességgel szerepelnek az efféle oklevelek formuláinak,

5 A család birtoklástörténetének remek összefoglalását lásd: JUAN CABELLO ET AL.: A tári Szent Mihály-templom és udvarház. (Művészettörténeti füzetek 22.) Budapest, 1993. (a továbbiakban: CABELLO: Tar) 9–19.

6 Fennmaradt tőle egy datálatlan, hozzávetőlegesen 1405 előtti, (ekkor lett pohárnokmester) keltezhető levél, melynek keltezési helye: „Datum in Tar...” Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). Diplomatikai Fényképgyűjtemény és Levéltár. (a továbbiakban DF és DL) DL 48207. Kiadásában 1400 körülként szerepel: Zsigmondkori Oklevéltár II/1. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1956. 762. sz.

7 BÉKEFI REMIG: A pásztói apátság története 1190–1702. (A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gothárdi ciszterci apátságok története. Harmadik kötet.) Budapest, 1898. (a továbbiakban: Békefi: Pásztó I.) passim.

tartalmának megfelelően. Nos, itt, ebben az oklevélben, egészen pontosan erre az oklevélre történő hivatkozással, találkozhatunk az irodalomban a tari „vár” első említésével, amelyet tehát annak kiadója, Békefi Remig nevéhez köthetünk, s egy hétköznapi oklevél-félreértésen alapul.⁸

A „vár” története itt akár nyugvópontra is juthatott volna, ha a kései utókor számára nem lesz érdekes a plébániatemplom és az udvarház. 1983–1985 között Juan Cabello vezetésével sor került utóbbi feltárására is, amit természetesen a kutatás eredményeinek publikálása követett több lépcsőben. Először 1992-ben látott napvilágot egy kisebb lélegzetvételű összefoglalás, amelyben a történeti adatok, így Békefi eredményeinek át-emelése még nem kaptak helyet. Ennélfogva nem esik szó Tar esetében várról, a dolgozat szövege csak erősített udvarházzal beszél.⁹ Esztendővel később már nagyobb szabású feldolgozás látott napvilágot az ásató régész és kollégái tollából. Ebben a monográfiában számos alkalommal találkozunk az udvarház említésével, ugyanakkor várként történő megnevezésére a főszövegben nem bukkanhatunk.¹⁰ Azt csak a kötet jegyzetanyaga tartalmazza, ennélfogva értelemszerűen Békefi pásztói kőtetére való hivatkozással több helyen bukkanhatunk a tari „vár”-ra.¹¹

Békefi tehát „megalkotta” és leírta, a régészeti kutatás pedig automatikusan átvette a vár létére vonatkozó adatokat. Innen már csak egy lépés kellett, s Tar helyet kapott a középkori kastélyok legfontosabb adattárában, amely Koppány Tibor tollából látott napvilágot. Igaz ugyan, hogy Koppány hangsúlyozta az objektum udvarház voltát, de a két, imént említett 1454-es és alább még tárgyalandó 1465-ös vár említést nem hagyta el. Láthatóan zavaró elemként hatottak az épületre vonatkozó források sorában, ezért magyarázatképpen hozzáfűzte, hogy „okleveles említései ellenére sem sorolható a várak közé.”¹² Mintha megérezte volna a valós helyzetet, ám jobban hitt a korábbi történeti irodalomnak! S ha egy információ kézikönyvi adattá válik, az újabb művek azokat rendre megismétlik. Így esett ez Tarral is.¹³

Most értünk el e kis írás legfájdalmasabb részéhez, az önkritikus sorokhoz. E dolgozat írója is beleesett ugyanis az elődök csapdájába, s 2005. évi udvarház-terminológiai és 2009-ben megjelent áttekintő dolgozatában egyaránt idézte Tar esetét a várként és udvarházként felváltva, s így számára rendszertelenül szereplő objektumok között.¹⁴ Mentségeként csak ugyanazt hozhatja fel, amit legfőbb hibájaként róhat fel az olvasó: az iménti régészeti kőtetőből és a kastély-adattárból merítette tudását. Azaz, s ez a legfontosabb, a kérdéses forrásokat nem nézte meg összefoglalójához. Csak most, utólag.

8 BÉKEFI: Pásztó I. 238–240. Ehelyütt Békefi a tari várról és a hozzá tartozó birtokokról beszél az 1454. és a később idézendő 1465. évi oklevelek kapcsán.

9 JUAN CABELLO: A tari késő-középkori udvarház. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a későközépkorban. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 227–240.

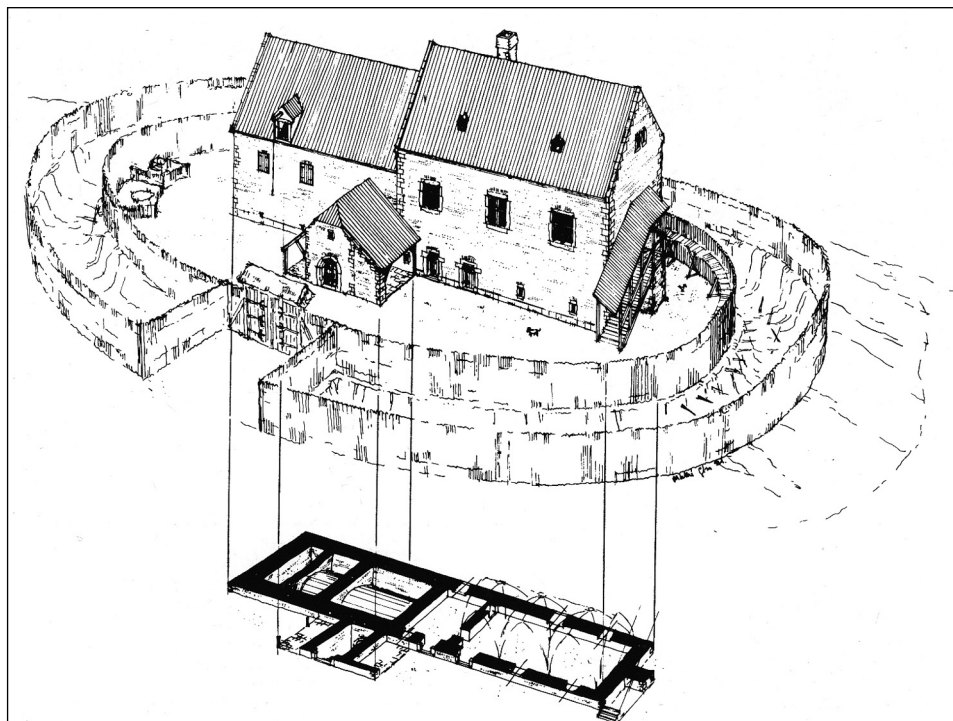
10 Ilyen pl.: CABELLO: Tar 100.

11 CABELLO: Tar 56., különösen 137., 143. jegyzetek, természetesen mindenhol Békefi művére történő hivatkozással.

12 KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti füzetek 25.) Budapest, 1999. 233.

13 Legutóbb pl.: GÁBOR VIRÁGOS: A Late Medieval noble residence: New excavations on the Klissza hill in Pomáz. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 673. Az itt említett szemben Tart középkori forrás sohasem nevezte castellumnak.

14 HORVÁTH RICHÁRD: *Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. Castrum*, 3. (2006/1.) 65.; Uő.: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* III.) Budapest, 2009. 69.

A tari udvarház elméleti rekonstrukciója. Máthé Géza munkája (Juan Cabello et al.: A tari Szent Mihály-templom és udvarház. (Művészettörténeti füzetek 22.) Budapest, 1993. 176. kép)

Végezetül a teljesség megkívánja, hogy egyedüli ellenpéldaként szót ejtsünk Csánki Dezső monumentális történeti földrajzi munkájáról, ahol Tar mellett nem találunk várra utaló forráshelyet vagy arra történő utalást.¹⁵

E rövidke historiográfiai áttekintés után vessünk egy pillantást a forrásokra. Ismétlem, nem lehet e néhány sor feladata a Tariak birtoklástörténetének összefoglalása – különösen, mert ennek már van irodalma – csupán a „vár” vonatkozó forráshelyek időrendi, rövid áttekintése. Ezek sorában is az első a fentebb tárgyalt irodalmakban rendre hivatkozott 1454. évi örökösödési szerződés. Eszerint a Tariak és a velük rokon Pásztóiak egymást örökösükké fogadták, így ebben az oklevélben szerepel a felek jószágainak meglehetősen részletes felsorolása. Az oklevelet olvasva azonban rögvest világossá válik, hogy ez esetben a szöveg téves értelmezéséről lehet szó. Ott ugyanis tari várról nem, hanem Tar birtokról és a korábban is Tari jószágnak számító siroki várról esik csupán szó.¹⁶ Ezt a felsorolást érthette félre Békefi, s került munkája tanulmány részében több helyre a tari „vár.”

Időben tovább haladva a következő oklevél, amely Tarról is említést tesz, 1463-ból való. Ekkor a Pásztóiak tiltakoztak az egri káptalan előtt, mert Tari György összes bir-

15 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1880. 56., 119. Attól a tényről azért nehéz szabadulni, hogy a hivatkozott irodalmak közül időben Csánki műve volt az első (Békefit is megelőzve), s itt szó sem esett várról (holott azokat megynként külön fejezetben, kiemelten közölte a szerző).

16 „...item Pazthoh predicta, Thar, castro Syrok, villa Syrokalya, Nagberen,...” DL 14855. és DL 14856. Kiadása: BÉKEFI: Pásztó I. 333–335.

tokát a Nánai Kompoltoknak zálogosította el, holott azok éppen a fentebb idézett, 1454. évi megállapodás értelmében őket illetnék. Nos ehelyütt Tari György jószágainak felsorolásában értelemszerűen Tar is helyett kapott, ám csupán egyszerű birtokként említve.¹⁷ Ugyancsak így fordul elő egy különösen becses dokumentumban, Tari György egyetlen ismert tari keltezésű levelében, 1464-ből.¹⁸ A korszellemet és a gyakorlatot ismerve udvarháza valamelyest várként való meghatározhatósága esetén aligha hagyta volna el György ennek megemlítését levelének dátumsorából. Már csak azért sem, mert valódi várukat, Sirokot a jelek szerint nem lakták, számukra Tar volt az igazi rezidencia.

A Pásztóiak tiltakozása – itt most mellőzendő politikai okokból – hiábavaló volt. A Tari birtokokra láthatóan a Nánai Kompoltok figyeltek fel elsőként, ám nem egyedülként. A térség korabeli legfontosabb birtokosa Gúti Ország Mihály nádor (1458–1484) és családja volt. Ők is fantáziát láttak a saját elfekvőségeiket – ilyen volt a szomszédos hollókői uradalom, melyet a Szécsényiek 1460-as kihalása után a Losonciakkal közösen szereztek meg – szépen kiegészíteni képes birtokokban. Hogy ez megvalósulhasson a Kompoltokkal közös fellépés eredményeképpen 1465. február 8-án Tari György a nádornak és a Kompolti fiúknak 24000 ezer aranyforintért lekötötte minden birtokát, kikötve, hogy esetleges (ekkor már igencsak sejthető) magtalan halála esetére azok a két felsorolt felet illessék, s a javakat más ne válthassa magához. A tari „vár” történetében eddig ez az oklevél számított a második vár-ementés fenntartójának, így jelentősége kiemelt. Lássuk azonban a szöveget. Azt természetesen Sirok vár, mint az uradalom 1388-ban megszerzett fejének említésével indul, majd eztán következik a tartozékok felsorolása. Az kétségtelen tény, hogy ebben a listában Tar kitüntetett szerepet kap, lévén Sirok mellett a birtokok alighanem valódi központját jelentette, ám várról nem esik szó. Az itt olvasható *ad idem castrum et possessionem Thar* formula nem másra utal, minthogy a felsorolt birtokok ugyanahhoz a várhoz (ti. Sirok) és Tar birtokhoz tartoznak, úgyis mint az uradalom központjaihoz. Az *idem* meghatározó névmás tehát Sirok várára vonatkozik és nem Tarra.¹⁹ Ugyanezzel a szövegezéssel találkozunk az átadást véglegesítő második, február 21-én kelt oklevélben is.²⁰

Nos, ezzel akár le is zárhatnánk a vizsgálatot. Ez előtt azonban talán nem felesleges annak megtétele, hogy a középkor hátralévő évtizedeiből sorra vegyük a Tart említő forrásokat annak megismerése végett, vajon akad-e köztük olyan, amely valamiféleképpen az épület vár megnevezését támaszthatná alá, arra utalna. Szerencsénkre a források eztán sem hagyják cserben az érdeklődőt. Tari György iménti, 1465-ös zálogolását és átadását

17 „...quod prout ipsi percipissent egregius Georgius de Thar universas possessiones et porciones suas possessionarias in possessionibus Iobbagi, Lucen et Samsonhaza in Newgradiensi, ac Paztoh, Thar predicta Therybes, Rosnok...” DL 15894. Kiadása: BÉKEFI: Pásztó I. 342–343.

18 „Datum in Thar...” DL 15973.

19 „...castrum suum Syrok vocatum, simulcum villa similiter Syrok vocata ac tributo in eadem subtus ipso castro exigi solito, item possessiones suas Welpreth, Naghberek cum tributo ibidem exigi solito et molendino in fluvio Tharnapathaka vocato decurrenti, preterea Raczfalw, Zayla, Rosnok, Thereebes similiter cum molendino in fluvio Zaghwa defluent, necnon totalem porcionem suam possessionariam in possessione vocata habitam, necnon possessionem Thar predictam modo simili cum tributo in eadem habito ac silvis et montibus Matrahegye vocatis ad idem castrum et possessionem Thar pertinentibus, necnon Pyspeky vocatas ad directam terciam partem opidi Pazthoh nominati omnino in Hevesiensi, item...” DL 16161. Kiadása: BÉKEFI: Pásztó I. 349–351. További példánya: DL 6929. Kiadása: BÉKEFI: Pásztó I. 352–361.

20 DL 59527. Ennek regesztakiadásában a szöveg helyes értelmezésével találkozunk, azaz Tar mellett nem szerepel vár. BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függelékül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Budapest, 1938. 900. sz.

követően a Kompolti és Ország családoknak nem is kellett sokat várnia, hogy a birtokokat megszerezzék. Tari György 1472-ben utódok nélkül halt meg, így Mátyás király ez esztendő októberében minden jószágát a két zálogbirtokos családnak adományozhatta. Ehelyütt Tar oppidumként, azaz mezővárosként szerepel, ám udvarház vagy erősség léteéről nem hallunk.²¹ A két új birtokos miután átvették György javait, alighanem maguk is megosztottak azokon. Erre utal néhány Jagelló-kori dokumentum.

A Nánai Kompoltok és a Gúti Országok közös birtoklása ugyanis 1522-ben, az előbbieknél fiági kihalásával ért véget. Ezt megelőzően azonban a Tari Györggyel megesett örökösödési ügy ismétlődött meg. Amikorra világossá vált, hogy az utolsó Kompolti, nevezetesen Ferenc, gyermekek nélkül fog meghalni, Gúti Ország Mihály unokái siettek vele is kölcsönös örökösödési szerződésre lépni. Ebbéli igyekezetüket siker koronázta, s a megállapodásra 1511/1512 folyamán több lépcsőben sor is került. Szerencsés módon mindkét fél által kiadott oklevelek korunkra maradtak, s ebből rekonstruálhatjuk az egykori Tari birtokok felosztásának módját. Eszerint Tar birtokot közösen, felezve birtokolták, ám az udvarház az Ország család kezelésébe került 1472 után. A Kompoltiak bevallását tartalmazó oklevelekben ugyanis minden esetben csak egyszerűen Tar feléről esik szó azokban, amit (kis)nánai váruk tartozékai közé soroltak.²² Ezzel szemben, ha az ugyanakkor a Gúti Országok által kiadott okleveleket tekintjük, az udvarház írott nyomát azokban találjuk meg.²³

Mit mondhatunk zárásképpen? A fenti sorok egyszer és mindenkorra tisztázzák a helyzetet: a Mohácsot megelőző évszázadokban a Nógrád megyei Taron nem állt vár, s az ott egykoron létezett udvarházat pedig 1454-ben és 1465-ben nem nevezték várnak, ahogyan a későbbi évtizedekben sem, legalább is 1526-ig bezárólag.²⁴ Akkor mi is állt itt valójában? Tekintélyes nemesi család köből épült udvarháza, amely a kor szokásjoga által megengedett „erődítésekkel” kerítéssel és kisebb árokkal volt ellátva, ám emiatt még erődített udvarháznak sem kell tartanunk. Utóbbi elemek, úgy az egyszerű kerítés, mint az árok hétköznapi velejárója volt a nemesi udvarháznak, s több kortárs épület rendelkezhetett is ilyen építészeti elemekkel, még ha ezek korunkra nem is maradtak meg.²⁵ Ugyancsak törőlnünk kell Tart azon épületek sorából, amelyeket a kései középkorban felváltva neveztek udvarháznak és/vagy castellumnak, várnak, s megszabadul a kutatás annak terhetől is, hogy e „kivételes” feltűnésekre valamiféle magyarázatot keressen, találjon.

21 DL 59603. Kiadása: BÉKEFI: Pásztó I. 372–373.

22 DL 22012., DL 22180., DL 60007.

23 „item curiam Thaar vocatam cum pertinenciis, possessionibusque et iuribusque possessionariis Thar, Samsonhaza,...” DL 22011., DL 22321.

24 A későbbiekre csak annyit tudunk, hogy 1569-ben már castellumként említették, ám ezt a valós és közeli török veszély miatti kiépítés/átépítés magyarázhatja, annak dacára, hogy ezt a régészeti kutatás nem bizonyította. Netalán a fogalom „devalválódásával,” egyfajta bővülésével lenne dolgunk? Mert ha a középkori formájában fennálló épületet nevezték így (amit a kutatás eredményei alapján legalább is gyanítunk), akkor bizony nehéz más magyarázattal szolgálni. BÉKEFI: Pásztó I. 246. „Item castellum Thar...” MOL A 57. (Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi könyvek.) 3. kötet 953. oldal. Ugyanakkor Gúti Ország Kristóf 1560. évi királyi új adományának felsorolása azt is megengedi, hogy már ekkortól úgy tekintsünk az épületekre, mint amit erődítettnek említenek. Vö. „...totalia castra Cheythe, Thapolchan, Swran, Iokew in Nittrinesi et Zomolany is Posoniensi, necnon Hollokew cum medietate pertinenciarum opidi Zechen in Newgradiensi, ac Nana, Syrok et Orozlankew, ac Thar in Hewesiensi comitatibus existencia habita simulcum cunctis eorundem oppidis,...” MOL A 57. (Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi könyvek.) 3. kötet 642. oldal.

25 Lásd ehhez az első jegyzetben hivatkozott dolgozatot, valamint további példaként, noha itt nem földesúri, hanem egyházi kézben lévő, kerítéssel „erődített” épületről van szó: Mordovin Maxim: Késő középkori udvarház Zalavár-Récéskúton. *Castrum* 5. (2007/1) 65–76.

A MODELLEZÉS, MINT AZ ELEMZÉS ÉS AZ ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓS FOLYAMATOK BEMUTATÁSÁNAK ESZKÖZE A CSESZNEKI VÁR PÉLDÁJÁN

I.

Modellezés az építészettörténeti kutatásban

A modellezés, mint az építészettörténeti vizsgálatok és a szemléltetés eszköze régóta szerepet játszik a kutatómunkában és a különböző közleményekben. Manapság – a számítógépes eszköztár nagyfokú fejlődésnek köszönhetően – egyre jelentősebb szerepet kap az *egykori látvány* felidézését, az egykor lehetséges vizuális tapasztalat megismétlését lehetővé tevő rekonstrukciók készítése. Ugyanakkor a rekonstrukciós tevékenységtől, annak bemutatásától és ismeretterjesztő használatától némileg elszakadt az építészeti emlékek, maradványok dokumentációs és vizsgálati célokat szolgáló, nem kevésbé lényeges modellezése. A témával foglalkozó szakirodalom azonban sürgeti a tudományos dokumentálás érvényesítését a digitális feldolgozások és rekonstrukciók készítése és megjelenítése során.¹

A kutatási célokat szolgáló modellezés terén a korai magyarországi kutatás vonatkozásában megemlítendő Möller Istvánnak a gyulafehérvári feltárásokról készített alapos és részletes makettje.² Emellett figyelemre méltó a budai királyi vár területének hasonló térbeli ábrázolása, mely a meglevő középkori maradványok teljességét az újkori ráépítések nélkül mutatja meg.³

Ennek a típusú modellezésnek a nagy erénye, hogy a kutatott objektum összetett térbeliségét „behozza” a műterembe, a kutatószobába illetve a kiállításra és ott sűrítve és közvetlenül megtapasztalható illetve átadható azon információk többsége, melyeken a laikus képzelet és a tudományos következtetés, a tudományos vagy hétköznapibb értelemben vett „látvány-”, „élmény-központú” rekonstrukciós ábrázolás alapul.

Felmérés és modellezés

Napjaink felmérési eszközkészletével minden eddiginél jobban lehetséges az objektumok térbeli elhelyezkedésének rögzítése, rajzállományként való tárolása és ábrázolása. Az újabb felmérési és digitális adattárolási lehetőségek által a térbeli modellezés ma már közvetlen felmérési módszerekkel is megvalósítható – erre korábban nem volt megfelelő lehetőség.

1 A jelenleg legszélesebb körben ismert és elérhető, erre a célra kidolgozott ajánlásrendszer, melyre én is támaszkodtam, az ún. Londoni Karta. Közli: Befund und Rekonstruktion 247–252. A világhálón (valamennyi világnyelven): www.londoncharter.org.

2 Gyulafehérvár, Egyházmegyei Múzeum. Időszaki kiállítása: Erdély ezeréves püspöksége – A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota régészeti kutatása 2000–2008. Budapesti Történeti Múzeum 2010.10.12.–2011.01.10.

3 Budapesti Történeti Múzeum, állandó kiállítás. Seitz Kornél és Ilosfay József tervei alapján készült 1960 körül. Magyar Károly szíves közlése.

A felmérési eljárások „automatizálása”, az adatfelvétel sűrűsége a „lépték nélküli” illetve „végtelenül részletes” felmérések készítésével kecsegtet, de ennek komoly buktatóit illetve nehézségeit jelentik a feldolgozás és kiértékelés módszereinek kidolgozatlansága valamint a felmérés számítógépes megjelenítésre való korlátozottsága.⁴

A cseszneki vár modellezésének célja

Jelen tanulmányban a cseszneki vár számítógépes modellezésének eredményeit mutatom be. E modellezés részben közvetlen térbeli adatfelvétellel és adattárolással valósult meg, nagyrészt azonban emberi közreműködéssel való szerkesztéssel. Az elkészült modell tehát egy „térbeli rajz”, „virtuális makett”, melynek részletessége a felhasznált síkrajzok részletességével egyezik meg.

A modellezés célja az volt, hogy az építészettörténeti periódusokat térben jeleníthesük meg, továbbá a főbb rekonstrukciós feltevések és következtetések térbeli szerkesztéssel – természetesen a feldolgozás részletessége szabta határok között – ellenőrizhetők legyenek. A munka további ösztönzője az a nem titkolt remény volt, hogy ezáltal módszertani tanulságokat is levonhatunk a számítógépes modellezés és rekonstrukció kutatásban való felhasználhatóságára nézve.

Ahhoz, hogy összegezzük az elpusztult szerkezetekre vonatkozó ismereteinket, elsőként a kiindulópontot, vagyis a meglevő maradványokat kell megjelenítenünk. A rekonstrukció megalapozottsága azt jelenti, hogy az különféle módokon lépésről lépésre levezethető legyen a meglevő maradványokból. Mindezek egymáshoz való viszonya tehát a tudományos szakmai szempontokat követve érzékelhető kell, hogy legyen, továbbá az is, hogy a rekonstrukció egyes részei mennyire kapcsolhatók össze a fizikai valóságukban meglevő, látható és vizsgálható emlékekkel.

A cseszneki vár építéstörténetének kutatása és eredményei

A vár első és mindeddig legteljesebb modern mérnöki felmérése 1960-ban készült. Az 1:100 léptékű építészeti felmérési rajzok a régészeti feltárás és romkonzerválás előtti állapotot dokumentálták, a falfelületeken jelezve az építészeti információkat, az egyes maradványok értelmezését is. A felmérés sajnálatos módon nem terjedt ki a falszorosok illetve az alsó vár körítőfalainak falfelületeire. Ezt a felmérést az 1967-től kezdődő régészeti feltárások során alaprajzi információkkal egészítették ki. Koppány Tibor méretezett vázlatrajzai egyes feltárt falak nézeteit és alaprajzát is megörökítették, ami azért bizonyult fontosnak, mert utóbb e falmaradványok egy része a kellő állagmegóvás hiánya miatt elpusztult vagy a szakszerűtlen állagmegóvás, kiegészítés révén tűntek el eredeti részletek. Az összes feltárt falfelületre kiterjedő módszeres dokumentálásra és felmérésre nem került sor.

További régészeti kutatások 1979–1981 és 2001–2006 között zajlottak. Az első három évben a felső vár részben beállványozott falain nyílt mód megfigyelésekre, melyeket László Csaba és munkatársai szöveges dokumentációban és a felmérési rajzokon tett ki-

4 A felmérés elméletére és módszertanára l. legutóbb: Measured and Drawn.

egészítésekkel rögzítettek. 2000–2001-ben (kivitelezés közben)⁵a felső vár keleti traktusa 2. emeleti nyílásainak, 2005-ben a felső vár fennmaradó nyílásai többségének állványról való vizsgálatára és felmérésére volt lehetőség.

A rajzi dokumentációban és a modellen ily módon sokféle forrásból származó információ egyesítésére volt szükség. A dokumentációs rajzokon eltérő módon jelöltem a különböző – és nem egyforma mértékben megbízható – forrásokból származó építészeti részleteket és falrészleteket, ez lett a rajzok „lábjegyzetelt” változata.

A vár mai elrendezése, alaprajza és felmenő maradványainak többsége a Garaiak 15. század eleji építkezéseihez köthető. Míg a középkori alsó várat és a még alacsonyabb szinten elhelyezkedő újkori alsó várat az épület rommá válása után nagyrészt lebontották és elhordták, a felső vár falai a belső osztófalak többségét leszámítva érintetlenek maradtak. A vár török kori és újkori építkezéseinek belső periodizációjához egyelőre kevés támpont áll rendelkezésünkre. A felső várban egy kora újkori és egy 18. századi átépítés nyomai mutathatók ki. Az alsó várban az újkori építkezések szétválasztásának lehetőségét a szakszerűtlenül végzett romkonzerválások és kiegészítések rendkívül beszűkítették, míg a legalsó várrészből, az újkori alsó várból ismert adatok alapján az ottani építkezéseket teljes egészében kora újkorinak tarthatjuk.

A modellezés forrásai

A várhegyről a VÁTI 1960-ban készített szintvonalas felmérése alapján⁶ készült terépmódell. A vár helyszínrajza, az egyes épületek elhelyezkedése a 2001-ben készített műszeres felmérésen alapul.⁷ A felső vár falainak geometriáját a VÁTI felmérési rajzaírói,⁸ a modern beavatkozások vonatkozásában P. Samu Viktória 2005-ben készült tervének homlokzati felmérési rajzaírói⁹ vettem át. A keleti traktus 2. emeleti nyílásainak felmérési P. Samu Viktória építési naplómellékleti rajzain található meg.¹⁰ A felső vár nyugati traktusának északi ablakát¹¹ és bejáratí ajtónyílását¹² 1980-ban mérték fel. A felső vár legtöbb nyílásának felmérése 2005-ben készült. A felső vár osztófalainak, padlószintjeinek, az 1960-as terepszint alatti falfelületeinek és falmaradványainak felmérési az ásatási dokumentációkból származnak, illetve ahol lehetett, utólagos felmérésekkel pótoltam azokat. Az osztófalak felmenő szakaszaira és egyes, azóta elbontott részekre Koppány Tibor manuáléit tudtam felhasználni.¹³

A körítőfalak felmenő szakaszaihoz P. Samu Viktória 2005. évi felmérési rajzait vettem alapul, a feltárt falmaradványok esetében felhasználtuk a 2005. évi ásatási dokumen-

5 P. Samu Viktória építési naplómellékleti rajzai örökítették meg a nyílások megfigyelt eredeti formáját és átépítéseit.

6 VÁTI 1960, 2. rajz: Geodéziai felvétel.

7 Bereczkiné Hammer Edit, Szökrön Péter és Udvardy László felmérése, ÁMRK.

8 VÁTI 1960.

9 P. SAMU 2005.

10 Ezúton köszönöm, hogy kiadatlan rajzait rendelkezésemre bocsátotta.

11 LÁSZLÓ–CABELLO 1980. 10. rajz.

12 László Csaba közöletlen manuáléja, 1979. Ezúton köszönöm, hogy kiadatlan rajzát rendelkezésemre bocsátotta.

13 Ezúton köszönöm Koppány Tibornak, hogy közöletlen rajzait rendelkezésemre bocsátotta.

táció ide vonatkozó részeit.¹⁴ A keleti torony tömege a VÁTI felmérése, a belső tagolás és a nyílások a 2002. évi feltárás és felmérés dokumentációja alapján készült.¹⁵

Az alsó vár felmérése 2006-ban készült el digitális térbeli állományként.¹⁶ A felmérést Fülöpp Róbert vezette és ő készítette el a digitális térbeli rajzokat felületmodellek formájában.¹⁷ A modellt kiegészítettük a 2006-os régészeti ásatás eredményeivel.¹⁸ Az újkori alsó vár alaprajza Kárpáti János felmérésén alapul.¹⁹

A 2001. és 2006. évi felmérések EOVS rendszerben készültek. Ezek alapján a teljes felmérést EOVS rendszerbe tudtam illeszteni. A körítőfalakról a felfalazások előtt csak alaprajzi felmérések készültek, ezért itt a modern felfalazások előtti állapotot csak hozzávetőlegesen rajzolhattam meg.

Modellezési módszerek

A modellt ún. szilárdtestekből alakítottam ki, a szilárdtestszerkesztés lehetőségeit (ún. kihúzás, söprés, egyesítés, kivonás) kihasználva. A síkbeli felmérési rajzok elemeit valódi síkba való beillesztéssel tudtam elhelyezni a modellben. A terep és a sziklák felületmodellként készültek.

A modell felépítése

A meglevő állapot modellezése négy lépésben történt. Első lépésben felszerkesztettem az épületegyüttes jelenlegi teljes tömegét.²⁰ A modellen lehatároltam a modern műemlékvédelmi beavatkozások során készült falazások és részleges rekonstrukciók főbb falazattömegeit (1-2. képek), majd ezeket a tömegeket leválasztottam az épület egészéről. Ezt követte a történeti falazatok periodizációja. Az eddigi kutatások alapján elkülönítettem a kora újkorra és újkorra datált falazatokat is.

A vár építéstörténetének vizsgálatában elsőként a késő középkori állapottal foglalkoztam. A modellezés során tehát az volt a célom, hogy minél teljesebben megrajzoljam mindazokat a maradványokat, melyek a rom együtteséből a késő középkorhoz sorolhatók, hogy ezáltal a késő középkori épület meglevő maradványait a többi fázis nélkül láthassuk (3-4. képek). Az eddigi kutatások alapján újkorinak tartott épületrészeket tehát le kellett választani. Ez azzal is járt, hogy újkori átbontások, átfalazások helyei üregként láthatók. Ezt követően kísérletet tettem azon falrészek jelzésére, melyek a 20. század elejétől kezdve fennmaradt fotókon még megfigyelhetők, de mára már elpusztultak (5-6. képek).

Az így létrejövő modellt tekinthetjük a késő középkori vár rekonstrukciós megjelenítésében a rajzi kiindulópontnak. Az így elvégzett munka számadás, értékelés a rendel-

14 RÁCS 2005.

15 Közöletlen felmérési rajzok, Kárpáti János, Rácz Miklós 2002.

16 Felmérés: Fülöpp Róbert, Szókrón Péter, Tölgyesi Levente.

17 A feldolgozás Rhino programmal történt. A felmérési terv: P. SAMU-FÜLÖPP 2006.

18 RÁCS-LÁSZLÓ 2006.

19 László Csaba ásatása, 2001.

20 A művezetés nélkül végzett, szakszerűtlen 2009. évi kiegészítések dokumentálása a modellen még nem történt meg.

kezésre álló információkról és alkalmas arra, hogy önmagában vagy különféle grafikai eszközökkel kiegészülve szemléltesse az épületre vonatkozó tudásunkat.

Az elméleti rekonstrukció fázisai

E munka során elsőként a vár épülettömegeire vonatkozó információk ábrázolását céloztuk meg (9-11. képek). A meglevő falmaradványokkal rendelkező helyiségek kiterjedésének kiserkesztése a rekonstrukció első lépése. Az egyes kiserkeszthető tömegek kisebb egységeket alkotnak, ezek között szintbeli és térbeli összefüggések állapíthatók meg. A kiserkesztett épületrészek térbeli-szintbeli összefüggései alapján levont további következtetések egy következő lépésben jeleníthetők meg. Ezt a két lépést a középkori maradványok esetében együtt ábráztuk, ez volt a rekonstrukció 1. fázisa. Ezzel a megközelítő rekonstrukcióval körülbelül el is értük a helyszíni maradványokból levonható következtetések határát.

A rekonstrukcióban források bevonásával léphetünk még tovább. A vár középkori állapotáról nincs ábrázolásunk. Giulio Turco alaprajza és látképe 1570-ben készült (7-8. képek), a késő középkorra ezek alapján vonhatunk le bizonyos következtetéseket. A rajzon a felső várat és a keleti tornyot tető nélkül láthatjuk. Az ábrázolás és a maradványok alapján két lépésben kiserkesztett tömegek összevetésével megjelölhetők olyan további egységek, melyek alapján visszaszerkeszthetők a térbeli modellen. Az ábrázoláson és a meglevő maradványokon alapul tehát a rekonstrukció 2. fázisa.

A középkori várak jellemzően olyan mértékben egyediek, hogy analógiák vizsgálata alapján nem juthatunk számottevő további következtetésekre, mindazonáltal a funkcionális egységek tetővel való lezárására jelzésszerűen utaltam, ez a rekonstrukció 3. fázisa.

Tanulságok és további lehetőségek

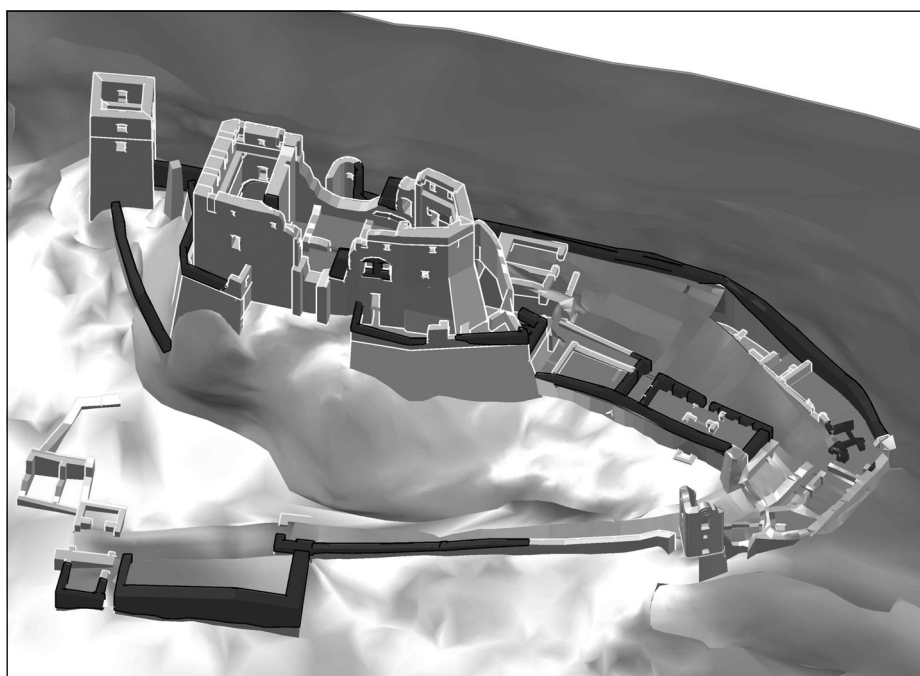
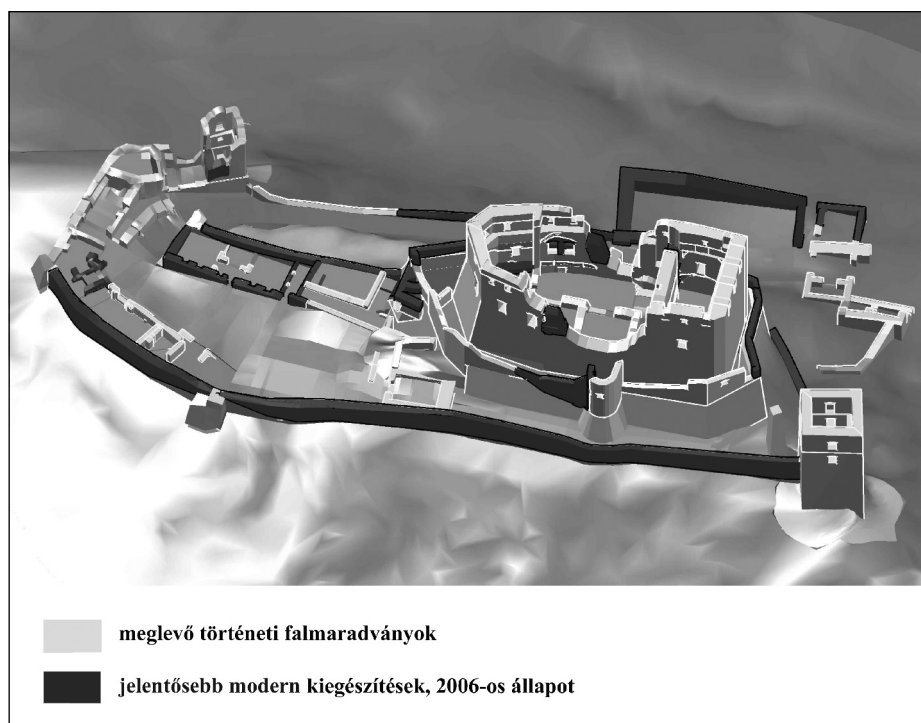
A vár középkori épülettömegeinek megközelítő rekonstrukcióján túl a meglevő állapot elkészült modellje lehetőséget nyújt a középkori felső vár, valamint az újkorban átépített és kibővített vár belső terei, falak és boltozatok hasonló módszerekkel végzett, lépésekben szemléltetett rekonstrukciójára is.

Az eddigi eredmények véleményem szerint jól szemléltetik azt, hogy a meglevő állapot térbeli modelljének elkészítése és bemutatása, ha lényeges többletmunkát is jelent, szerves része a rekonstrukciós folyamat tudományos igényű ábrázolásának.

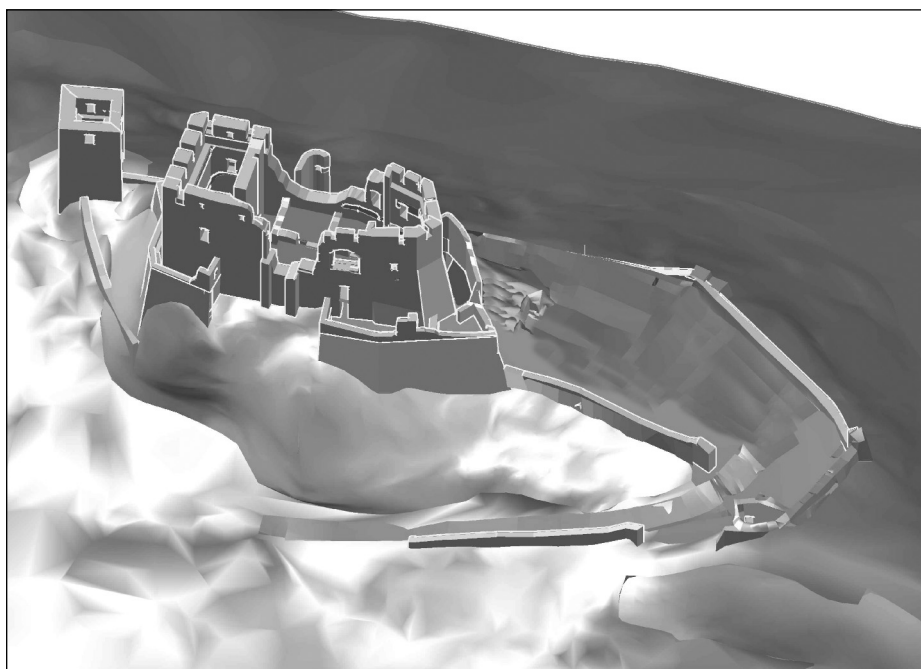
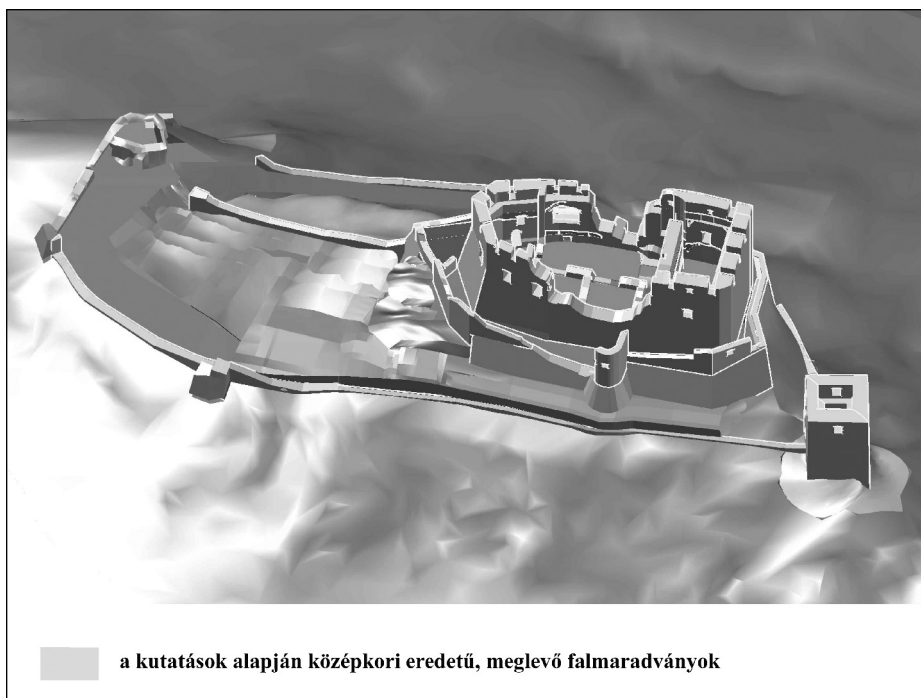
IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ÁMRK	Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest.
Befund und Rekonstruktion	MATTHIAS UNTERMANN (Red.): Befund und Rekonstruktion. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 22. Paderborn, 2010.

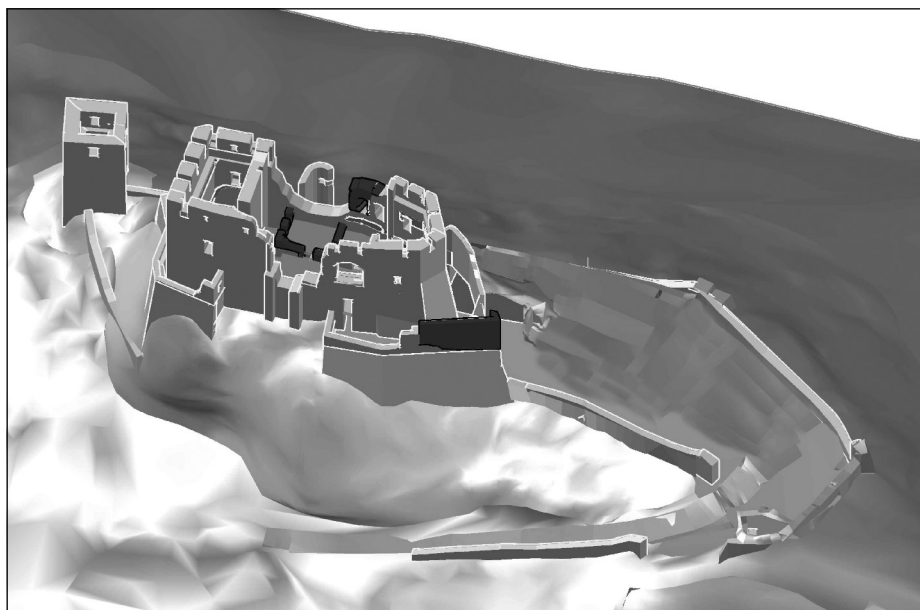
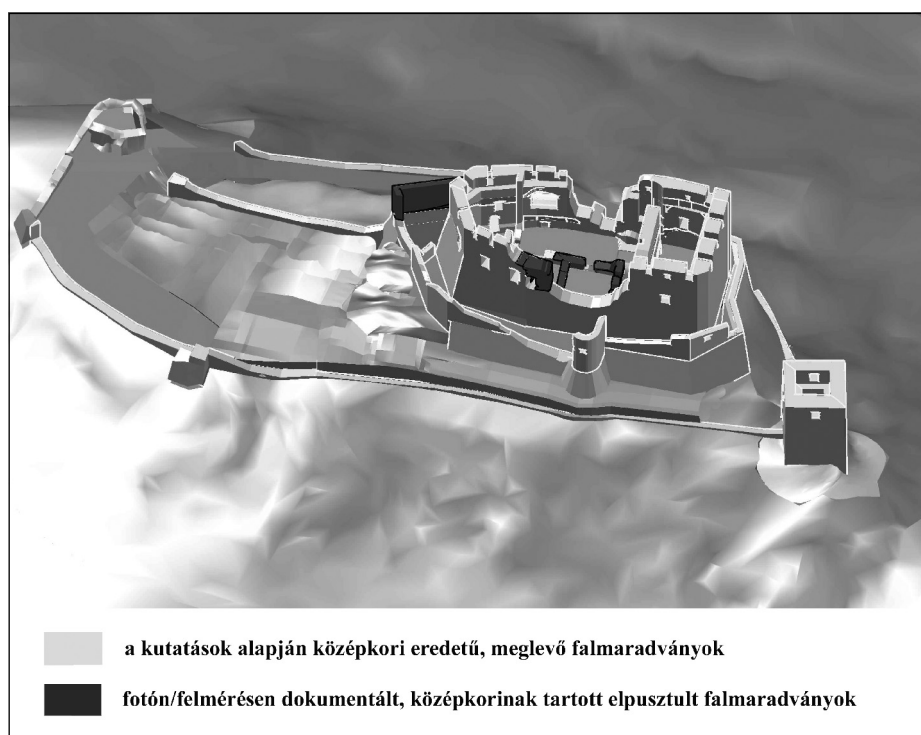
- LÁSZLÓ–CABELLO 1980 LÁSZLÓ CSABA–CABELLO, JUAN: Csesznek, vár. Kutatási dokumentáció. Országos Műemléki Felügyelőség.
- Measured And Drawn BEDFORD, JON–PAPWORTH, HEATHER (editors): Measured and Drawn. Techniques and practice for the metric survey of historic buildings (second edition). English Heritage. Swindon, 2009.
- RÁCZ 2005 Csesznek, felső vár. Kutatási dokumentáció. ÁMRK, 2005.
- RÁCZ–LÁSZLÓ 2003 RÁCZ MIKLÓS–LÁSZLÓ CSABA: Csesznek, felső vár. Kutatási dokumentáció. ÁMRK, 2003.
- RÁCZ–LÁSZLÓ 2006 RÁCZ MIKLÓS–LÁSZLÓ CSABA: Csesznek, alsó vár. Kutatási dokumentáció. ÁMRK, 2006.
- P. SAMU 2005 P. SAMU VIKTÓRIA: Csesznek, vár. Felsővár és felső falszorosok felmérési tervének kiegészítése. ÁMRK, 2005.
- P. SAMU–FÜLÖPP 2006 P. SAMU VIKTÓRIA–FÜLÖPP RÓBERT: Csesznek, alsó vár felmérési terve és helyreállításának építési engedélyezési terve. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2006.
- VÁTI 1960 HREBLAY IVÁN ET AL: Csesznek, vár. Felmérés. Városépítési Tervező Vállalat.

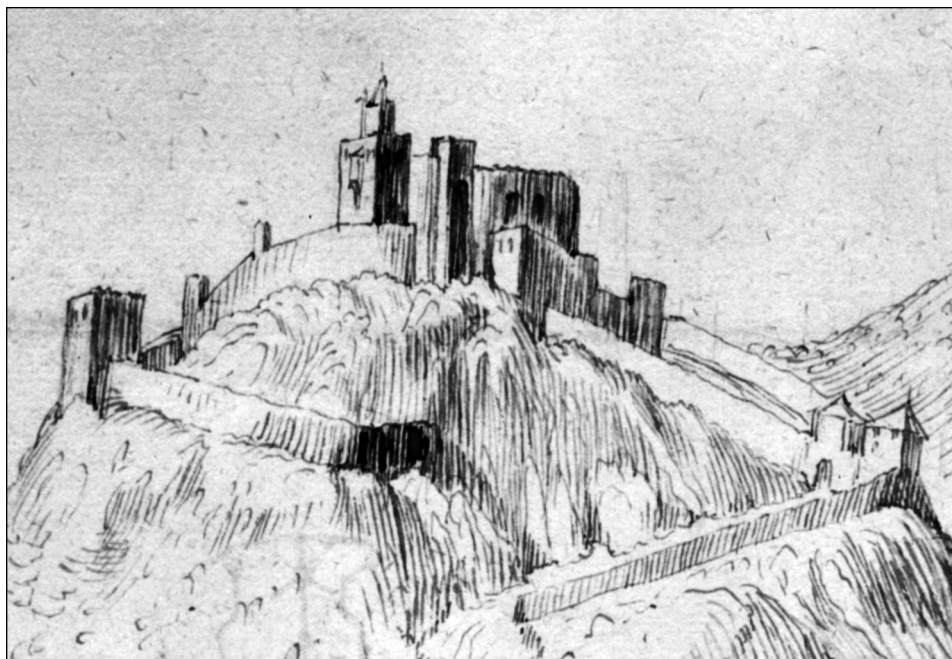
1-2. kép A vár mai meglevő állapotának modellje $M=1:1000$

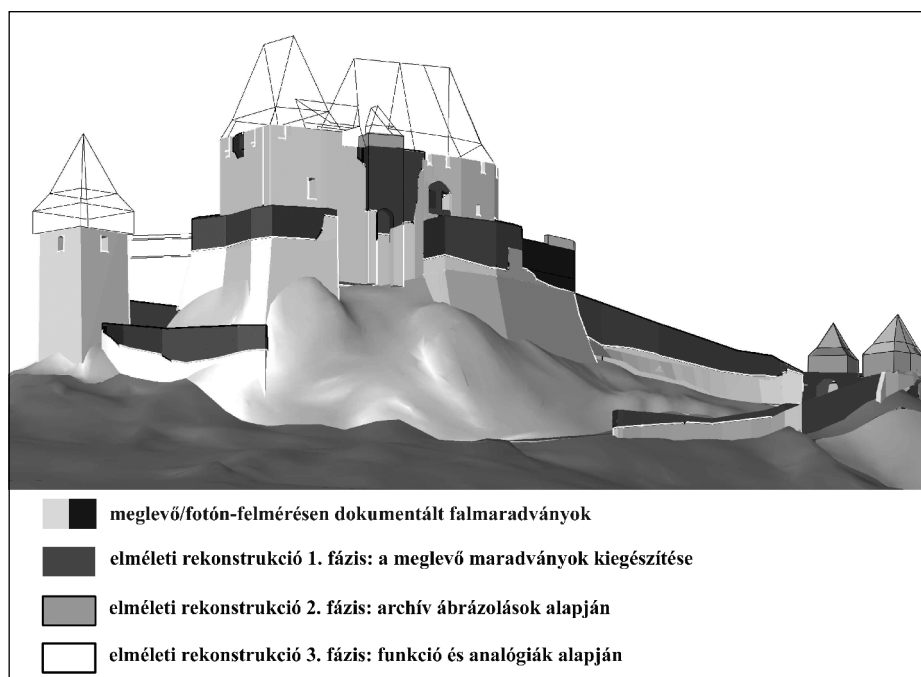
3-4. kép A vár meglevő középkori maradványainak modellje $M=1:1000$

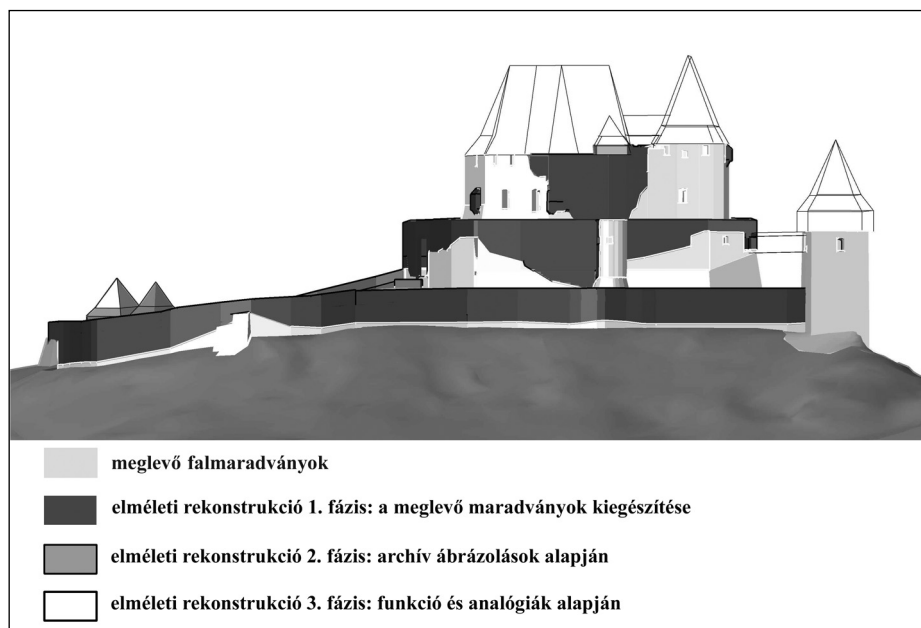
5-6. kép A meglevő és dokumentációból rekonstruált középkori falmaradványok modellje
 $M=1:1000$

7-8. kép Giulio Turco rajza a várról, 1570.
Österreichische Staatsarchiv, Bécs, Kartensammlung G VII. 17-430, részletek

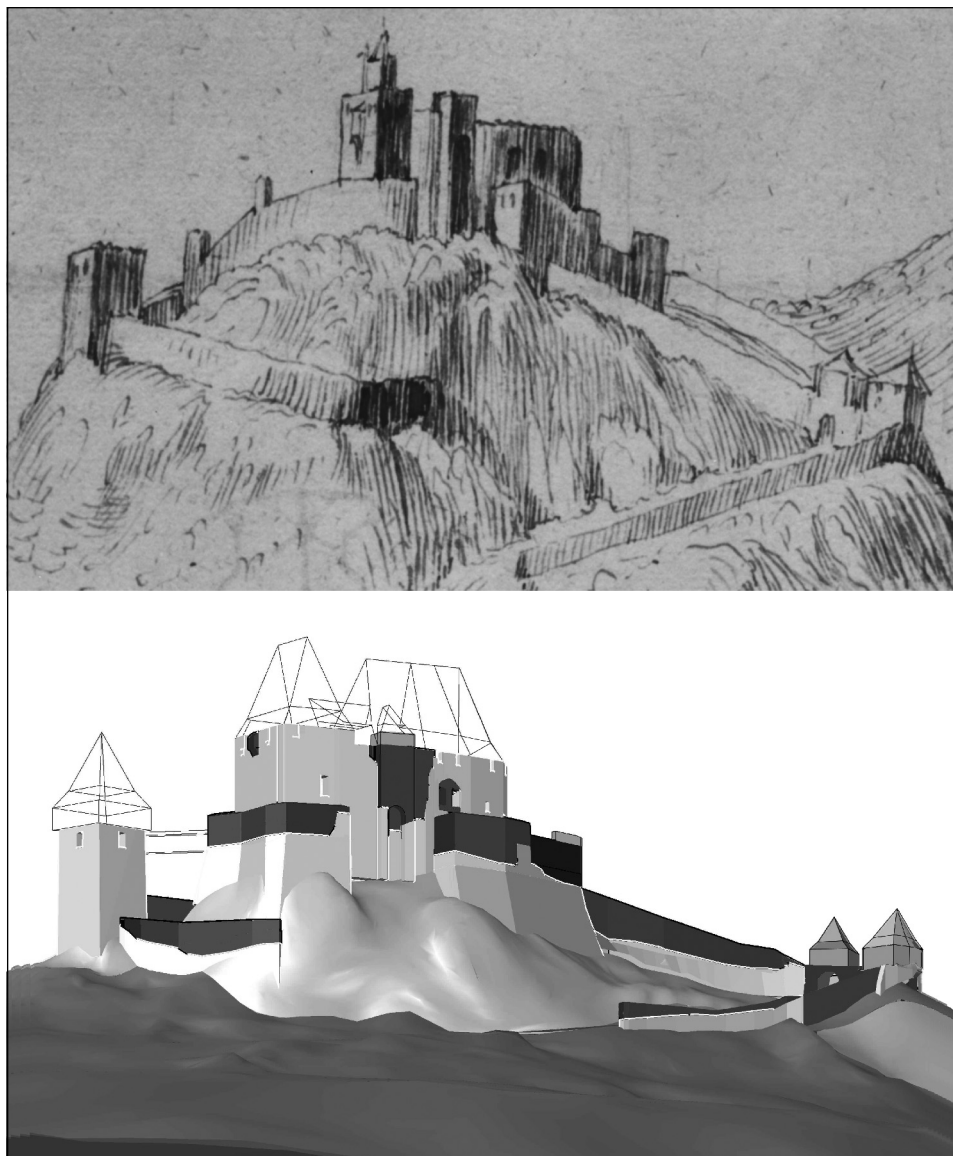

9. kép A késő középkori vár épülettömegeinek elméleti rekonstrukciós nézete észak felől
 $M=1:1000$

10. kép A késő középkori vár épülettömegeinek elméleti rekonstrukciós nézete dél felől $M=1:1000$

11. kép A Turco-féle ábrázolás és a vár modelljéből létrehozott nézetten alapuló, a késő középkorra vonatkozó rekonstrukciós nézeti rajz (vö. 9. kép) összehasonlítása

ADONY-DAJAPUSZTA VÁRA

2011-ben jelent meg „Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig” c. kötet, amely a megye addig megismert erődített telepeit, várait ismerteti. Várható volt, hogy előbb-utóbb újabb objektumokról is tudomást szerzünk. Így is történt, az alábbiakban a régészeti kutatás előtt egy eddig ismeretlen erődítést tudunk közzé tenni Fejér megyéből. A lelőhelyet Barna Zsolt, a Kiskunsági Nemzeti Park munkatársa ismerte fel, erről Dénes József értesítése útján szereztem tudomást. Ennek alapján került sor 2012. március 4-én a vár felmérésére, Jakab József és Szabó Tibor közreműködésével.

Adonytól D-re 5 km-re, a Szent Mihály-pusztától Ny-ra 1,45 km-re a „Dajai tanyák” D-i végében volt a mára már eltűnt „Dajai-pusztá”. Felette D-re meredek oldallal emelkedik ki egy nagy fennsík, melynek É-i nyúlványán található a vár.¹ Meredek oldalak övezik, D irányában azonban a fennsíkkal egy magasságban folytatódik.

A vár alakja egyenlőszárú háromszöghöz hasonló, de oldalai kissé görbülnek, szögei gömbölyűek. Belső területe közepén a legmagasabb, szélei felé kissé lejt. Átmérője É–D irányban 45 m, K–Ny irányban 41 m. Felülete nagyjából egyenletes, bolygatás nyoma nélkül. Néhány újkori téglá hever a felszínen. A domb pereme jól követhető, bár több helyen elmosódva hajlik az oldalba.

Az egész területet 1,5-2 méterrel lejjebb árok veszi körbe, szélessége 7-9 m között váltakozik. DK-i oldalán 3,5 m szélességben dózerrel vágtak feljáratot a belső területre, ennek megfelelően itt az árkot kissé feltöltötték. A vár eredeti bejáratát nem ismerjük.

A K-i oldalon egy külső, sekélyebb, csupán 4-5 m széles árok is húzódik, de ez a D-i oldalon hiányzik, az É-i oldalon pedig K felé egy útban folytatódik. Ez a kis árok valószínűleg a területen egykor folyó földműveléssel függ össze, feltehetően út volt. A vár D-i és K-i oldala közelében vadvédelmi terület kerítése húzódik, ezért távolabb nem tudunk körülnézni. Az egész vár területét erdő takarja, de a középső nagy platón csak kevés fa és bokor van, jól áttekinthető. Az árkot sűrű erdő borítja.

Az I. katonai felvétel „Daja pusztá”-tól D-re nagy kiterjedésű szántóföldet ábrázol, amibe a vár területe is beleesett.² A II. katonai felvétel már erdőt jelez a vár területén, de mellette D-re továbbra is szántóföldet látunk.³ Ugyanezt találjuk a III. katonai felvételen is.⁴ Mindhárom régi térkép a vár területén keresztet ábrázol, ahogy a legújabb 1:10 000 léptékű térkép is. Ma már nem áll a kereszt, a felszínen heverő néhány újkori téglá feltehetően annak talapzatából származik.

A magas, bolygatatlan füben régészeti lelet keresésére nem volt lehetőség, így a vár korára ásatás hiányában csak feltételezéseink lehetnek. Az erődítés jellege alapján az őskort kizárhatjuk, az Árpád-kor már elképzelhető, de legvalószínűbben a késő középkor kerülhet szóba. A kereszt a 18. századtól a közelmúltig folyamatosan kimutatható a vár területén, ezt valószínűleg egy egykori templom emlékére állították. Felmerülhet a török

1 Koordinátái: 43 03 53.49 É, 18 51 50.94 K.

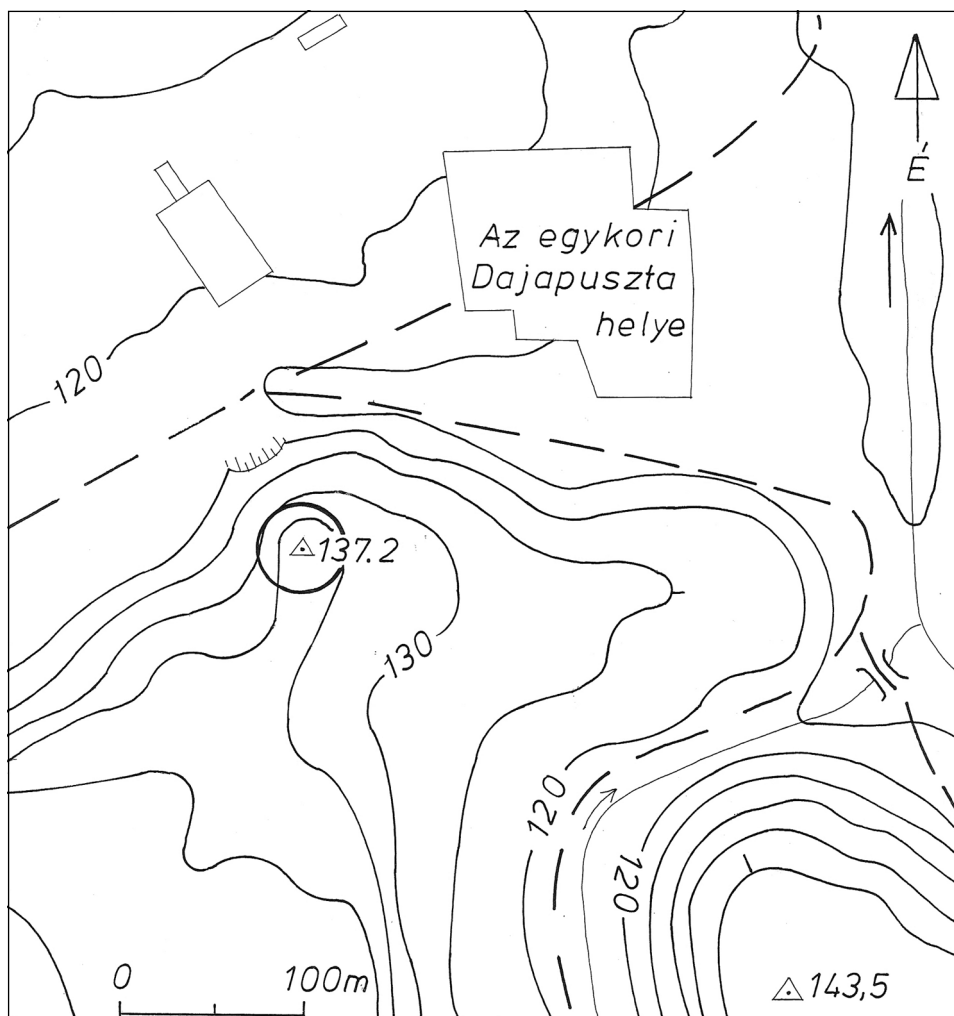
2 I. katonai felmérés 13/24.

3 II. katonai felmérés 54/XXXI.

4 III. katonai felmérés 5162/3.

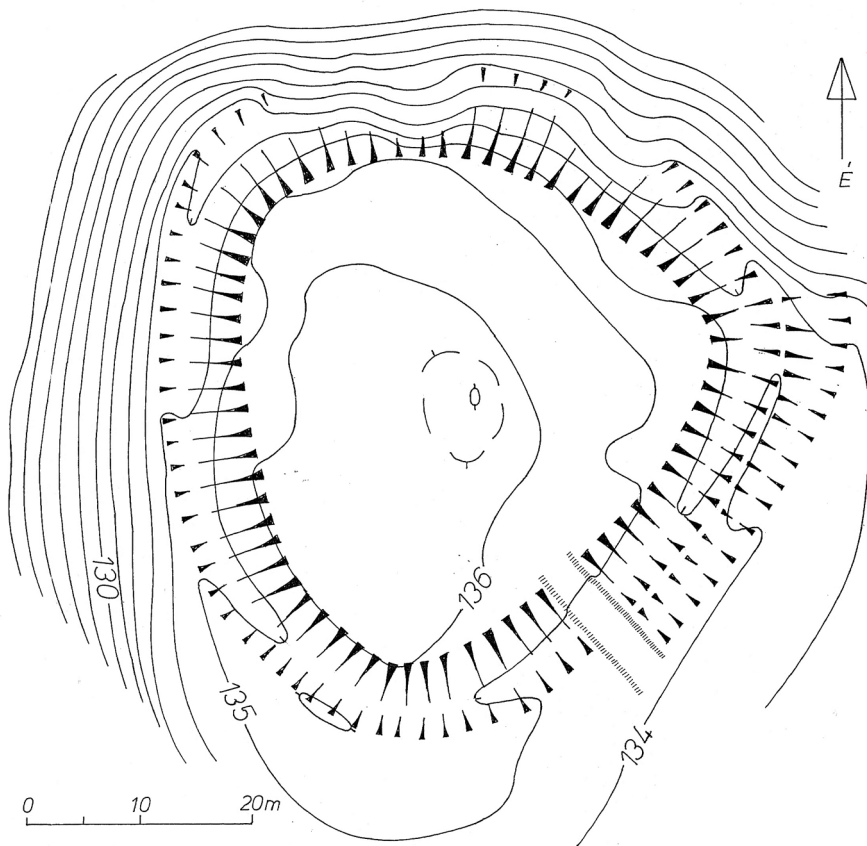
kori keltezés lehetősége is, a kutatók többsége éppen erre a környékre valószínűsítik a még nem lokalizált Korkmaz/Dzsánkurtaran nevű török palánkot.⁵

Az I. katonai felmérésen a fő útvonal Adonytól D-re, a Duna mellett egyenesen vezetett Dunaújváros irányába. Létezett azonban egy másik út is D felé, amelyik Adony után elkanyarodott és éppen az itt ismertetett vár alatt vezetett el, majd kb. Kulcs magasságában visszakanyarodott a fő útvonalhoz.

1. kép Adony-Dajapuszta várának helyszínrajza

5 Lásd erre Terei György összefoglalását: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk. SÁRKÓZY SEBESTYÉN. Budapest, 2011. 105–106.

2. kép Adony-Dajapuszta várának felmérése (Nováki Gyula, 2012.)

KÖNYVISMERTETÉSEK

TEREI GYÖRGY – NOVÁKI GYULA – MRÁV ZSOLT – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

FEJÉR MEGYE VÁRAI AZ ŐSKORTÓL A KURUC KORIG

Magyarország várainak topográfiája 3.

Sorozatszerkesztő Feld István. Szerkesztette Sárközy Sebestyén.

Kiadja a Castrum Bene Egyesület és a Civertan Bt.

Budapest, 2011. 248 oldal, 93 ábrával és 31 színes légifotóval, 1 térképpel

A Castrum Bene Egyesület égisze alatt, a Civertan Bt. gondozásában, közös kiadásukban jelent meg az esztétikus küllemű, szemre is igényes kötet. A dunántúli Fejér megye várait mutatja be az őskortól a kuruc korig. A sorozat eddigi, északkelet-magyarországi megyéket, Borsod-Abaúj-Zemplént és Hevest bemutató kötetei után, most egy római birodalmi katonai létesítményekben is gazdag terület került sorra. Ráadásul székhelye az Árpádok szakrális központja, királyaink koronázó és temetkezőhelye: Székesfehérvár.

A kötet bevezetőjében a szerzők megfogalmazzák, hogy az előző kötetekkel ellentétben, az egyes korszakok várainak rövid áttekintő értékelésére is vállalkoznak. Persze mindezt sok szabadkozással, az adatok hiányaira, hézagosságára hivatkozva teszik. Valóban kevés a részletesebb történeti adatokkal is bíró vár a megyében. Emiatt még az egyes helyszínek összehasonlítását, a tipológia módszerét sem tekintik ördögtől valónak. Ezt is csak üdvözölni lehet!

A legfontosabb kérdések természetesen Fehérvár körül bontakoznak ki. Siklósi Gyula közzétett kutatásai sajnos általában kifejezetten apró mozaikkockákat eredményeztek a város és a feltételezett királyi rezidenciák területén. Joggal mutat rá Feld István, hogy ezek összeállítása néhol – tegyük hozzá, szükségszerűen – hipotetikus. Felhívja a figyelmet Zsoldos Attila érveire, melyek szerint a forrásadatokat olyan módon is lehet értelmezni, hogy nem is volt önálló királyi palota a koronázó városban, hanem esetleg a király és a prépost lakóhelye akár a kezdetektől egy épületegyüttes lehetett a koronázó templom északi oldalán.¹ Ennek ellenkezőjére is vannak azonban érvek. A királyi székhely kutatása tehát korántsem tekinthető még lezárttnak.

Nagyon fontos kérdés az is, hogy maga a 'fehérvár' helynév eredetileg mit jelölt? Itt is megfontolandók Zsoldos Attila érvei, miszerint nehezen képzelhető el, hogy a koronázó és a királyi temetkezéseket is magába fogadó Boldogasszony templom a váron kívül épült volna fel, ahogyan azt Siklósi Gyula feltételezi. Szerintünk is, az eredeti Fehérvár az egész későbbi belvárosra kiterjedhetett, melynek falait persze a 18. századig folyamatosan alakították, javították, néhol a nyomvonalát módosították is. Nem csak a paloták, de némely templomok azonosítása sem áll vitán felül. Jó példa erre a Géza nagyfejedelem sírját is magába fogadó Szent Péter templom. Buzás Gergely meggyőző érvelése szerint nem a mai székesegyház előtt feltárt rotunda volt, hanem a koronázó templom tengelyében, attól nyugatra állt.

¹ ZSOLDOS ATTILA: Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum*, 11. (2010/1) 12–13.

A három nagy korszak közül az őskori erősségek ismertek talán a legjobban, Nováki Gyula 60 éve publikálta őket először.² Problematikus persze egyes objektumok felszíni régészeti leletekre alapozott keltezése. Például erősen megkérdőjelezhető Nagykarácsony-Diófás-dűlő, Nagylók-Nagy-Garda, Perkáta-Faluhelyi-dűlő, Perkáta-Forrás-dűlő II., Székesfehérvár-Börgönd-Szent László-hegy korhatározása, a területükön és környezetükben gyűjtött őskori kerámiák ellenére véleményem szerint inkább Árpád-kori jellegű objektumokra kell gondolnunk. Más jellegű problémákat vet fel Ercsi-Hold-hegy esete. Itt vitán felül egy erődítésre alkalmas helyen lévő bronzkori lelőhelyről van szó. A felmért „sáncok” elhelyezkedése azonban nehezen képzelhető el. Egy másik helyszín, Bicske-Pince-dűlő esetében is készséggel elhiszük, hogy erődítés volt a dombon, de azért szerencsés lett volna az ezt bizonyító műholdképet közzétenni.³

A római kor is érdekes tanulságokkal szolgál. Kár, hogy a csákvári későrómai erődről nem készült legalább egy helyszínvázlat az eddig előkerült részletei feltüntetésével. A limes esetében a jelzőtorony-örtorony megkülönböztetés következetessége hagy némi kívánnivalót maga után. Persze minden jelzőtorony örtorony is egyben, ám amennyiben megkülönböztetjük a limes-út jelzőtoronyait a túlsópartot figyelő, partközeli örtornyoktól, ezt az elnevezéseknél következetesebben is lehetett volna érvényesíteni.

Az Árpád-kor fontos korai objektumai sajnos eddigi szerény kutatottságuk, sőt lokalizálásuk bizonytalansága miatt kisebb figyelmet kaptak. A már 1009-ben szereplő Úrhidára és az 1046-os események kapcsán a krónikákban említett Zámolyra gondolok. Előbbi esetében megtévesztő a megfogalmazás, miszerint nem kerültek elő az általam javasolt helyszínen régészeti leletek (nem volt mód ugyanis bemenni a nagytestű kutyákkal őrzött, bekerített területre). Zámolyon pedig legutóbbi helyszíni szemlémen úgy érzékeltem, hogy a középkori temető területén lévő templomrom körül lehetett a keresett udvarház, melynek déli oldalán egy ma is látható árokmaradvány van.

A „kiszvárok”, vagyis az általam javasolt terminológia szerint a preklasszikus várak⁴ egész sora található Fejér megyében. Kronológiailag valóban fontosak közülük a későbbi kun Hantosszék területének ismeretlen történetű Árpád-kori várai. Annál inkább érdekes volna ez, minél pontosabban ismernénk a kun letelepülés időpontját.

Ugyanezen típus megítélésének egyik alternatív javaslata szerint, egyes esetekben ezek a várak inkább a későbbi klasszikus középkori várak előretolt védművei lettek volna. A példaképp felmerült Csókakő-Sánci-dűlő területéről azonban nem látható be a Mór-Székesfehérvár közti út, így az biztosan nem lehetett a várépítés indítéka. Ilyen értelemben tehát aligha lehet a hegyvár védelmi rendszerének az előretolt eleme.

A község- és birtokhatárok pontos figyelembe vétele minden korszakban fontos. A római kori helyszíneknél is (pl. a Vetus Salina 3. nem Adony, hanem Kulcs, az Intercisa 4. jelzőtorony pedig nem Kisapostag, hanem Dunaújváros területére esik). Még fontosabb ez a középkoriak esetében. A jelenlegi Kincsesbánya határában ismert két Árpád-kori vár például nem a Csákok fehérvárcsurgói, hanem a Gutkeled nemzetség gúti birtokának területén található.

A várak neve sem a véletlennek tulajdonítható. Feltűnő és elgondolkodtató körülmény például, hogy Lovasberény egyik 13. századi birtokosát Csák nembeli Mihálynak

2 NOVÁKI GYULA: Fejér megye őskori földvárjai. *Archaeológiai Értesítő*, 79. (1952) 3-19.

3 A Google Earth jelenleg elérhető felvételein ugyanis a jelzett területen semmi sem látszik!

4 Dénes József: Az Árpád-kori kiszvárok kérdései – Moson, Sopron és Vas megye várai. *Vasi Szemle*, LIV. (2000) 55-64.

hívták.⁵ Történetesen Mihályvárnak hívják a falu felett emelkedő – tudomásunk szerint kizárólag bronzkori – várat is. Gyanús, hogy miért találtak az 1960-as években folytatott ásatás során a Kisvár tetején csak egy bronzkori réteget, miközben a lejtőn már hármát figyeltek meg. Nem kizárt, hogy itt is lehetett egy elpusztult Árpád-kori erősség.

Természetesen Fejér megye esetében sem lehet a kötettel lezárni a kutatásokat, az egy közbülső állomása csak a folytatódó munkának. Már most is fél tucatnyi új adattal rendelkezünk, melyek terepi kontrollt igényelnek. Olyan esetekben is – hogy csak egy konkrét példát említsek – mint a nemzetségnek is nevet adó Baracska Várdombja.

Mindazonáltal nyugtázhatjuk, hogy egy újabb alapvető kézikönyvvel lettünk gazdagabbak. A szerzőket és az alapos munkát végző szerkesztőt, valamint az igényes grafikai terv készítőit is elismerés illeti.

Dénes József

A Castrum Bene Egyesület szívós következetességgel igyekszik megvalósítani sokak régi tervét; a hazai várak, erődítések hozzáférhető topográfiai adatainak közzétételét. Az első kötet 2007-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megye volt, ezt követte 2009-ben Heves megye és végül 2011-ben Fejér megye összefoglalása. A két évente megjelenő újabb kötetekhez erőltetett munkára volt szükség, ami akkor is nagyszerű teljesítmény, ha nem vennénk figyelembe a gazdasági/kutatási körülmények folyamatos romlását. A nehezedő feltételrendszer ellenére egyre javult a kötetek külső megjelenése, amiért köszönet illeti a támogatókat ugyanúgy, mint szerkesztőket. Utóbbiak „kemény magja” – Nováki Gyula, Feld István, Sárközy Sebestyén – a kezdetektől változatlan, ami tovább növeli a gyors egymásutánban megjelenő kötetek mögötti teljesítmény értékét.

Noha a sorozat egésze és a jelen, Fejér megyéről szóló kötet is a hazai régészeti szakirodalmon belül a topográfiai jellegű vállalkozások közé sorolható, a hasonlóságok mellett sok tekintetben kevesebb, bizonyos szempontból viszont több információt tartalmaz, mint ami egy topográfiai rendeltetésű kiadványtól elvárható. Fontos különbség az MRT köteteihez, vagy akár Miklós Zsuzsa Tolna megye várainról készített művéhez képest, hogy a keltezésre vonatkozó adatok szöveges ismertetésén túl nem tartalmazza a lelőhelyek leletanyagára vonatkozó dokumentációt és teljes mértékben hiányzik a korszakonkénti értékelés is. Mindezek alapján a vállalkozást inkább kataszterezésnek tekinthetjük, mint topográfiai munkának, amivel nem a szerzők fent felsorolt érdemeit kívánjuk csökkenteni, hanem csak a fogalmak pontosítása mellett érvelünk. Annál is inkább, mert a fent említett gyors feldolgozásra magunk is a kataszterezést tartjuk az egyedüli megoldásnak. Ugyanakkor van egy fontos ismerv, amiben – a Tolna megye várainról készült, fent említett műhöz hasonlóan – az MRT-t meghaladó rendszert sikerült kialakítani, nevezetesen az elpusztult, illetve a bizonytalan/téves lelőhelyek listájának és dokumentációjának megjelentetésével. Ez a már Rómer Flóris által felismert lehetőség fontos adóssága a „klasszikus” topográfiai kutatásoknak, így ezen adatok közreadása e sorozatban mindenképpen dicséretes teljesítmény.

A kötet anyaggyűjtése jelentős mértékben három szerző munkájára támaszkodik; Nováki Gyula egyetemi szakdolgozatára, illetve annak az Archaeológiai Értesítőben

5 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest, 1987. 349–350.

publikált változatára épül az őskori földvárak gyűjtése, a római kori őrtornyokat és erődítéseket Mráv Zsolt szedte csokorba, a középkori várakkal pedig – először ugyancsak szakdolgozatában – főként Terei György foglalkozott. Sajnos ezt a kötet szerkesztési módja miatt csak sejthetjük, nagyon hiányoljuk ugyanis az egyes címszavaknál a szerzők nevének (legalább monogramos) feltüntetését. Ez egyértelműen olyan visszalépés az MRT gyakorlatához képest, amit nem indokol sem a gyorsaság, sem a kataszteri jelleg. Az anyaggyűjtéssel kapcsolatban megjegyzendő, hogy akár a hivatkozott bibliográfiai anyagot, akár a felhasznált ábrákat, dokumentációt vesszük figyelembe, a szerzőkön kívül kiemelkedő szerepe volt Miklós Zsuzsának, Hatházi Gábornak és Visy Zsoltnak, így a kötet létrejöttéért köszönet illeti őket is.

Az általában jól szerkesztett, egységes felépítésű lelőhely-leírásokba időnként pontatlanságok csúsztak, pl. Csókakő-Sánci-dűlő esetében egyáltalán nem biztos, hogy megfelelő rálátás volt a középkori útvonalra, hiszen az a plató túloldalán haladt. Komolyabb hibának érezzük a hivatkozott, vagy átvett információk felcserélődését, így Ercsi-Sinatelep helyett Ercsi-Bezdán légi fotójának szerepeltetését a dokumentációban.

A kötet rajzi dokumentációja – amint arra a bevezetőben a szerzők utalnak is – meglehetősen heterogén. Nováki Gyulától a szokott magas színvonalú felmérési rajzokat kaptuk, s ugyanezt a szintvonalas megoldást alkalmazta Terei György is. Az őrtornyok egy része csak archív légi felvételekkel dokumentált, a különféle szerzőktől átvett rajzokról pedig sok esetben hiányzik a domborzat. Az egyik kivétel ebből a szempontból Csókakő vára, amelynek (az eredeti verzióban színes!) szintvonalas fázisrajzainál viszont a felmérés készítőjének neve (Holl Balázs) nem lett feltüntetve. Többnyire nem azonosítható a közlésekből átvett légi fotók szerzője (általában René Goguey) sem, ami annál is inkább sajnálatos, hiszen az erődítések leírásánál – ahol ismert – üdvözlendő módon szerepel az első közlő neve. Minderre azért tartjuk szükségesnek felhívni a figyelmet, mert az egész adatgyűjtő munka legfontosabb fázisa a lelőhelyek akár földi, akár levegőből történő azonosítása, illetve felmérése, amelyet még a teljességre nem törekvő közléseknél is szükséges – ily módon is – elismerni.

A kötethez áttekintő térkép készült, ami a részlet-térképekhez hasonlóan színes, viszont hiányoljuk róla a domborzatot és a vízrajzot. A jövőre nézve megfontolandónak tartjuk a térkép listájánál a lelőhelyszámok mellett a lapszám feltüntetését is.

László János, Miklós Zsuzsa és Terei György jóvoltából az archív térképészeti mérőkamerás fényképeken kívül 30 lelőhelyről illusztrációs céllal légi fénykép is szerepel a kötetben. A nemzetközi gyakorlat szerint mindenképpen szükséges lett volna a felvételek készítésének pontos dátumát feltüntetni, s tekintettel arra, hogy nem a teljes körű dokumentálás volt a cél, talán erőteljesebb válogatásuk is indokolt lett volna. Így sajnos a helyszín ismeretében kifejezetten jó felvételek (Lovasberény-Szűzvár, Civertan=László János?; Igar-Bolondvár, Terei György; Adony-Éleshegy, Miklós Zsuzsa) mellett olyan semmitmondó fotók is bekerültek a kötetbe, mint Bodajk-Varjúvár, vagy Kincsesbánya-Kopasz-hegy (mindkettő Civertan), amelyeken a Photoshop egyébként túlzottan tűnő alkalmazása sem segíthetett.

A felsorolt hiányosságok ellenére a „Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig” c. kötet maximálisan alkalmas arra, hogy segítse a terület további topográfiai kutatását, különösen annak fényében, hogy ebből a zónából mind a mai napig nem jelent meg MRT-kötet. A hiánypótló munka közreadásáért a szűkebb és a tágabb szerzőgárdán kívül a Castrum Bene Egyesületet és a teljes színes ábraanyag közlésének terheit is vállaló Civertan Bt.-t is illeti a köszönet. Az ismertetésünk végére kívánczó kérdés azonban

egyáltalán nem költői: miért nem sikerült az évtizedek óta a közösség hasznára dolgozó kutatók munkájának gyümölcsét közösségi forrásból támogatni?

Czajlik Zoltán

A Castrum Bene Egyesület tartja ígéretét és terveit, 2011 végén megjelent a vártopográfia harmadik kötete, Fejér megye váraival.

A szép kiállítású kötet szerkezete követi az előzők hagyományait: a kutatástörténetet tartalmazó bevezető után alfabetikus sorrendben a lokalizálható várak (86) leírásait találjuk, a szöveg elejére illesztett színes térkép mutatja a vár helyét. Ezt követi az elpusztult, lokalizálható és nem lokalizálható erődítmények (11), majd a bizonytalan, illetve tévesen várnak tartott helyszínek ismertetése. A kötetet irodalomjegyzék és a fent említett ábrák, színes fotók zárják. Látványos fejlődés az előző, Heves megyei kötethez képest, hogy a szócikkek mellé illesztett térképek immáron színesek. Sajnálatos visszalépés viszont, hogy eltűnt a földrajzi nevek mutatója. Az is látszik, hogy Fejér megyében nem akadt a vállalkozásnak olyan lelkes és hozzáértő résztvevője, mint Hevesben Baráz Csaba, így az összesítő térkép, bár színes, de hiányzik róla a domborzat és a vízrajz ábrázolása.

Fejér megye nem a várairól híres megyék közé tartozik. Talán nyolc várról lehet elmondani, hogy maradványai láthatók és a nagyközönség számára is többé-kevésbé ismertek. Közülük is a leghíresebb Csókakő vára, melynek helyreállítása nagy erőfeszítéssel halad. A Gánt határába eső egykori Oroszlánkő várának már csak néhány falcsomója látható. Az Alcsútdoboz határába eső Göböl-járás néven ismert bronzkori földvárban már József nádor ásatott. Bár az isztiméri Csikling-vár középkori épületeiből szinte semmi sem maradt, mégis minden útikalauzban szerepel. Szabadbattyán belterületén a műemlékileg helyreállított Kula-tornyot ismerjük, a lovasberényi Mihályvárból több ásatás is volt, melyek nyomán tudjuk, hogy a bronzkorban keletkezett. Sok újkori bolygatás érte a sárbogárdi Cifra-Bolondvárat, melynek bronzkori rétegeit F. Petres Éva és Bándi Gábor rögzítették. Híres a váli Pogányvár is, amely ugyancsak bronzkori eredetű. Ugyancsak ismert a Duna magas teraszán található adonyi Bolondvár, melyet korábban római korinak véltek, s Nováki Gyula igazolta bronzkori voltát. Megemlíthetjük ezeken kívül természetesen a jól ismert római kori erődítményeket is, vagy Székesfehérvár városfalait, de ezek a köztudatban általában nem várként ismertek.

Mindenesetre a 86 azonosított várral a vártopográfiák „versenyében” Fejér megye holtversenyben Somoggal a második helyre került. Ebben az összefüggésben különösen szembevetendő Heves megye 55 azonosított vára. Más kérdés persze, hogy Fejér megyében a római kori erődítmények nagyot lendítettek ezen az egyébként nem nagy jelentőséggel bíró „versenyen”, hiszen a korábbi kötetekből a római kor értelemszerűen hiányzott, itt viszont csak limes objektumból 29-et találunk, ami harmada az összes azonosított erődítésnek. Közöttük van a három tábor: Adony (Vetus Salina), Baracs (Annamatia) és Dunaujváros (Intercisa), továbbá 26 őrtorony. A jelek szerint ez a szám tovább fog bővülni, hiszen a légi fényképezési technikák fejlődésével új meg új őrtornyokra, menettáborokra bukkannak a szakemberek. A limeshez nem sorolható római kori erődítésmaradványok (belső erődök) Csákváron és Tácon ismertek.

Bár ásatás kevés volt, az őskori földvárak elég jól ismertek a megyéből. Először Nováki Gyula katalogizálta ezeket egyetemi szakdolgozatában (1949), majd tanulmányában (1952) is. Nevéhez fűződik a legtöbb földvár első szakszerű felmérése, melyekből

többet közölnek a kötetben. A megyébe esett a vatyai kultúra központi területe, nem véletlen tehát, hogy az összesen 27 őskori földvár között tizenegy, e kultúrába tartozó erődítést számolhatunk össze: Aba-Belsőbáránd-Bolondvár, Beloiannis-Bolondvár, Dunaújváros-Kosziderpadlás, Igar-Vámpusztá, Kajászó-Várdomb, Lovasberény-Mihályvár, Nagykarácsony-Diófás-dűlő, Pákozdt-Pákozdvár, Perkáta-Faluhelyi-dűlő, Sárbogárd-Bolondvár, Vál-Pogányvár. Ezen felül három település négy lelőhelyén sikerült bizonyítani a vaskori építést vagy használatot: Fehérvárcsurgó (Keresztes-hegy, Kisvár-hegy) Mór-Török-sánc és Szabadhídvég-Pusztavár. A fennmaradó 12 őskori földvárat ásatási adatok hiányában csak a bronzkorba tudták sorolni a szerzők.

A középkori erődítések száma ugyancsak 27, közülük a legjelentősebb a már említett csókakői vár és a Szabadbattyán-Kula-torony. Ebben az összesített számban benne van az a 7 erődítés is, melyet az Árpád-kori kisvárak típusába lehetett sorolni: Aba-Belsőbáránd-Ebvár, Hantos-Nagy-Hantos-dűlő, Középbogárd-Bolondvár, Nagykarácsony-Ménés-major I. és II., Sárbogárd-Hatvan-pusztá, Sárszentágota-Kistó. Kiemelendő még a két ismert templomerőd: Csabdi és Vál, valamint a Kincsesbánya határában található Kopasz-hegy és Vaskapu-hegy, a Gaja-patak két partján emelkedő dombhát, melyek tetején, egymással szemben két középkori erődítés helyezkedik el. A közöttük lévő keskeny völgyben található ma is egy víztározó gátja, melynek előzményeként Kralovánszky Alán kőfalat és föld-sáncot tárt fel. Említésre méltó továbbá Perkáta-Forrás-dűlő II. jellegzetes többszortatú alaprajza, melynek három formai párhuzamát Somogyban találjuk: Kadarkút-Szentimrepusztá, Ságvár-Böre-vár, Somogyacsa-Pogány domb (Magyar Kálmán-Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. 48., 12. és 25. ábrák). Míg itt bronzkori, a somogyiak keltezése középkori.

Fejér megyében 11 elpusztult várat sorol fel a katalógus. Közöttük olyan nevezetes helyeket találunk mint az adonyi és a bogárdi török kori vár, a dunaújvárosi Rác-domb, ahol Árpád-kori és török kori erődítés állt, vagy az ugyancsak dunaújvárosi Koszider-asztal, továbbá az enyingi késő középkori kastély, valamint az ercsi középkori vár. A bizonytalan létezésű várak száma 44, ami fele a Heves megyeinek.

Az összesítő térképre pillantva feltűnő, hogy a megyében két nagyobb „fehér folt” van, ahol nem találunk várakat, holott ezt a domborzati viszonyok – mint például a Vértes hegység esetében – nem igazolják. Ez nagyjából az Ercsi és Szabadhídvég között húzható vonal északnyugati oldalán elterülő sáv, továbbá Székesfehérvártól közvetlenül északra, illetve nyugatra lévő területek. Egyelőre nem tudni, hogy ez csupán kutatástörténeti hiányosság, vagy van valamilyen más oka is.

Érdekes jelenség a várak elnevezése: összesen hét Bolondvárat és két Pogányvárat találunk az egyébként megszokott dűlőnevek mellett.

Ki kell emelni ezen túl a légi fényképezés egyre növekvő szerepét a várak felfedezésében. Miklós Zsuzsának nemcsak a Tolna megyei várak sokaságát köszönhetjük ezzel a technikával, hanem Fejér megyében is számtalan lelőhelynél bukkanunk a nevére, de ugyanígy említhetném Czajlik Zoltánt is, aki hasonló kitartással térképezi a jelenségeket. Három olyan lelőhelyre bukkantam a kötetben, amelyet először légi felderítés útján azonosítottak (Etyek-Pince-dűlő, Hantos, Sárszentágota-Kistó), de bizonyosan több elke-rülte a figyelmemet. Dicséret és köszönet jár a Civertan Bt-nek is látványos légi fotóiért, melyek nagyban emelik a kötet értékét.

Jankovich B. Dénes

KUTATÁSI JELENTÉSEK

MOLNÁR ISTVÁN

BESZÁMOLÓ A FONYÓDI VÁRHEGYEN 2009-2011-BEN VÉGZETT RÉGÉSZETI MUNKÁLATOKRÓL

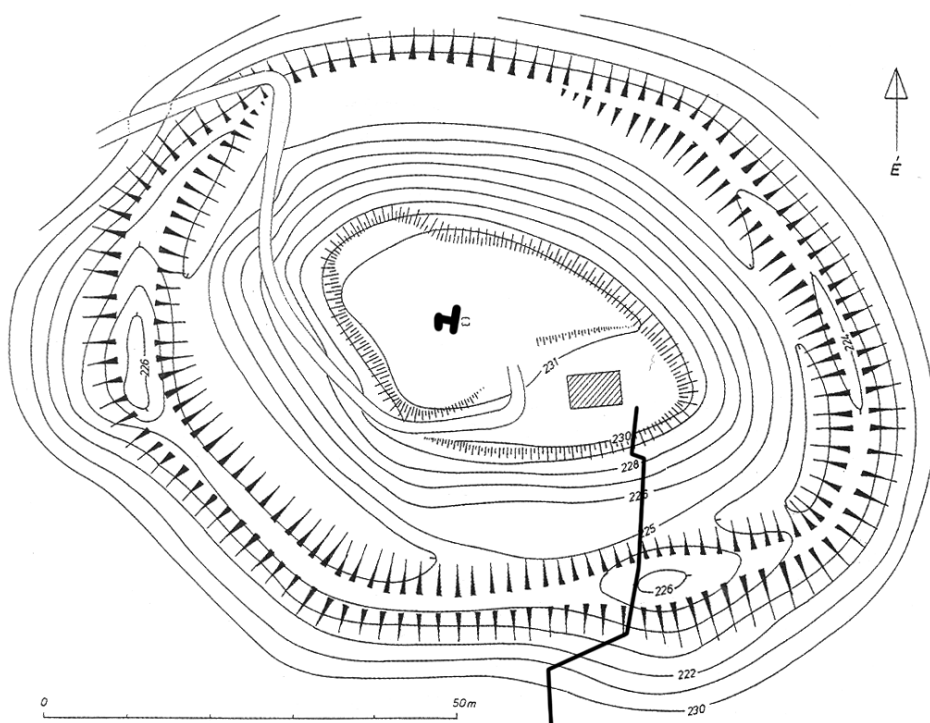
A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságát 2009-ben értesítette a fonyódi önkormányzat, hogy a Várhegyen új kilátót terveznek. Az előzetes megbeszélések során kiderült, hogy az építmény alapozásakor földmunkákat fognak végezni, ami előtt fel kell tárnunk az érintett területet. Mivel a tervekben szerepelt egy akadálymentesített sétány építése, valamint víz- és elektromos vezetékek felvitele a sáncon keresztül, több szakaszban szakfelügyeletet is el kellett látnunk. A munkák elé – bár kis területre terjedtek ki – nagy várakozással tekintettünk, hiszen Somogy megye egyik legfontosabb várát érintette a beruházás. A munkában a múzeum részéről Molnár István, Sipos Carmen, Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Balla Krisztián és Varga Máté vettek részt. Sajnos az eredmények alulmúlták várakozásainkat, de már csak a helyszín fontossága miatt is célszerűnek tartunk egy rövid beszámolót.

A vár egy szabálytalan ovális alakú központi platóból, az ezt körbevevő árokból és az azt kívülről követő 1-2 méter magas sáncból áll. A plató 45×25 méteres, a vár a sánc területével együtt 90×70 méteres nagyságú. Történetéről írott forrás nem áll rendelkezésünkre, s bár egyes adatok szerint a 18. század végén még álltak falak a Várhegyen, az első katonai felmérés térképein ezek nyomát már nem találjuk. Ugyan vannak hírek korábbi kincskereső vállalkozásokról, sőt kutatóárkok ásásáról is, az első tervszerű régészeti feltárást azonban Fonyód polihisztora, Bacsák György végezte a területen 1934-ben. Sajnos ennek eredményeit maga nem publikálta, ezekről részletesebb összefoglalást csak Magyar Kálmán közölt az 1985-ben megjelent „Fonyód története” című kötetben. Bacsák, aki főleg a fennsíkon és a Várhegy nyugati részén ásott, római őrtornyot feltételezett a területen, de magát a várat középkorinak tartotta. Kőfalat és 20-30 cm-es gerendákból álló, agyaggal kitömött palánkfalat, római bélyeges téglákat, Árpád-kori (sőt állítólag a 9-10. századtól induló) és késő középkori kerámiát talált. Középkori castellumot és török kori palánkvárat is feltételezett a Várhegyen, úgy vélte, hogy az az újkorig folyamatosan lakott volt.¹

Magyar Kálmán, részben Bacsák ásatási eredményei alapján ugyancsak korainak, a magyar honfoglalás korában már meglévőnek tartotta a várat. Úgy vélte, itt a 13. századig katonaság vigyázott a környék rendjére, a kialakuló, szolgáltató-népek által lakott Fonó település valamint a honfoglalás korától már létező béliatelepi cölöpházás település lakóira. Véleménye szerint a Várhegyet ezután is lakhatták, a 14–16. században vár vagy kastélyszerű épület állhatott itt. Mint írja, akár egy Árpád-kori lakótornyot is átépíthettek vagy megerősíthettek különböző erődítésekkel, majd ezt a 16. században sárral tapasztott cölöpkökkel megerősített palánkfalakkal bővíthették. Ugyanakkor megjegyzi, hogy ezt a castellumot nem említik az írott források.²

1 MAGYAR KÁLMÁN: Az utolsó magyar polihisztor. Fonyód régésze: Bacsák György. In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód, 1985. 5–23.

2 MAGYAR KÁLMÁN: Fonyód története az őskortól a középkorig. In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód, 1985. 43., 47., 64.

1. kép: Fonyód, Várhegy. A feltárás helye és a közműárok nyomvonala a Sándorfi György által készített alaprajzon (Magyar–Nováki 2005. 226.) jelölve

A várat Sándorfi György mérte fel 1984-ben. Az alaprajzot Magyar Kálmán és Nováki Gyula közölte a megye várainak 2005-ben megjelent kötetben. A szerzők itt közölt ismeretükben a várat középkorinak illetve török korinak tartják³

Jankovich-Bésán Dénes és Nagy Levente egy, a KÖH adattárában található jelentésben számolt be egy 2006-ban végzett terepszemlééről. Ebben megemlíti, hogy nem lát szanak felszíni épületnyomok, ugyanakkor a fennsík déli széléhez közel Árpád-kori és 13–14. századi kerámiatöredékeket találtak. Mint jelentésükben írják „e leletek azt bizonyítják, hogy az Árpád-korban felépült, külső sánccal megerősített várat a késő középkor folyamán is használták”.⁴

A munkákat 2009-ben a Várhegyen lévő kilátó építésével kezdték meg. Mivel a beavatkozás csak egy kisebb – nagyjából 25 négyzetméteres – területet érintett, az önkormányzattól kapott közhasznú munkásokkal november 11. és 13. között feltártuk a területet. Három árkot jelöltünk ki, a kilátó tervezett területének két végén két, kb. észak–déli irányú, illetve köztük egy nyugat–keleti irányú kis árkot.

A köves altalajt 40 cm mélyen találtuk meg, de számos, újkorinak bizonyuló beásás ennél mélyebben bolygatta a területet. Az árkokból több újkori lelet került elő, üveg és

3 MAGYAR KÁLMÁN–NOVÁKI GYULA: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005. 47., az alaprajz: uo. 226.

4 Ikt. sz. 600/1192/2006.

műanyagdarabok utaltak az itt folytatott földmunkákra. Az alsó részén 1929-es és 1931-es filléreket valamint 1949-es forintot találtunk, ezek jelezhetik jelentősebb földmozgások időpontját. A plató délkeleti részén a Rákosi-korszakban épített egykori katonai légvédelmi megfigyelő-állomás lehet a területet érintő pusztulás fő felelőse, de később, a korábbi kilátó építésekor illetve különböző vezetékek lehelyezésekor is jelentősen megbolygatták, sőt gyakorlatilag teljesen tönkretették a területet. Ugyanakkor a korábbi földmunkák, így talán a Bacsák-féle ásatások is hozzájárulhattak a pusztuláshoz. Az árkokban talált közepes mennyiségű középkori, 13–15. századi kerámia arra utal, hogy ebben az időszakban mindenképpen lakhatták a hegyet. Nagy mennyiségű kő mellett több tégl is előkerült, ennek alapján elképzelhető, hogy korábban szilárd anyagú épület állhatott valahol a területen. A feltárás során régészeti objektumot nem találtunk. Így Bacsák György ásatási eredményeit nem tudtuk sem megerősíteni, sem módosítani, csak abban bízhatunk, hogy a plató egyes részei esetleg kevesebb bolygatást szenvedhettek.

A munka 2011. márciusában folytatódott, ekkor a víz- és szennyvízvezetékét vitték fel a területre. A kivitelezők egy kisméretű kanalas kotróval ásták ki a vezetékek keskeny árkat, szabálytalan, többször megtörő vonalú, nagyjából észak-déli irányú, fél méter széles árokkal vágva át a sánc déli részét. A munkát folyamatosan figyeltük, időnként kézzel ráástunk, próbáltuk az árok és az annak külső oldalán húzódó földsánc így kapott metszetét dokumentálni, átvizsgáltuk, a kidobott földet. Sajnos, módszeres feltárássra nem volt módunk, de úgy gondoltuk, a keskeny „kutatóárookban” kirajzolódó metszet is sok információt adhat a védővonal szerkezetéről. A beásás csak kis területet érintett, a mélységét sem mi szabtuk meg, hanem a vezeték lejtése. Emiatt az árok néhol nem érte el a kívánt mélységet, máskor túl is lett ásva azon. A szűk árokban a látási viszonyok is rosszak voltak, a rétegeket nehezen tudtuk megfigyelni, de – úgy vélem – mégis fontos információkat szereztünk legalább a sánc egy részének építéséről.

Sajnos e területet is érték kisebb-nagyobb bolygatások, az általunk is vizsgált részénél a plató elegyengetésekor, a légvédelmi állomás kiépítésekor toltak kevert, törmelékes földet a sáncárok plató felőli oldalához. Itt egy, az 1950-es évek elején használt katonai egyenruháról származó gomb jelezte a bolygatás idejét.

Az árok átvágása során megfigyelhettük, hogy az nem töltődött fel jelentősen. A felső 30–60 cm humusz alatt sárgásbarna köves feltöltést találtunk, főként alsó részén nagyobb, rendszertelenül elhelyezkedő kövekkel. A déli, külső részen egy fekete, humuszos réteg jelentkezett, talán az egykori felszín nyoma, alatta egy világosbarna réteg, a feltehető altalaj. Úgy tűnik, hogy alapvetően a hegyoldal természetes lejtését használták fel a védelmi rendszer kialakításakor, a sáncot magát a humuszra hordott kövekből és földből építették. Sajnos a Bacsák által említett kő- és faszerkezetű falak nyomát itt sem találtuk.

A vár különböző elemeinek korát továbbra sem tudjuk pontosan meghatározni. A közműárok falából származó egyik kerámialelet nem lehet a 13. századnál régebbi, ez alapján valamikor a 13. században vagy azután épülhetett a sánc. Persze az ily módon nyert lelet nem igazán bizonyító erejű, későbbi bolygatás, átépítés nyoma is lehet. A sánc átvágásakor is találtunk tégladarabot, ami szintén arra utal, hogy a sánc megépülte vagy átépítése előtt is lehetett valamilyen szilárd anyagú épület a területen. A Sándorfi György által készített felmérésre igyekeztünk felrajzolni az ásatás helyét és a megfigyelt közműárok vonalát (1. kép).

A sáncon átvezető turistasétány megépítése 2011. április és június között folyt. Ennek során új információt nem szereztünk, a tevékenységünk már jórészt a sánc minél teljesebb megvédésére irányult, azaz azt igyekeztünk elérni, hogy a hatóságok által is jóváhagyott eredeti terveknek megfelelően minél kevesebbet (30 cm-t) bontsanak el belőle.

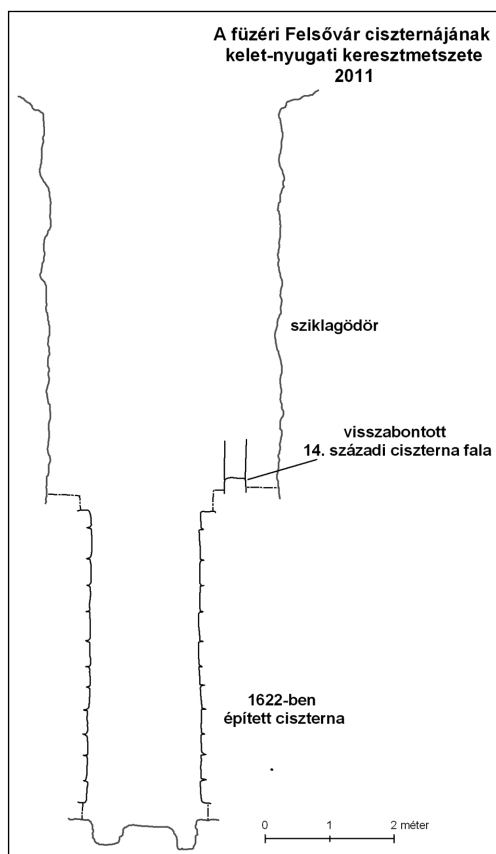
Örvendetes, hogy a megvalósult projekt révén a Várhegy nagyobb közönség számára lett elérhető, hiszen a látogatók nem csak a nagyszerű kilátásban gyönyörködhetnek, hanem az erősség maradványait is szemügyre vehetik. Öröm az örömben, hogy a vár „történetét” egy meglehetősen komikusra sikerült, tévedések tömegét tartalmazó tájékoztató tábla mutatja be. Ehhez – sajnos a korszellemet tükröző, a fonyódi Várhegyet többek között „az Attila kincsek visszaszerzésére indított hadjáratok” egyik központjaként bemutató – alkotáshoz természetesen a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága egyetlen dolgozójának sincs köze.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

KUTATÁSOK A FÜZÉRI VÁRBAN, 2011

A felsővár ciszternája

2011-ben Nemzeti Kulturális Alap támogatásával folytattuk és be is fejeztük a füzéri Felsővár ciszternájának 2005-ben megkezdett, jelen folyóirat hasábjain már korábban is ismertetett kutatását (1. kép). A lazán elhelyezkedő, így balesetveszélyes burkolókövek elbontását követően, mintegy 6 méteres mélységben először egy biztonságos felszínt alakíthattunk ki a ciszterna sziklagödörén belül. A kései belső és 2010-ben felfedezett korábbi, külső gyűrű között egy olyan, igen masszív, valószínűleg a nyomás hatására átalakult, köves döngölt feltöltést találtunk, mely már biztonságosan képes volt megtartani a 170 cm belső átmérőjű ciszterna faragott kövekből rakott gyűrűit. Ezután a ciszterna belső területének feltárása során mintegy 8 méteres mélységből előkerült az egykori káva első, mintegy 2-3 mázsás faragott köve, majd sorban az írott források alapján 8 darabra bocsúlt többi kávaelem is. Az egyik, egyszerűségében is szép, reneszánsz keretdísszel ellátott faragott kőelemen felirat tudósít a vízgyűjtő megrendelőjének személyéről és az építés pontos idejéről is, azaz megtudhatjuk, hogy a ciszternát Komáromi György, Füzér erődjének provisorá építette 1622-ben. Az egyedülálló lelet feliratának latin nyelvű szövege:

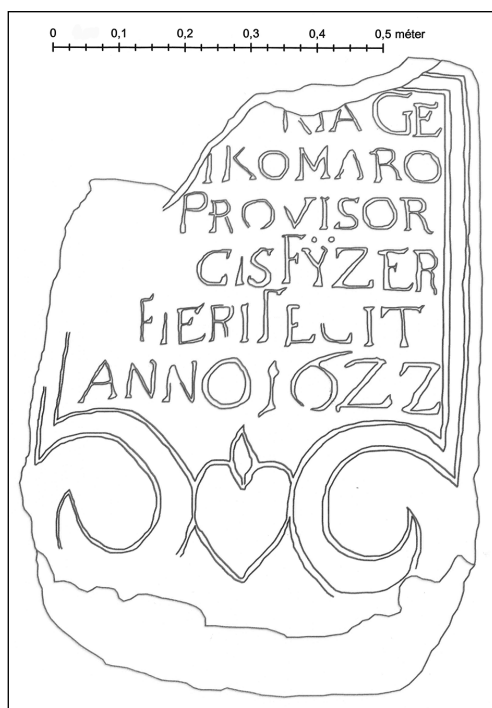

lőkövek elbontását követően, mintegy 6 méteres mélységben először egy biztonságos felszínt alakíthattunk ki a ciszterna sziklagödörén belül. A kései belső és 2010-ben felfedezett korábbi, külső gyűrű között egy olyan, igen masszív, valószínűleg a nyomás hatására átalakult, köves döngölt feltöltést találtunk, mely már biztonságosan képes volt megtartani a 170 cm belső átmérőjű ciszterna faragott kövekből rakott gyűrűit. Ezután a ciszterna belső területének feltárása során mintegy 8 méteres mélységből előkerült az egykori káva első, mintegy 2-3 mázsás faragott köve, majd sorban az írott források alapján 8 darabra bocsúlt többi kávaelem is. Az egyik, egyszerűségében is szép, reneszánsz keretdísszel ellátott faragott kőelemen felirat tudósít a vízgyűjtő megrendelőjének személyéről és az építés pontos idejéről is, azaz megtudhatjuk, hogy a ciszternát Komáromi György, Füzér erődjének provisorá építette 1622-ben. Az egyedülálló lelet feliratának latin nyelvű szövege:

1. kép A füzéri felsővárban 2005–2011 között feltárt ciszterna keresztmetszete

[MEMO]RIA GE[ORGI]I KOMARO[MI]
PROVISOR [AR]CIS FYZER FIERI
FECIT ANNO 1622. (2. kép).

A feltárás során aránylag kevés leletanyag került elő a ciszterna agyagos, iszapos, köves betöltéséből, de sikerült épségben kiemelnünk az egykori felvonószerkezet egy 350 cm hosszú, a ciszternába függőlegesen bezuhant keresztgerendáját, egy több 200 cm hosszú, épen megmaradt gerendát, a tekerőszerkezet egyes elemeit és a ciszternában használt vödörnek több fenékdesháját is. A faleletek mellett fél tucat egyszerű élszedett, illetve tagolt díszítésű, a 17. századra helyezhető reneszánsz ajtó illetve ablak szárkövének töredéke említendő még meg. Végül meglepő módon teljesen ép állapotban került elő 11 méteres mélységből, a ciszterna aljáról, nagyköves pusztulási réteg alól egy zöld mázas, habán jellegű füles kancsó is, melyet talán röviddel a pusztulást megelőzően, az 1650–1660-as években ejthettek bele Füzér várának ciszternájába.

2. kép A füzéri felsővár ciszternájának „építési felirata”

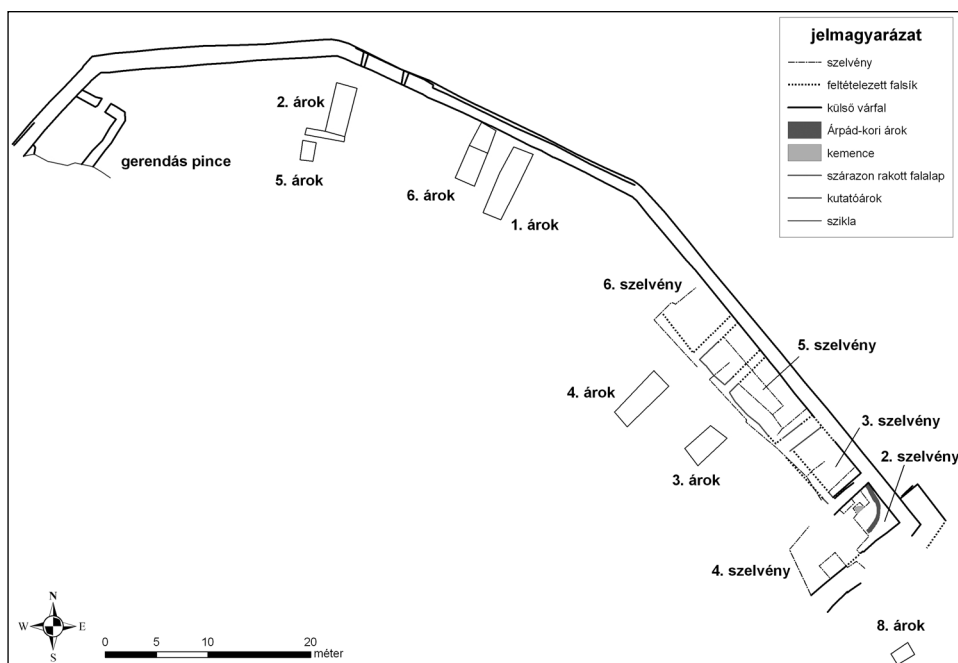
Az alsóvár

2011. május-júniusában ugyancsak a Nemzeti Kulturális Alaptól elnyert támogatás segítségével nagyobb léptékben folytattuk az írott forrásokban „Párkány” néven említett Alsóvár régészeti kutatását (3. kép). Ez a várrész a hegytetőn épített felsővár alatt mintegy 60 m-rel elhelyezkedő kiszélesedő platón, a várhegy északkeleti oldalában terült el. Déli végét egy 5 m széles és 3 m mély szárazárok határolja, míg északi végét a felsővár-hoz vezető sziklalépcső aljában találhatjuk.

A közel 2 hónapos munka alatt feltártuk az Alsóvár 108 m hosszú teljes külső várfalát. A falak külső síkja mentén húzódó rétegsorokból neolitik (Kr. e. 6–4 évezred), bronzkori, (Kr. e. 3–2. évezred), kelta kori (Kr. e. 2–3. század) és valószínűleg római császárkori (Kr. u. 1–4. század) leletanyag került elő. E felett szórványosan Árpád-kori (13. század) és középkori (15–17. század) leletanyagot tartalmazó pusztulási és lemosódási rétegek helyezkedtek el.

A külső várfal kutatását a Simon Zoltán által már részleteiben feltárt délkeleti sarkon elhelyezkedő nagyméretű támpillér tisztításával kezdtük meg. A roncsolt falkoronák letisztítása után láthatóvá vált a nagyobb kövekből rakott várfal és a kisebb kövekből emelt sarokpillér falazatának elválása., itt tehát a külső várfalhoz utólagosan hozzáépített sarok-megerősítéssel van dolgunk

3. kép A füzéri alsóvár összesítő feltárási alaprajza

A külső várfal vonalában három törést figyelhattunk meg (a sarokpillértől mért 40, 72 és 96 m-es távolságban), melyek a domborzati viszonyokhoz való alkalmazkodásból adódhattak. Maga a külső várfal a déli kb. 30 m hosszú részén alapozásának szintjéig lepusztult. A további, azaz középső és északi szakaszokon már azonosítható volt a várfal felmenő külső síkja is. A várfalban a dél felől mért 61,9 m-nél szerkezeti váltás figyelhető meg. Ezen a ponton a fal külső síkja mintegy 25 cm-rel kiugrik az eddigi falsík vonalából, azaz a fal vastagsága az eddigi átlag 100-110 cm-ről, 125-135 cm-re, helyenként 150 cm-re növekszik meg. A falszövetben építési váltásra, átépítésre utaló nyomokat azonban kutatószondáinkban nem tudtunk megfigyelni. E jelenségnek talán statikai okai lehetnek, melyek a várhegy itt már meredekebben ereszkedő sziklafelszínével hozható összefüggésbe. Tovább északra 3 illetve 7,3 m-re a falban két, egymással majdnem párhuzamos, befelé és lefelé egyaránt szűkülő, rézsűs, roncsolt oldalfalú szakadást (nyílást?) fedeztünk fel, melyeknek alja a várfal alapozási szintjével van egy magasságban. Funkciójukat, a jelenség okát eddig még nem tudtuk felderíteni.

Az ásatás során mintegy 12,7 m hosszan feltártuk az alsóvárat déli irányból lezáró szárazárok északi szélén húzódó, kelet-nyugati irányú, 130-140 cm széles falat is. Az egykori felvonóhidas kapu korábban feltárt keretköveinek fészket azonban sem a várfalban, sem a mögötte nyitott szelvényekben nem találtuk meg.

A délkeleti belső sarokban, közvetlenül a szárazárok északi széle mentén Árpád-kori cölöpárok és Árpád-kori fazék töredékeivel tapasztott kemence sütőfelülete került elő. Ezen objektumok alapján megállapíthattuk, hogy a kőfalak építése előtt, talán már a felső vár építésével egy időben használták, sőt egy egyszerű cölöp- vagy palánszerkezettel erősítették is a vizsgált területet. Ettől északra, a vár belseje felé eső területen emelked-

4. kép Az alsóvár várfalának alapozásában talált, a korai kápolnából származó faragott kövek

tek a 17. századi írott forrásokból ismert építmények, a darabont (katona) ház, az istállók, raktárak, pincék. Ezek agyagos vagy habarcsos padlóját illetve szárazon rakott kőfalainak vagy boronafalainak alapozását, s így alaprajzi elrendezését az ásatás során nagyrészt sikerült tisztáznunk. A déli kaputól mért mintegy 40 m-es szakaszon 4 helyiséget azonosítottunk.

Az Árpád-kor további emlékeit az utóbbi helyiségsor északi részén (6. szelvény), valamint az egyik tovább észak felé nyitott kutatóárokban (2. árok nyugati vége) is megtaláltuk. Ezeken a területeken egy-egy elpusztult, feltételezhetően leégett Árpád-kori épület, kerámiával keltezhető faszenes rétegét azonosíthattuk. A 2. árok területén ehhez kelet felől egy világos színű agyagos járószint is csatlakozott. A feltételezett épületek kiterjedését azonban még nem tudtuk meghatározni.

Az Alsóvár északi végében elhelyezkedő és a korábbi években már megkutatott ún. gerendás pince teljes területét újra feltártuk. Megállapíthattuk, hogy a négyszögletes alaprajzú épület a természetes sziklafelszínre agyagba rakott, átlag 90 cm széles falalappokkal és sárga agyagos, döngölt padlóval rendelkezett. A 6,7×4,8 m kiterjedésű épület a külső várfalhoz utólagosan lett hozzáépítve.

A várkapu közelében talált épületektől északra, a várterület középső részén (1. és 6. kutatóárkok) több, pénzzel is keltezhető járószintet azonosítottunk, mely a vár életnek utolsó, 17. századi időszakához kapcsolhatóak. A vár területének nyugati, a felső vár irányába emelkedő területének szondázó jellegű kutatása során (3. és 4. árkok) azonosítottunk egy középkori járószintet egy hozzá tartozó tűzhellyel, valamint egy, a kelta időszakra helyezhető, a természetes sziklák alkotta mélyedésben kialakított tüzelőhelyet is.

A várfal külső síkja alapozásának kutatása során váratlan és tudományos szempontból igen fontos megfigyelést tehattunk. Kiderült, hogy az alapozás aljában felhasználták

a felső vár eddig alig ismert első kápolnájának faragott köelemeit (4. kép). A 13 db nagyméretű épületfaragvány a kápolna rekonstrukciójához adhat fontos támpontokat. Az épületet a legutóbbi építészettörténi megállapítások szerint az 1430-as években emelhették és 1490-1508 között építhették át. Mivel azonban az írott források alapján az tételezhető fel, hogy az alsóvár falai csak az 1530-as években épülhettek meg, arra kell gondolnunk, hogy arra már évtizedek óta készülhettek és addig tudatosan tárolhatták a nagyméretű kőfaragványokat. Erre utalnak a régétani megfigyeléseink is. A várfal északi szakaszának belső területén egy faszenes, salakos réteget találtunk, mellyel a várfal építését követően tölthették fel a területet. E rétegben az említett korai kápolna átépítésekor elbontott egyik felsővári ablak középső osztójának darabját találtuk meg.

Az ásatás során előkerült kerámiaanyagból két edény kiegészítésére nyílt lehetőség. Mindkettő a 16. századhoz kapcsolható, az egyik egy fehér anyagú, kihajló, legömbölyítetett peremű fazék, a másik egy vörös anyagú korsó. Ezek a leletek is a várfal belső oldalán megfigyelt feltöltés rétegéből kerültek elő, azaz szintén bizonyítékai a várfal 16. századi építésének. Ugyanakkor a feltárás során kerültek elő 15. századi pénzérmék is, melyek az Árpád-kori és késő középkori erősítés kontinuitásának bizonyítékául szolgálhatnak. Így részben bizonyítható, hogy az alsóvár területe az Árpád-kortól folyamatosan használatban lehetett.

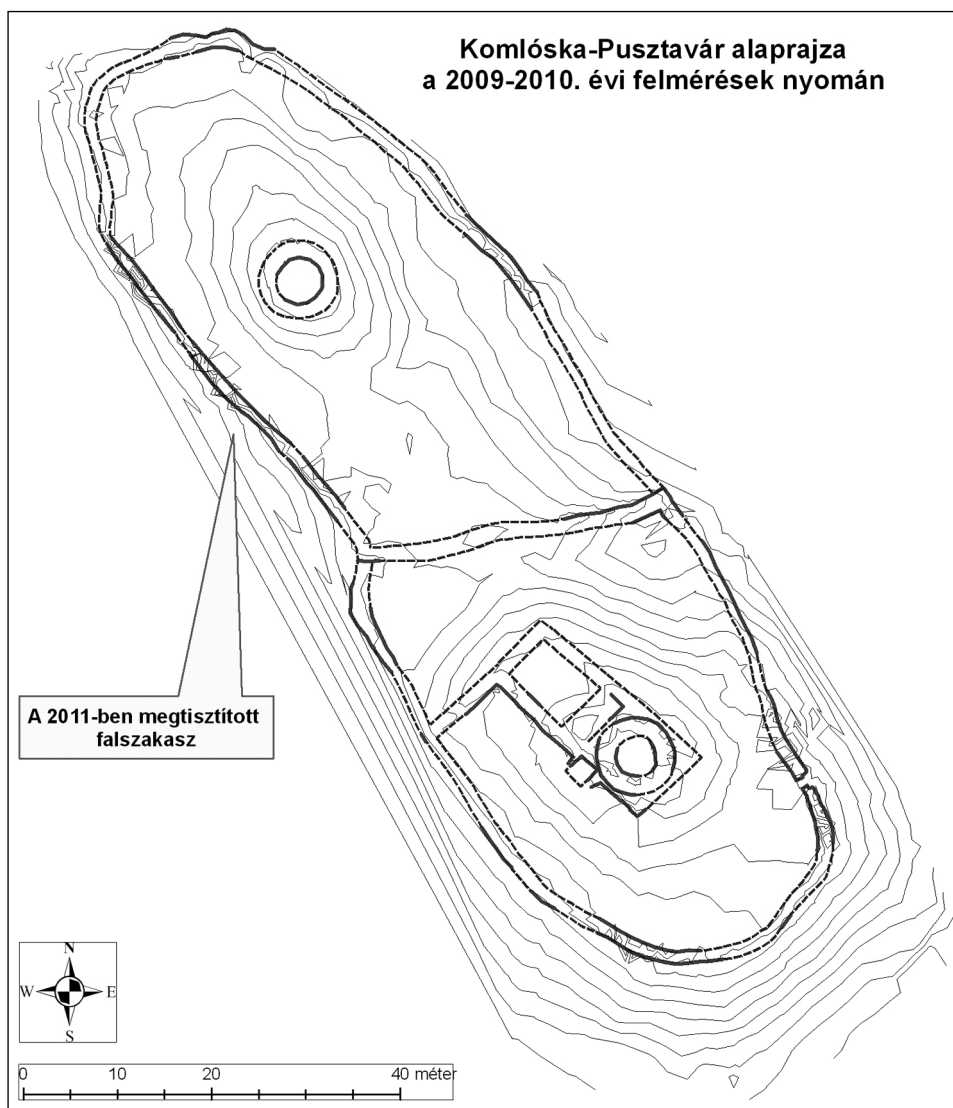
GÁL-MLAKÁR VIKTOR

KUTATÁS KOMLÓSKA-PUSZTAVÁRBAN, 2011

Komlóska Község Önkormányzatának a Nemzeti Kulturális Alaphoz benyújtott és elnyert pályázatának segítségével 2011-ben a Pusztavár északi várrésze nagymértékben lepusztult nyugati falának kutatására került sor (1. kép). Június 27. és július 1. között elvégeztük a falszakasz környezetének és magának a falnak a megtisztítását és felmérését. Célunk a fal még álló külső síkja illetve a megmaradt falmag kiterjedésének a meghatározása, állapotának felmérése és dokumentálása volt.

A vizsgált falszakasz külső oldalán olyan mértékű mélyítést hajtottunk végre, hogy annak során a még megmaradt falsíkok felszín felé kerüljenek, illetve ezek esetleges pusztulása esetén a várfal alapját képező természetes sziklafelszín láthatóvá váljon. Munkánk tehát azt célozta, hogy szilárd alap álljon a falsíkok és falmagok pótlását, viszszafelezését végző kőművesek rendelkezésére.

A tisztítási munkák során megfigyeltük, hogy a falszakasz északi és középső részén, mintegy 25-26 m hosszan és 2-3 m magasságban a külső falsíkok szinte mindenhol hiányoznak. Kis részleteik csupán a falazat felső 1-2 m-es sávjában, foltokban figyelhetőek meg. A külső falsíkok pusztulása a várfal ezen szakaszain egy alulról felfelé haladó folyamatnak köszönhető. Először a természetes sziklafelszínre alapozott várfal alsó kövei mozdultak ki a helyükről, majd egyre gyorsuló ütemben (melyet sajnos évről, évre tudunk dokumentálni) folytatódott a falsík köveinek és magának a falmagnak a pusztulása. Ennek oka a várfal belső oldala mentén összegyűlt csapadékvíz volt, mely a várudvar feltöltésén keresztül leszivárgott a természetes sziklafelszínig, majd annak porózus repedésein keresztül befolyt a középkori várfal tömbje alá. A fal alatt összegyűlt esővíz elsősorban téli a fagyás-olvadás miatt belülről repeszthette le a külső falsík, majd a fal-

1 kép Komlóska-Pusztavár alaprajza

mag köveit. Elsősorban a falszakasz középső részén ennek során nem csak a külső falsík kövei hullottak le, de maga a falmag is vészesen meggyengült, mérhető szélessége – egy-két kősortyira – kb. 40-50 cm-re csökkent. A falszakasz déli, 9,5 m hosszú szakaszán, a természetes sziklafelületre épített várfal alsó 1-1,5 m széles sávjában maradt meg a külső sík. A kutatótt falszakasz déli végétől mért 10 m-re egy jelentősebb, 150-300 cm széles falkiomlás volt észlelhető. Kutatása után megállapíthattuk, hogy a várfal külső síkja itt a sziklafelülettől mért 50-75 cm-es magasságig maradt csupán meg, míg a várudvar felőli oldalon egy 50 cm-es roncsolt falkorona található (2. kép).

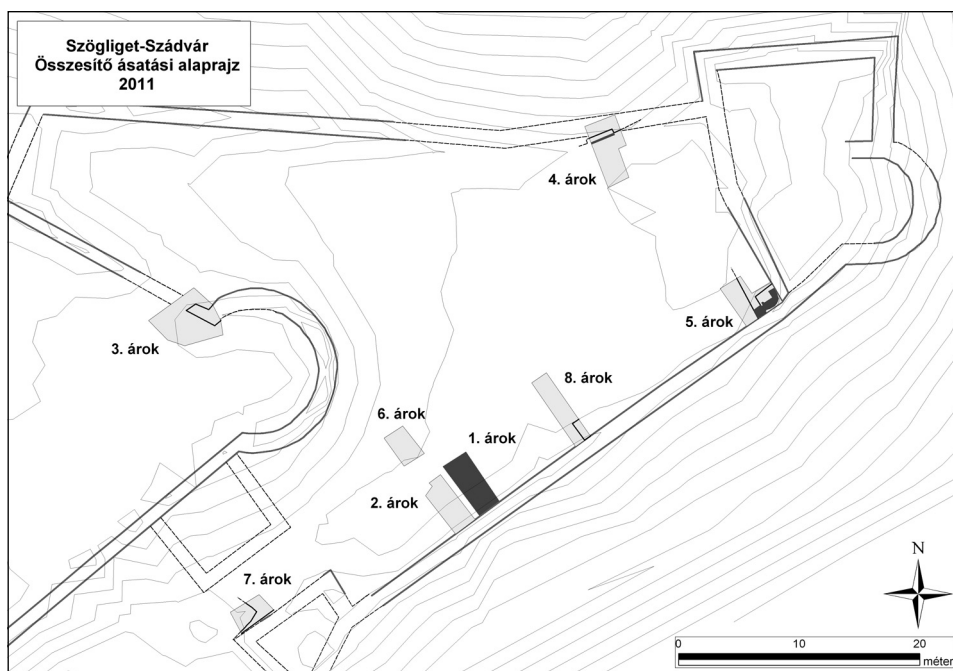
*2. kép Komlóska-Pusztavár. A nyugati várfal a tisztítást követően.
Fehér csikkal az egykori falsík vonala jelölve*

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

RÉGÉSZETI KUTATÁS SZÁDVÁR KELETI VÁRRÉSZÉBEN, 2011

Hazánk egyik legnagyobb alapterületű kővárának megmentését felkaroló Szádvárért Baráti Kör kezdeményezésére és koordinálásával nyílt lehetőségünk 2011-ben egy nagyobb léptékű, de csupán hat napig tartó régészeti kutatásra Szádvár keleti, az ún. külső vár területén. A feltáráson közel félszáz önkéntes vett részt.

Célunk az eddigi állagvédelmi munkákkal megóvott külső vár jelentős pontjainak régészeti vizsgálata volt. Összesen hét kutatóárkot nyitottunk. Az áttekinthetőség kedvéért a kutatóárkok sorrendje alapján mutatom be az elért eredményeket (1. kép).

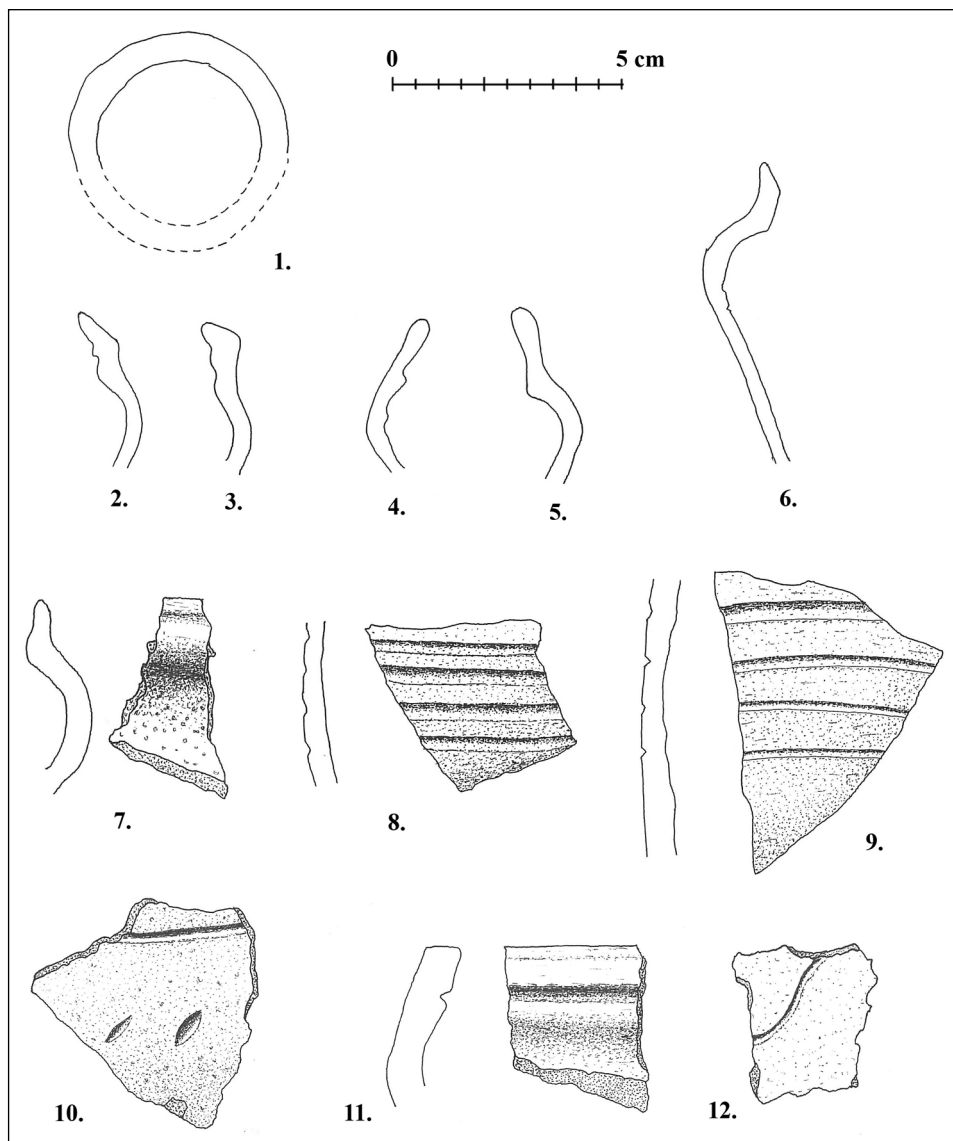

1. kép Szögliget-Szádvár, a keleti várrész ásati alaprajza

A 2. árkunkat, a 2010-ben nyitott és a *Castrum* 2010/1. számában már ismertetett 1. ároktól nyugatra, attól 50 cm-re jelöltük ki. Itt elsősorban a korábban feltárt cserépkályha nyugati oldalát kívántuk lokalizálni, azonban kiderült, hogy a kályha nyugati része a két árok közötti tanúfal alá esik. Ugyanakkor legfelső, 16–17. századi rétegekből nagy mennyiségű leletanyagot, köztük kályhacsempéket (5. kép), kályhaszemeket, jelentős mennyiségű fémleletet és cserépedény-töredéket gyűjtöttünk be. Az árok délnyugati sarkában egy kisméretű 17. századi szemetesgödört is feltártunk. Innen került elő egy fehér anyagú, belül sárga és barna mázzal díszített szinte teljesen ép tál (4. kép 1.).

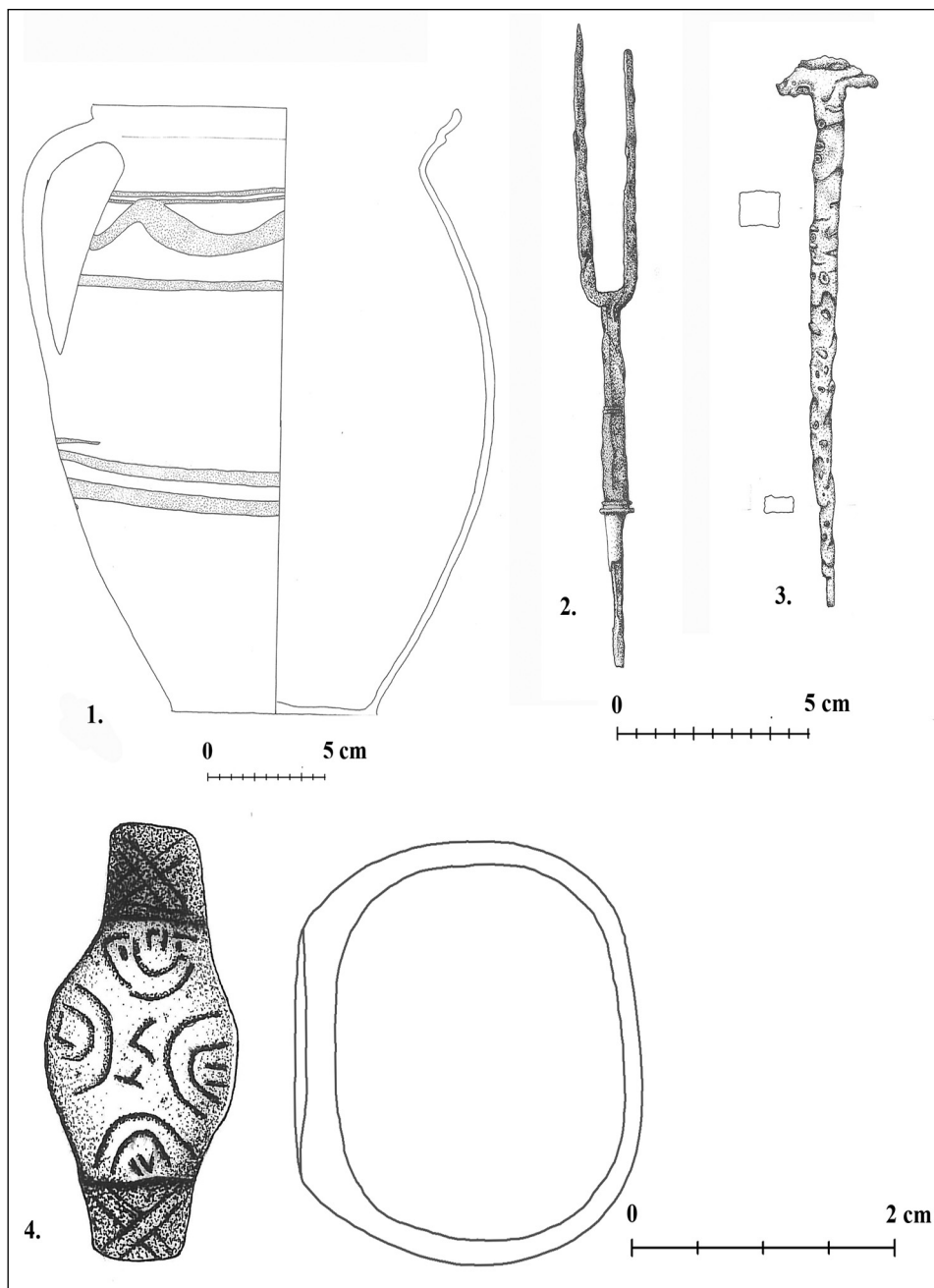
A cserépkályha szintje alatt jelentkezett az 1. árokban már 2010-ben is azonosított vastag faszenes pusztulási réteg, amely ráfut a külső vár déli falának belső síkjára. Ebből a leletmentes rétegből egy későbbi időben elvégzendő ¹⁴C vizsgálathoz mintát emeltünk ki. Az árok alján jelentkező tömött barna, majd kavicsos rétegekből Árpád-kori (2. kép, 7-9.) és őskori (bükki kultúrához tartozó) kerámiatöredékek kerültek elő. Ezeket a rétegeket vágja a hegy ereszkedő sziklafelcsíne miatt itt mélyre alapozott várfal. Padlószintek azonban nem mutatkoztak, így még továbbra sem sikerült a cserépkályhához tartozó épületet lokalizálnunk. Köfalak hiányában egy könnyűszerkezetű épületre gyanakszunk.

A Lisztes bástyának nevezett rondella északi fala mellett nyitott nagyméretű 3. árokban a középső vár írott forrásokban is említett kapujának déli oldalát kerestük. Sajnos maga a kapu teljesen elpusztult, egykori helyére már csak a kopott sziklafelcsín, valamint az erődítmény északi fala L alakú lezárásának vége utalt. Ez a falazat kötésben van a rondella falával, így feltételezhető, hogy a középső vár északi fala is egykorú a védőművel. Az L alakú falazattól nyugatra 8 db nagyméretű faragott követ bontottunk ki, melyeket eddig ismeretlen indokkal halmoztak fel az egykori kapu mögötti területen.

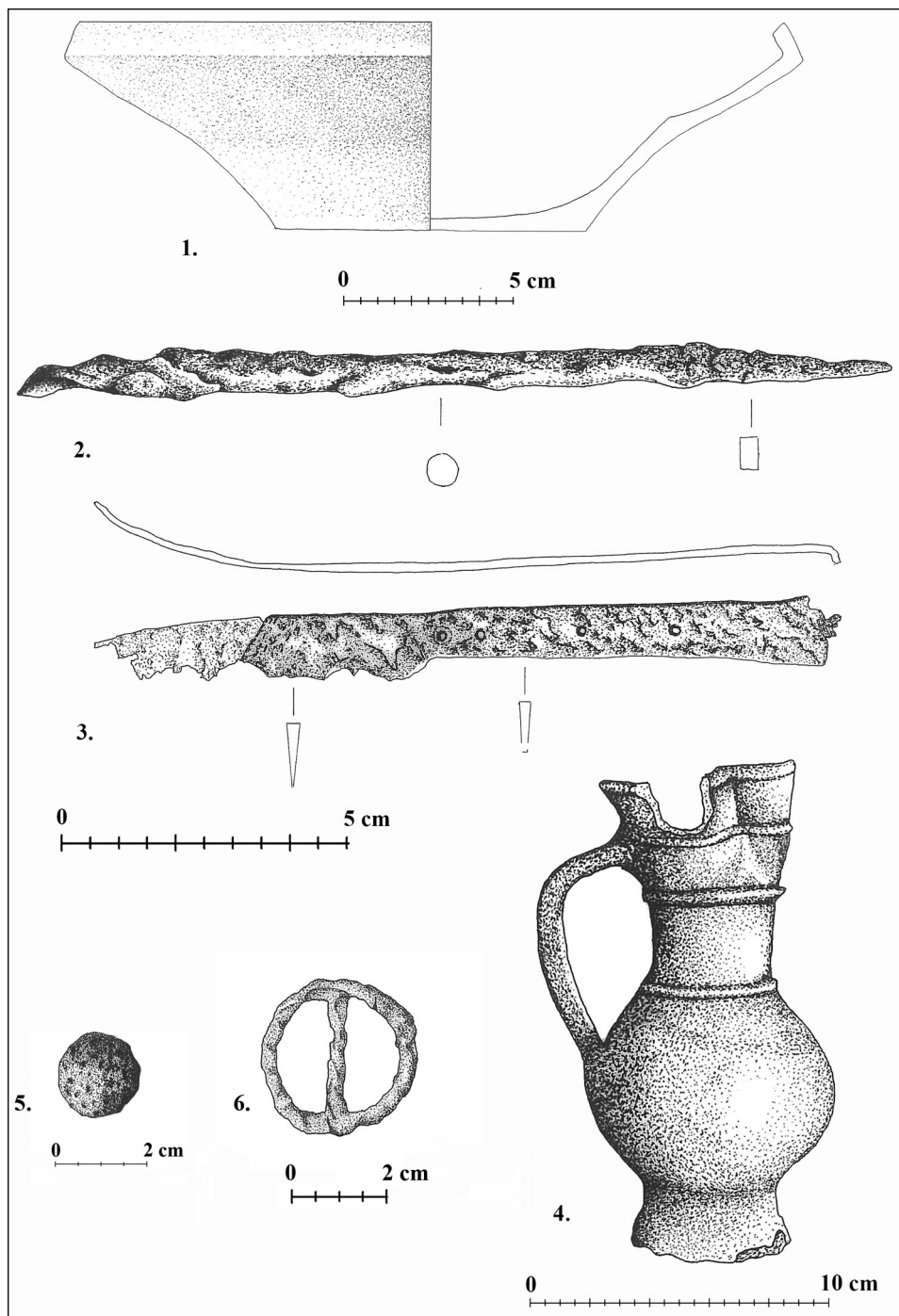
2. kép Szögliget-Szádvár/Óvár. Leletanyag: 1. üveggránát metszete a 4. árokból; 2-6. 16–17. századi edények peremtípusai; 7-9. fehér anyagú Árpád-kori töredékek a 2. árokból; 10-12. fehér anyagú Árpád-kori töredékek Szögliget-Óvár területéről (a szerző rajzai)

A sziklafelszín felett csak kései, 17. századi leletanyagot tartalmazó köves, habarcsos omlásréteget találtunk. Csak a Lisztes bástyától nyugatra, az emelkedő terep sziklafelszínén megfigyelt barna, agyagos, vékony rétegből kerültek elő őskori cseréptöredékek. A pusztulási rétegben talált és rekonstruálható fehér anyagú, vékonyfalú, belül sárga mázas, vörös festésű „vászonfazék” egyértelműen a 17. századra, míg az előkerült bronzgyűrű csak feltételezhetően keltezhető ugyanerre az évszázadra (3. kép, 1. és 4.).

3. kép Szögliget-Szádvár. Leletanyag: 1. nagyméretű 17. századi „vászonfazék” a 3. árokból;
 2. rézborítású villa a 3. árokból; 3. nagyméretű szeg a 7. árokból;
 4. a 3. árokban talált vésett díszű bronz férfigyűrű (a szerző rajzai)

4. kép Szögliget-Szádvár. Leletanyag: 1. sárga-barna mázas tál a 2. árok 17. századi szemetesgöd-réből; 2. 17. századi vas fűró a 2. árokból; 3. kés a 2. árokból; 4. 16. századi kisméretű zöld-barna mázas kancsó az 1. árokból; 5. muskétagyó a 3. árokból; 6. szíjelosztó a 3. árokból (a szerző rajzai)

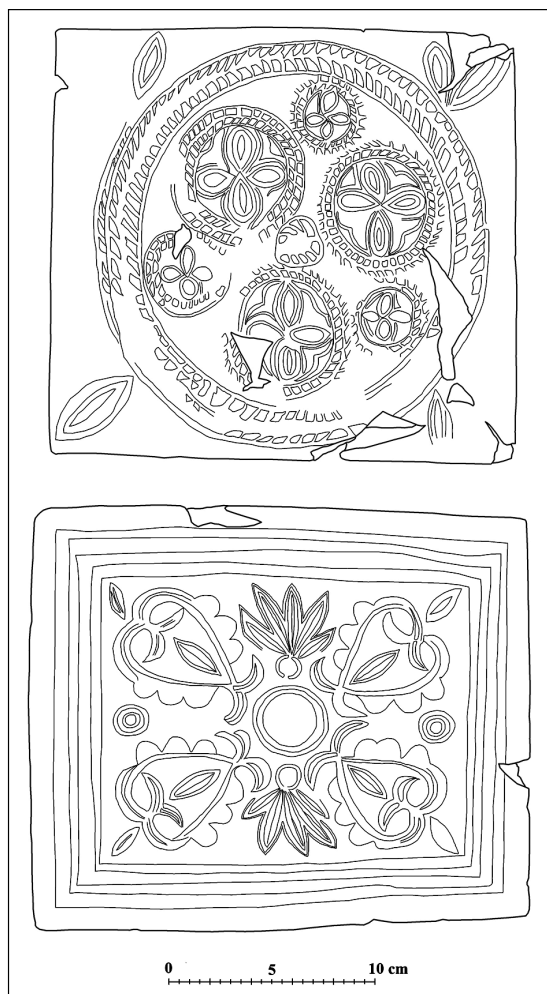
Szádvár egyik jellegzetességének számító és a forrásokban már 1570-ben megjelenő felvonószerkezet, a „Csiga” fogadóállomásának lokalizálására tettünk kísérletet a 4. árok területén. A több mint egy méter vastag kevert, köves feltöltés eltávolítását követően az árok északi végében egy teljesen még nem értelmezhető jelenséget tártunk fel. A külső vár északi falának vonalában egy fordított U alakú kiugrás, azaz egy sarokkal rendelkező kis faltörés volt megfigyelhető. Az U belsejében, a várfallal párhuzamosan egy 15 cm széles jó állapotú, 15 cm széles fagerendát találtunk, mely talán összefüggésben lehet a felvonószerkezet feltételezett felső kapujával. Az árok déli, a várudvar felé eső végében a kopott, helyenként faragott sziklafelszín jelentkezett. A fogadóállomás épülete talán már teljes mértékben elpusztult, egykori fa szerkezetére csak az itt talált nagy mennyiségű szeg utal.

A külső vár keleti végében található Német bástya keleti fala, valamint a külső vár déli várfalának sarkában alakítottuk ki az 5. árkot. A korábbi évek faltisztítási munkáihoz kapcsolódó szintsüllyesztéseket követően, mintegy 30-40 cm-es mélységben egy nagyméretű, 140 cm belső átmérőjű téglakemence sütőfelületét és felmenő falának egy téglasor magasságú maradványát találtuk meg. A kemence szája a Német bástya nyugati falával közel párhuzamosan futó, attól nyugatra 170 cm-re lévő, 60 cm széles kőfalon keresztül nyílt. Ez a fal a külső vár déli falától mért 170 cm-re a bástya irányba visszafordul, s így egy T alakzatot alkot. A kemencét a stratigráfiai helyzete és a leletanyag alapján a 17. században használták. Az előkerült objektumot összefüggésbe hozhatjuk Détshy Mihály kutatásai nyomán ismert 1633. évi forrásokkal, melyek leírása szerint a külső vár területén igen nagy mennyiségű (12000 db) téglá beépítésével új sütőházakat és kemen céket építenek.

A 2. ároktól északra, a várudvar belső területének vizsgálatára alakítottuk ki a 6. árkot. Mintegy 30 cm-rel a mai felszín alatt már a hegy természetes sziklatömbjének egyenetlen felszíne mutatkozott. Ezen egy vékony barna réteg helyezkedik el, ebből késő középkori leletanyag került felszínre. A sziklafelszín mélyedéseit vörösesbarna agyagos föld töltötte ki, amely leletanyagot nem tartalmazott. Így megállapíthattuk, hogy a várudvar déli részén 17. századi szinteket használjuk napjainkban is.

A külső várkapu feltételezett helyének pontosabb meghatározására, szintviszonyainak tisztázására jelöltük ki a 7. árunkat. A várba vezető turistaút déli oldalán kevés kelet-nyugati irányú falmaradvány látható. Az ezek mentén kijelölt 2 m széles, kelet-nyugati irányban 3 m hosszú kutatóárokban 130 cm mélységig tudtuk követni a falazatot. Alatta egy eddig ismeretlen, visszabontott négyszögletes épület délkeleti sarkát találtuk meg, melyet a ma látható fal alapjaként használtak fel. Az árok keleti végében ez a visszabontott falazat északi irányba fordul és befut a szelvényfal alá. A visszabontott fal mérhető szélessége a keleti oldalon 130 cm, a déli oldalon 80 cm. Az egykori feltételezett járószint a mai felszíntől mért 70 cm mélységben volt, ettől lefelé a kelet-nyugati irányú fal már alapozási jelleget mutat. Ugyanakkor ezen a visszabontott vagy elpusztult korábbi épület tetején is megfigyeltünk egy vékony barnás színű rétegcsíkot, mely a több építési periódusra utalhat. A terület értelmezése természetesen további kutatást igényel.

A déli várfal 3. és 4. lőrése között nyitottuk meg a 1,5 m széles és 5 m hosszú 8. árunkat a várfalhoz futó rétegek vizsgálatára. A felső kevert réteg alatt csupán két markánsabban elváló réteget tudtunk megkülönböztetni. Az előkerült változatos jellegű leletanyag mellett 17. századi és 15. századi pénzek segítették a rétegviszonyok értelmezését. Az árok déli végében, a várfalhoz utólagosan hozzáépítve egy észak-déli irányban 170 cm hosszú és 70-80 cm mélységig követhető törtköves falazat nyugati síkja került elő. Nem kizárt, hogy az 1. árokban megtalált cserépkályhához hasonló szerkezetű ob-

5. kép Szögliget-Szádvár. Leletanyag: az 1-2. árkokban talált 16. század második felére keltezhető kályhacsempe típusok (a szerző rajzai)

lát sikerült megvédenünk és bemutatnunk az egyre gyarapodó számú látogató számára.

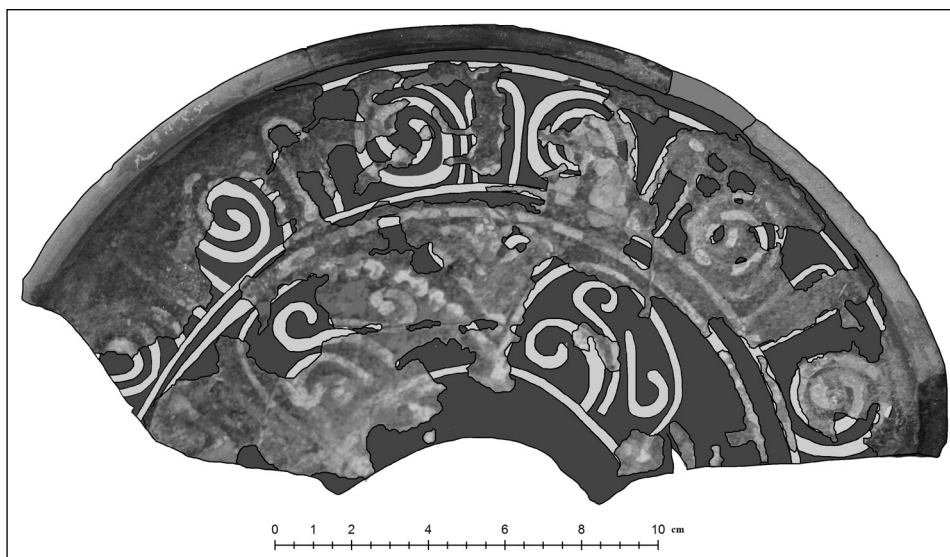
2012. márciusában a Baráti Kör éves, rendszeres vártisztítási munkáinak szünetében szemlével egybekötött kirándulást tettünk a Szádvártól délre, légvonalban mintegy 660 m-re emelkedő Óvár területén. A 382 m magas hegytetőn az 1970-es években fedeztek fel árok és sáncmaradványokat, azaz a plató mesterséges erődítésére utaló nyomokat. A kisméretű, eddig még ismeretlen korú objektum legutóbbi ismertetése a Borsod-Abaúj-Zemplén megye vártopográfiájában jelent meg 2007-ben. Funkciójának meghatározására Feld István tett kísérletet 2006-ban, a Nováki Gyula tiszteletére készült kötetben közölt tanulmányában.

A terepi szemle folyamán három darab Árpád-kori, fehér színű, díszített kerámiatöredéket találtunk a vár területén (2. kép, 10-12.). Ezek alapján a vár szerepéről kialakult különböző felfogások közül az Óvár Árpád-kori előretolt, megfigyelő funkcióját valószínű-

jektum alapozásával van dolgunk. Az árok északi végében, a várfaltól mért 3 m-re már a természetes szikla magasan jelentkező tömbje került felszínre.

A leletanyag tisztítása, restaurálása megkezdődött. Az eddigi restaurált darabok közül mutatnánk be egy kisebb válogatást. A feltárás során összesen 7 pénzérme került elő, melyek közül 3 db a 15. század második felére keltezhető magyar ezüstdénár, míg 4 db a 17. század első felében vert lengyel poltura. Ezen adatok, az ásatási megfigyelések, valamint a leletanyag megkezdett feldolgozása alapján, hipotetikusán felvetődhet a külső vár 15. század második felére, utolsó harmadára helyezhető kiépítése is. Az előkerült Árpád-kori kerámia csupán a hegytető korai használatát mutatja, de ehhez a korszakhoz kapcsolható erődítésnyomokat eddig még nem találtunk.

A Szádvárért Baráti Kör 2011-ben is sikeresen pályázott a Nemzeti Kulturális Alapnál, így lehetőségünk nyílt a külső vár, még részben föld alatt lévő északi falának megkutatására és ideiglenes konzerválására is. Ezzel a pályázati támogatással a külső vár egy újabb 23 m hosszú, két kifelé szűkülő nyílású lőrést is magában foglaló várfal-

6. kép Szögliget-Szádvár. Leletanyag: a 2. árok 17. századi szemetesgödrében talált vörös anyagú, vörös mázas, fehér festéssel díszített tál fotórekonstrukciós rajza (a szerző munkája)

sítjük. A Szádvár területén végzett feltárás, valamint az Óvár területén tett szemle eredményei alapján feltételezhetjük, hogy az Árpád-kor kései szakaszában mind a Várhegy tetején, mind az Óvár-tetőn állhatott egy-egy erődítés, egymással időben párhuzamosan, egymás védelmi funkcióit kiegészítve. Az utóbbi területén 2013-ban tervezünk szondázó régészeti kutatást végezni.

KÖPECZNY ZSUZSANNA

A TEMESVÁRI HUNYADI-KASTÉLY ÉS 2011. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Esztergom, Buda és Visegrád mellett a középkori magyar királyi székhelyek sorába Temesvár is beletartozik. Jóllehet kiterjedt régészeti feltárásokra itt csupán az utóbbi években került sor, a történeti kutatás már jó ideje megállapította, hogy I. Károly király 1315–1323 között Temesváron rendezte be udvarát. Erre úgy a király itineráriuma alapján, mint egy későbbi oklevélből fény derül, mely a király egykori temesvári rezidenciáját említi.¹ A 14–16. század első felében a temesi ispánok tartották itt rezidenciájukat, ugyanakkor délkeleti irányú hadjáratai alkalmával Zsigmond is több ízben tartózkodott itt, nem egyszer Mária királynéval együtt.² Ebben az időszakban csupán néhány okle-

1 Ez az egyetlen általunk ismert oklevél, mely utalást tartalmaz a temesvári királyi rezidenciára. FRANKÓI VILMOS: Genealógiai kérdések (Pór Antalnak ajánlva). *Turul*, 17. (1899/3) 136–138.

2 ENGEL PÁL – C. TÓTH NORBERT: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Budapest, 2005. 41., 62.

1. kép A temesvári Hunyadi kastély műholdas felvétele

vélben, illetve krónikában szerepel konkrétan a királyi tulajdonban levő vár. 1455-ben V. László Hunyadi Jánosnak adta zálogba és Mátyás haláláig a család birtokában maradt.³ 1552-ben ostrom következtében Temesvár elesett és ezt követően török uralom alatt állt egészen 1716-ig. A középkori palota romjaira ekkor tűzérési kaszárnyát emeltek, melyet 1856-ban eklektikus stílusban építették át. Ebben a formájában látható ma is, 1947 óta a Bánság Múzeumnak ad helyet.

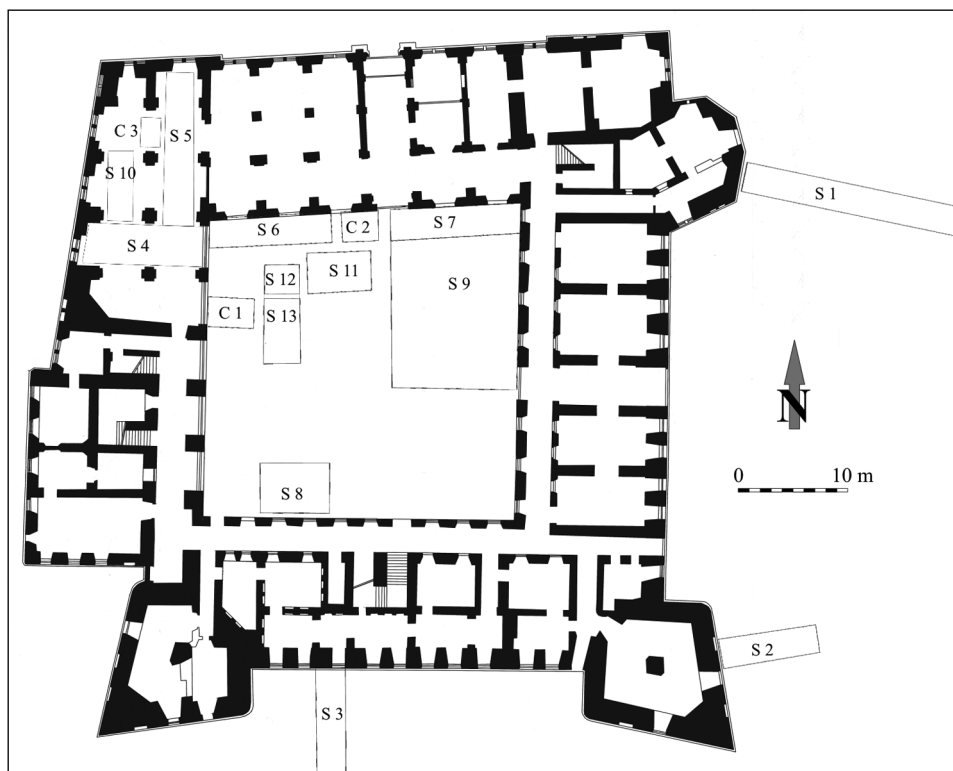
A királyi palota romjainak azonosítása már a 20. század első éveiben megtörtént, amikor a továbbra is kaszárnya szerepét betöltő, Hunyadi kastély néven ismeretes épület külső alapfalainak megerősítése vált szükségessé. A 1902–1903 között végrehajtott munkálatok során a keleti oldalon a maitól eltérő fekvésű, facölöpökön nyugvó kőalapozásos téglafalakra bukkantak rá, amelyeket ekkor a 14. századra kelteztek.⁴ Az első szondázó jellegű feltárássra csak 1980-ban került sor, amikor Alexandru Rădulescu vezetésével a belső udvar ÉNY-i sarkában és az északi épületszárnyban nyitottak egy-egy kutatóárkot.⁵ A kutatások során a belső udvarban, a jelenlegi északi és nyugati falak mentén húzódó téglafalakra bukkantak, a belső térben ugyancsak egy kelet–nyugat irányú téglafal, valamint egy védőárok került elő.⁶

3 TELEKI JÓZSEF: A Hunyadiak kora Magyarországon. X. Pest, 1853. 479–481., 487–498.

4 Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár. Szerk. BOROVSKY SAMU. Budapest, é. n. 7.

5 RĂDULESCU, ALEXANDRU: Castelul Huniade Timișoara. Sondajul arheologic din anul 1980. *Analele Banatului*, S. N. XIV. (2006/2) 11–32. (továbbiakban: RĂDULESCU 2006).

6 RĂDULESCU 2006. 23. Fig. I.

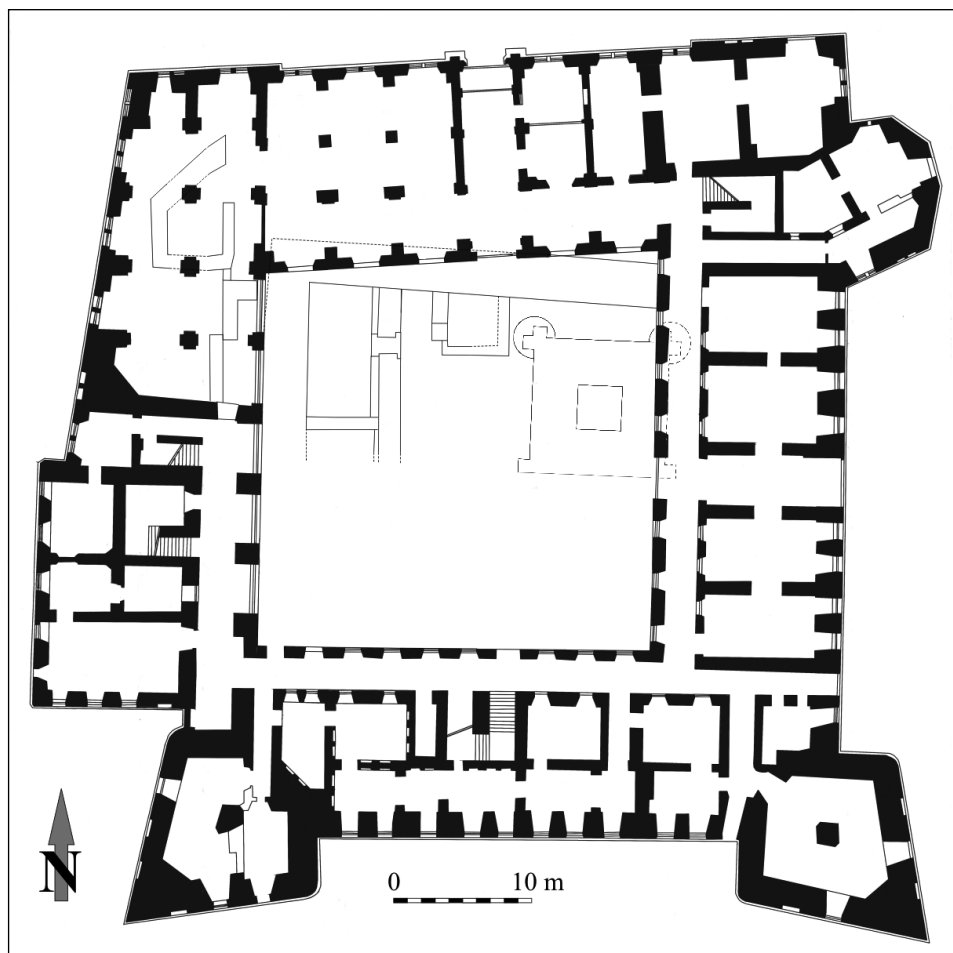
2. kép Temesvár, Hunyadi-kastély. Kutatási alaprajz a szelvényekkel (2007–2011)

Az épület történetével sokat foglalkoztak úgy történészek, mint régészek és építészek, értékeléseiket azonban csak kevés számú középkori írott forrásra alapozhatták.⁷ A gyakran használt késő középkori és főképpen kora újkori térképek, leírások nem szolgálhattak segítségül az épület korai építési periódusaira nézve és emiatt több megalapozatlan elképzelés született az Anjou-kori és 15. századi királyi, majd ispáni rezidencia alaprajzára és külalakjára vonatkozóan.

Éppen ezért nagy fontossággal bírnak a régészeti kutatások, amelyek a 2007-ben kezdődtek el.⁸ A régészeti vizsgálatok lehetőségét az épület felújítását célzó munkálatok teremtték meg. Ennek megfelelően az első évben a kutatások az épületet körülvevő parkban zajlottak, ahol a keleti oldalra merőleges irányú két kutatóárkot nyitottunk. Mindkét ponton késő középkori, valamint hódoltságkori palánkszerkezet nyomaira találtunk (5.

7 Csak a legfontosabbakat felsorolva: HAȚEGAN, IOAN: Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser. In: *Várak a későközépkorban*. Castrum Bene 2. (1990). Szerk. Cabello, Juan. Budapest, 1990. 268–275.; RUSU, ADRIAN A.: Arad és Temes megye középkori erődítményei. A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 558–592.; OPRIS, MIHAI: *Timișoara. Monografie urbanistică*. I. Timișoara, 2007.; PETROVICS ISTVÁN: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. Szeged, 2008.

8 A feltárásokat a Temesvári Bánság Múzeuma végzi, kezdetben Alexandru Rădulescu jelenleg nyugalmazott egyetemi adjunktus vezetésével, 2011 óta pedig a szerző felügyelte alatt folyik a kutatás a temesvári Nyugati Egyetem történész szakos hallgatóinak részvételével. A feltárások költségeit a Temes Megyei Önkormányzat fedezte.

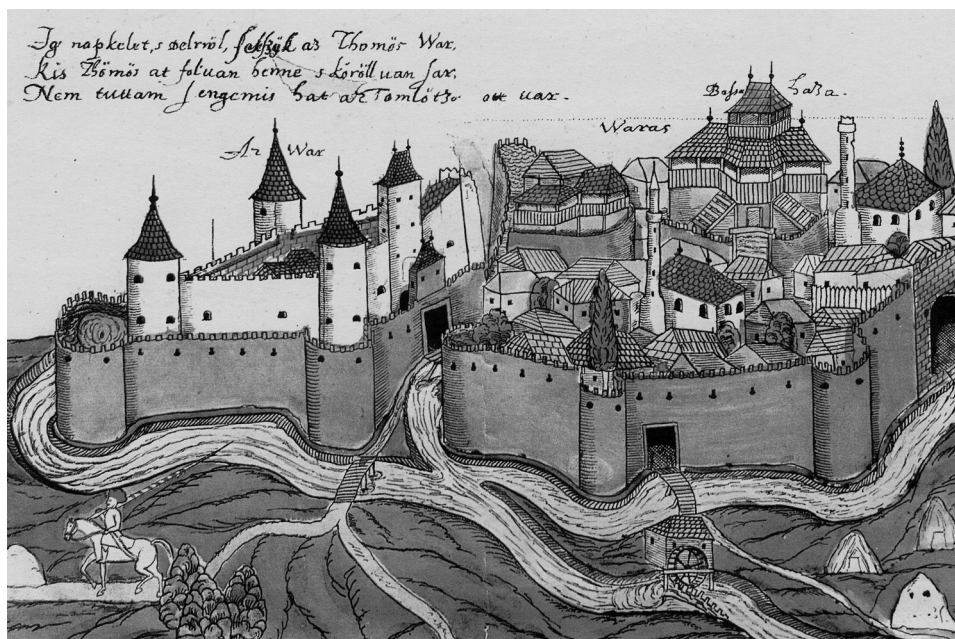
3. kép Temesvár, Hunyadi-kastély. A középkori kastély feltárt részletei

kép), az ÉK-i toronyra merőleges szelvényben pedig az Anjou-kori árok keleti szegmensét is sikerült azonosítani. Az árok betöltéséből több 14–15. századi edény került elő.⁹

A következő évben az épület déli külsőoldalán nyitottunk egy kutatóárkot, valamint a belső udvar északi és nyugati oldalán több felületen végeztünk ásátást, végül az északnyugati épületszárnyban további kutatóárkok megnyitására került sor.

Az udvarban végrehajtott feltárások során a már 1980-ban megtalált falak irányával, szerkezetével kapcsolatos kérdésekre sikerült válaszolni. Világossá vált, hogy egy négyszögletes alaprajzú védőfal húzódik a belső udvar északi és nyugati falai előtt, az északi oldalt a jelenlegi fal részben metszi. A falazatot facölöpökre emelték, alapozása nagyobb méretű görgetegkövekből épült, a felmenő téglafalat kötőgerendákkal erősítették meg. Úgy az északi, mint a nyugati oldalon a kerítőfalhoz merőlegesen kapcsolódó falak rész-

9 RĂDULESCU, ALEXANDRU–TÂNASE, DANIELA–KOPECZNY, ZSUZSANNA: Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara – Castelul Huniade 2007. *Banatica*, 18. (2008) 141–154.

4. kép Temesvár, Hunyadi-kastély. A középkori kastély és város ábrázolása
Wattay Ferenc akvarellrajza nyomán

lete került elő, jelezvén, hogy egy épület húzódott ezen a részen. Északnyugaton az épületbelsőben az említett védőfal nyugati oldalával párhuzamos, egy keskeny falszoros által elválasztott, külső oldalán rézsűs falra bukkantunk rá (6. kép). Szerkezetében azonos az 1903-ban az ellentétes oldalon talált fallal, egy kváderkövekből készült alapozásra épült téglafalról van szó, a kötömböket helyenként vaspántokkal fogták össze. Ettől északra egy szabálytalan sokszög alakú torony maradványa került elő. Ez a keleti oldalon átépített formában ma is álló torony nyugati megfelelője lehetett.

Az eddigi feltárások egyik legfontosabb eredményét a 14. századra keltezhető toronyépület, az öregtorony jelenti, mely a 2009-es ásatások során került felszínre az udvar északkeleti sarkában (7. kép). Keleti oldalát a jelenlegi keleti udvari fal építések metszették el. Ez egy feltehetően négyzetes alaprajzú, 11 m oldalhosszúságú és 3,6 m falvastagságú torony volt. Alapozása sekély, teljességében téglából épült és facölöpökön állt. Alaprajza azonosságot mutat a Temesvártól csupán 20 km-re található Csákvárral, mely ugyancsak a 14. század elején épülhetett, talán éppen a temesvári vár mintájára. Északnyugati és északkeleti sarkait mindkét oldalon támpillérrel erősítették meg, a DNy-i sarok nyugati oldalán ugyancsak támpillér áll. További támpillérek létezésére nincs bizonyíték, hiszen a torony nyugati oldalát egy későbbi kút roncsolta, keleti fal-síkját pedig, amint előbb említettük, a jelenlegi épület építéskor semmisítették meg. A torony földszinti padlózatának maradványai is előkerültek, északkeleti sarkában egy tüzelőhely alapozása, valamint az itt előkerülő kályhaszemek utalnak fűtőberendezés létezésére. A védőfalhoz hasonlóan a torony falainak alapozási tömbjét szintén átlósan elhelyezett gerendákkal tették erősebbé.

Egy éves megszakítás után, 2011-ben került sor a legújabb kutatásokra. Ekkor az előző évek tapasztalatai alapján az udvar ÉNy-i sarkában feltételezett épület feltárása volt

5. kép Temesvár, Hunyadi-kastély.
A kastélyt körülvevő török kori palánk kelet felől

a cél. Az ásatási felületünk több, tanúfalakkal elválasztott szelvényből állt. Munkánk eredményeként kiderült, hogy egy hosszú téglalap alakú, többosztatú épület állt a középkori toronytól nyugatra, a védőfal első északnyugati sarkához építve. Az udvar burkolatának eltávolítása után, már fél méter mélységben jelentkezett egy észak–dél irányú, 2,10 méter vastag téglafal, mely az általunk keresett épület keleti oldala volt. Itt egy ajtónyílás is előkerült, a keretét alkotó kőfaragványok a bejárat előtt, a 70 cm vastag omladék rétegben feküdtek (8. kép). A faragványok profilja egyszerű típust képviselnek: széles élszedett keretről van szó, melynek szárkövein az élszedés és a négyzetes profil közötti átmenetet egy gúla két oldalával oldotta meg a kőfaragó mester. Ugyanitt az ajtó vaspántjai is előkerültek. A bejárat egy korábbi periódusának nyomai fennmaradtak, annak köszönhetően, hogy a régi ajtókává-

kat nem bontották teljesen vissza, hanem a küszöböt feltöltötték és fölötte, az új ajtókeret beillesztésére a falsarkokba négyzetes kávákat alakítottak ki. Az első építési periódusból származó ajtókeretet idomtéglaiból építették, ennek profilja ugyancsak élszedett volt és két lépcsős béllettel rendelkezett. Ennek csak az északi szára maradt meg (9. kép). A II. építési periódusban a belső, nyugati falsíkot 40 cm vastag köpenyezéssel bővítették, mely felfelé ívszerű indítást mutat. Erre a korábban valószínűleg síkfödemes tér utólagos boltozása miatt volt szükség. Ugyanakkor a küszöb belső síkját is hozzáillesztették az így kialakított falsíkhöz.

A belső terekben megfigyelhető volt a beszakadt boltozat, valamint az is kiderült, hogy utolsó építési periódusában az épület emeleti szinttel is rendelkezett. Az emelet padlózatát habarcs és téglatörmelék keveréke adta. Sajnos az udvar rendezése során a tetőszerkezethez köthető rétegeket egykor elhordták. Az egykori emeleti padlószintről egy bronz mérlegtányér, benne lánc és kampó került elő. Ettől kis távolságra több tucat elszenesedett számszerűbb járó nyílvesztőt tartalmazó ládikóra találtunk rá. Ugyancsak az épület emeletén került elő egy szemeskályha téglalapzata. A kályhaszemek mázatlan,

egyszerű típusokba tartoznak, fellelhető a négyszög nyílású kályhaszem és a díszítetlen fülkés kályhacsempes is.

A déli, sokkal vékonyabb fal (0,90 m) utólagos építésű, erre utal az is, hogy alapozásában, a keleti faltól eltérően, jelen van a kő is. A fal előtt északra, 1,20 m szélességben cölöplyukak és facölöpök kerültek elő, amelyek ugyancsak egy korábbi déli fal jelenlétére utalnak. Utólagosan bővült az épület dél felé is. A második szoba keleti falának köpenyezése azonos alapozással rendelkezik, mint a déli fal.

Az épülettől kelet irányba, tehát a torony felé, mintegy 2 m távolságra négyszögletes alaprajzú, 1,50×1,70 méretű téglapillér került elő, sekély alapozási szintje, valamint a rétegtani megfigyelések alapján a második építési periódushoz köthetjük. Az épület és a pillérek vonala között talált omladékréteg egy fedett árkádos folyosó létére utal, mely az egykori udvarra nézett.

A későbbiekben a védőfal északi oldala és az első pillér közötti nyílást elfalazták, az első és második pillér között pedig derékszögben kelet felé forduló fallal alakítottak ki egy kisméretű teret. Ennek téglapadlója is előkerült 0,70 m mélységben, jóval magasabban az udvar vagy az épületbelső utolsó járószintjénél. A sarokfal alatt egy kör alakú, 2,60 m átmérőjű, téglából épült tűzhely került elő, ennek északi felét a pillér építésekor elmetsették. A tűzhely közeléből, a vele egykorú rétegből származó Zsigmond kori dénár keltezi az objektumot, s ugyanakkor a pillér építésének alsó időhatárát is megadja.

Úgy az épületen kívül, mint belül számos, többször javított-felújított járószintet azonosítottunk. Jellegzetesen 10–15 cm vastag tiszta agyagréteg jelenti a feltöltést, amelyre az új padló vagy burkolat került. A belsőben a padlót habarcsból készítették, esetenként téglatörmelékkel keverték. Az udvar burkolatát egyszerű téglával vagy vegyesen téglával és folyami kavicsokkal alakították ki. A járószintek közötti építési rétegeken több, egyszeri használatra utaló tűzhely nyomai kerültek elő, amelyek az építőmunkásoknak tulajdoníthatók. Ismerve Temesvár mocsaras-süppedékes talajviszonyait, a padlószintek javítása és megemlése emiatt is gyakori lehetett, az agyagfeltöltések pedig kitűnő szigetelést képezhettek a ma is jelentkező talajvíz felszivárgásának meggátolására.

A bejáratnál megfigyelhető volt, hogy a fal korábbi szenes, organikus anyagösszetételű rétegre épült. Az innen előkerülő apró kerámia töredékek a 13–14. század elejére keltez-

6. kép Temesvár, Hunyadi-kastély. A középkori kastély nyugati oldalán feltárt második védőfal

7. kép Temesvár, Hunyadi-kastély.
Az öregtorony maradványai és az északi védőfal

8. kép Temesvár, Hunyadi-kastély. *A palota bejárata, előtte az ajtókeret lezuhant darabjai*

9. kép Temesvár, Hunyadi-kastély. A bejárat I. építési periódusa

hetők. A kutatás jelen állásánál nincs bizonyítékunk rá, hogy Temesvár ezt a részét lákták volna a kora középkorban. Az említett égésréteg a kastély építését megelőző tereprendezési munkálatokra utalhat, mely a vízzel körülvett sziget növényzetének irtása következtében keletkezett. Hasonló réteg a torony alapfalai alatt is megfigyelhető volt.

Az utolsó járósinten, főképpen az épületen kívül, nagy mennyiségű, különböző kaliberű ágyúgolyót találtunk, ugyanakkor vastag omladékréteg és lezuhant faltömbök is jelzik az épület hirtelen pusztulását, melyet egy ostrom okozhatott. A leletanyag, valamint a legutolsó rétegek egyikében talált 1566-os érme alapján úgy gondoljuk, hogy erre 1596–1597 során is sor kerülhetett, amikor Báthory Zsigmond ostrom alá vette a török kézen levő Temesvárt.

A feltárások során nagyszámú kerámiatöredék került felszínre a 14–16. századból. A hódoltságkori kerámia csekély mennyiségben van jelen az eddigi feltárások leletanyagában. Többnyire az omladékrétegben és az utolsó járósinten fordult elő, s ez arra utal, hogy az épületet keveset használták ebben a korszakban, s a jelek szerint pedig a 16. század végén el is pusztult. Jóval nagyobb mennyiségben ismerünk 14–15. századi leletanyagot. Ebben jelen vannak asztali fehér edények töredékei, többnyire talpas poharak és tálak. Lostiței pohár, osztrák vagy német zöldmázas, szederdiszes kis edény darabjai képviselik az import kerámia csoportját. Ezek mellett nagy számban kerültek elő üveg-poharak és palackok szájj-, perem- és fenéktöredékei, valamint a poharak csepp alakú díszei. A vastárgyak közül említésre méltóak a már említett számszerű nyílhegyek, melyek keskeny, háromélű, köpös formacsoportba tartoznak. Mellettük nagy mennyiségű vas ágyúgolyó, több kés és tör töredéke is szerepel leletanyagunkban. A bronztárgyak ka-

tegóriája nagyon szegényes, a talaj savassága miatt nagyrészt elpusztult vagy nagyon rossz állapotban került elő. Ezek között szerepel egy liliomdíszes veret, valamint 14–16. századi érmék. A leletanyag egy fontos csoportját a kőfaragványok alkotják. A már leírt ajtókeret mellett egy ugyancsak élszedett profilú ablakosztó, valamint egy összetettebb, pálcátágokkal és vájatokkal díszített ajtókeret szárköve is előkerült.

A kutatás jelen szakaszában azt állíthatjuk, hogy a királyi, majd ispáni rezidencia egy védőfallal, azon kívül pedig árokkal határolt négyszetes udvarban elrendezett épületek együtteséből állt: az öregtorony az északkeleti sarokban kapott helyet, tőle nyugatra építették fel a feltehetőleg rezidenciális és reprezentációs feladatokat ellátó palotát, amely a későbbiekben emelettel is bővült. A 16. század során a rezidencia egyre inkább várakra jellemző elemekkel gazdagodott, egy második védőfallal erősítették meg és sarokbástyákkal látták el.

RINGER ISTVÁN

JELENTÉS A SÁTORALJAÚJHELYI VÁR 2011. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

2011-ben, a feltárás 4. évében tovább folytattuk a Várhegy délkeleti részén előkerült, a platót nyugat-keleti irányban kettéosztó épületegyüttes vizsgálatát, tovább tisztázva annak alaprajzát. Az épületrész nyugati záró fala az erózió miatt olyan mértékben lepusztult, hogy a padlószinthez képest mintegy 100 cm mélységben találtuk csak meg alapozásának belső síkját. Az ehhez kialakított szelvénytípusú rábontásban ugyanakkor megvizsgálhattuk a helyiség padlószintje alatti rétegsorokat. Az említett, 16. századi eleji pénzekkel keltezett padlószint alatt egy 40–60 cm vastagságú, világosbarna színű, apró habarcsszemcsékkel, kisebb kövekkel és téglatörmelékkel kevert lazább szerkezetű feltöltési réteget figyeltünk meg. Ebből minimális számú, erősen töredékes, ám kronológiailag egységes képet mutató kerámiaanyag került elő. A gyorskorongon készült, vékonyabb falú, többszörösen tagolt peremű fazekak keltezése a 15. század felé mutat. A feltöltési réteg alatt, a helyiség északi falának lábazati kiugrásától mélyebben egy erősen faszenes pusztulási réteget dokumentáltunk. Ez a réteg gazdag kerámiaanyagot tartalmazott, amely túlnyomó részét kézi korongon készített, különböző méretű, sötétbarna és sötétszürke színű, hullámvonal díszítésű fazekak töredékei alkották: ezekből több edényprofil is összeállíthatóvá vált. Egyedi leletnek számít az ugyanebből a rétegből kibontott bronzcsat. A csatkeret négyszögletes metszetű pálcából rombusz alakúra hajlított, a négy sarkán kiugró, kisebb dudorral végződő nyúlvánnyal, melyet vésett vonalak díszítenek. A csatke-reten pontkör-díszítés figyelhető meg, a csat-tüske épen megmaradt. A tárgyat ruhacsatként, palástcsatként azonosíthatjuk. A fentebb leírt leleteket tartalmazó, zártnak tartható pusztulási réteg datálása – elsősorban a kerámialeletek alapján – legvalószínűbben a késő Árpád-korra mutat, a réteg keletkezésének felső időhatárát a 14. század közepétől későbbre semmiképpen sem tolhatjuk ki. A pusztulási réteghez köthető, esetlegesen időben azt megelőző épített részletet, objektumot egyelőre nem ismerünk. Az eddigi, még bizonytalan kronológiai megfigyelések alapján a Várhegy platóját nyugat-keleti irányban

kettéosztó épületegyüttes kialakítására a késő középkorban kerülhetett sor. A padlószint feletti omladékrétegből gyűjtött leletek a végleges pusztulást a 17. századra kelteznek.

A fentiekben tárgyalt épületegyüttestől délre helyezkedett el a várudvar, melyet a dácitfelszín helyenként igen egyenetlen lefaragásával képeztek ki. Az udvarnak mintegy 200 m²-es, az észak-déli irányban meghagyott metszettel kivételével egybefüggő területet tisztítottak meg. Ezzel a munkával elértük a Várhegy platójának délkeleti végét, ahol a felszínt borító nagyköves omladékréteg vastagsága meghaladja a 200 cm-t. Az itt feltételezett torony kutatására a következő évben kerül sor. A várudvar felszínéről, koncentráltan a fent leírt épületegyüttes közelében gótikus és reneszánsz riolittufa kőfaragványok – nyíláskeretek, párkányok – kerültek elő.

FELD ISTVÁN

JELENTÉS A SOLYMÁRI VÁR 2011. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

2011-ben immár ötödik alkalommal került sor a solymári várban az ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke kéthetes tanásatására. Ebben az évben tovább folytattuk a lakó- vagy palotaépület nyugati oldalához csatlakozó ún. mélypince északi fele betöltési rétegsorának módszeres feltárását, újabb szakaszt bontottunk ki az elbontott északkeleti várfalból, további kutatóárokkaival vizsgáltuk a várudvar déli részén található épület maradványait s végül befejeztük a várdomb nyugati oldalán húzódó védőárok átvágását. Az őszi folyamán emellett megkezdtük a várkút betöltésének módszeres kitermelését is.

A mélypince kutatása nem hozott új eredményeket, továbbra is a 16. századi, leletekben rendkívül gazdag pusztulási és betöltési rétegeket bontottuk, melyek nem választhatók el élesen egymástól. Az elért mélységben északon még nem jelentkezett sem a nyugati fal, sem pedig a lakóépület alá nyúló pinceág omlási rétege, melyek alatt a pince járószintje sejthető. A vár északkeleti részén sikerült tisztázni a 140 cm vastag várfal pontos vonalát, a feltárt alapozási rész szabálytalanságai azonban nem támasztják alá egyértelműen azt a korábbi feltevést, hogy itt lenne kereshető a vár első építési periódusának kapuja. A várkúttól keletre nyitott kutatóárookban csupán vékony feltöltés fedte egy, már hiányzó téglapadló nagy felületen megmaradt habarcsaljzatát, magáról az épületről, melyhez a padló köthető, nem sikerült egyértelmű adatokra szert tenni, ez csak egy nagyobb felületű kutatással lesz tisztázható. A nyugati domboldal árkáról megállapítottuk, hogy őskori eredete nem bizonyítható. Betöltése továbbra is jelentősebb 15-16. századi leleteket eredményezett. Végül a várkútból eddig kitermelt több köbméter sárga homokköves betöltés még a felső rész falazatának 18-19. századi bontásához köthető, bolygatatlan késő középkori réteg az elért mélységben még nem mutatkozott.

BESZÁMOLÓ A TOKAJI RÁKÓCZI-VÁR 2011. ÉVI KUTATÁSÁRÓL

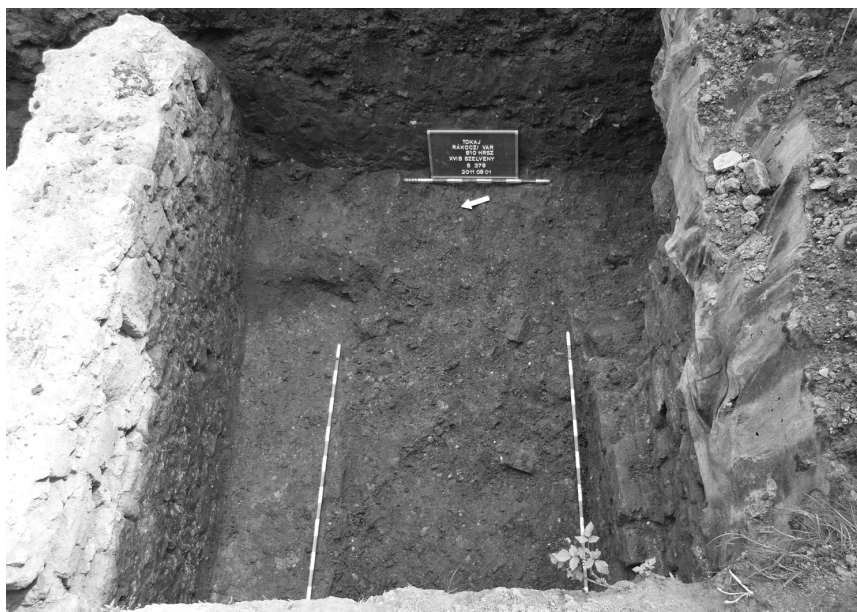
A vár 2007 óta folyó feltárását 2011-ben július 18-tól szeptember 2-ig végeztük. Folytattuk a vár keleti ágyútornyának, az ún. Vasaló-bástyának, illetve a külső vár DNY-i bástyájának, a Merítő-bástyának a kutatását.

A 610. hrsz. telken állt Vasaló-bástya és a hozzá kapcsolódó köhíd további kutatásával azt kívántuk igazolni, hogy a védőmű a 16. századig a belső vár kaputornyaként funkcionált. Ezért az ágyútorony északi oldalán megtalált farkasverem kutatására egy 3,8×4 méteres szelvényt nyitottunk Ennek feltárása közben tapasztaltuk, hogy azt folyamatosan töltötték fel és ez a folyamat a 18. század elejére valószínűleg a teljes betöltődéssel járt. Erre utaltak a sárga „sáncagyagból” álló többszörös feltöltési rétegek, melyek között 17. századi leleteket tartalmazó fekete rétegek is mutatkoztak. Ahogy mélyítettük a szelvényt, a mai talajvízszint fölött találtunk még olyan rétegeket is, melyek a 16. század második felére datálható jelentős leletanyagot (több láda kerámiát és fémeket) eredményeztek. Ez azt bizonyíthatja, hogy amikor megépült az ágyútornyot később magába foglaló külső vár, a farkasverem szinte azonnal feltöltődni kezdett, majd a 17. század végére funkcióját is veszítette. Ez természetesen azzal is magyarázható, hogy a belső vár ekkora már olyan állapotba került, hogy tornyai omladoztak és még egy ágyút sem lehetett elsűtni bennük. Ez szolgál magyarázatul arra, hogy miért nem volt már értelme védőművei karbantartásának. A szelvényünkkel (1-4. kép) tehát igazolni tudtuk, hogy ez a „falszoros-farkasverem” nem tartozhat máshoz, mint a Vasaló-bástya bejáratához, úgy, ahogyan az 1565. évi metszeten láthatjuk (5. kép).

A Vasaló-bástya belső területén azt kívántuk kideríteni, hogy az ágyútorornak maradt-e nagyobb felületen kutatható belső járószintje. A torony keleti végében nyitott XVII. szelvényben azonban egyértelmű (vastagabb „szemétréteggel” fedett vagy esetleg burkolt) járószintet nem találtunk, csak az egymást követő sárga vagy szürke agyagból álló feltöltési rétegek között figyeltünk meg vékony építési(?)szinteket, csekély leletanyaggal. Így valószínűsíthető, hogy az épület egykori járószintjei már elpusztultak – esetleg még a 20. század elején már biztosan álló, a toronyra részben ráépített Kocsa-féle ház belső terében lenne még esély eredeti járószintek meghatározására.

A 602. hrsz. telken eredetileg a 2007-ben illetve 2009–2010-ben már kutatott ágyúkazamata déli irányú kiterjedését, belső stratigráfiáját kívántuk kutatni, illetve azonosítani a hozzá déli irányból csatlakozó 16. századi, Némethi-féle külső kővár falát – tovább bizonyítandó a Zsámboky János féle, 1565. évi látkép feltételezett hitelességét. Végül azonban csak arra volt lehetőségünk, hogy a Merítő-bástya belső oldalán nyissunk egy nagyobb (602/IX.) szelvényt, ott, ahol az 1668. évi Lucas Georg Ssicha által készített alaprajz „W”-vel jelöl egy nagyobb épületet, mely az ágyúkazamata lejárátának véltünk. Sajnos azonban ezt az épületet nem találtuk meg, viszont a Vasaló-bástya belsejében nyitott szelvényünkhöz hasonlóan itt is tapasztaltuk a 17. századi védőmű sárga agyagrétegekkel történő feltöltését, megújítását. Ezen szelvényünkben előkerült még egy vörösre égett pusztulási szint is, mely feltételezhetően a várban pusztított egyik legutolsó tűzvész lenyomata (6-7. kép). Előkerült két olyan, a sárga agyagrétegekbe mélyülő gödör részlete is, mely a tűzvészt megelőző, de mégis a 17. század második felére datálható leletanyagot tartalmazott. Így bizonyíthatóvá vált, hogy a Merítő-bástyát a 17. század végéig folyamatosan javították, alakították, tehát használták.

Összegzőképpen megállapítható tehát, hogy a tokaji Rákóczi vár feltárásának 2011-es évada is eredményes, és leletekben sem szegény (8. kép). A 610/XVI szelvényünkkel újabb adalékkal szolgáltunk arra, hogy a „Vasaló-bástya” a 16. század első felében nem csak ágyútoronynak, hanem kaputoronynak is épül, így Zsámboky János említett metszete valóban hiteles és talán ez árulja el a legtöbb információt a belső és külső vár szerkezetéről is.

1. kép Tokaj. A Vasaló-bástyánál lévő farkasverem nyugat felől

2. kép Tokaj. A Vasaló-bástyánál lévő farkasverem kelet felől

3. kép Tokaj. A farkasverem „contrafala” dél felől

4. kép Tokaj. A Vasaló-bástya sérült északi fala a farkasveremmel, észak felől

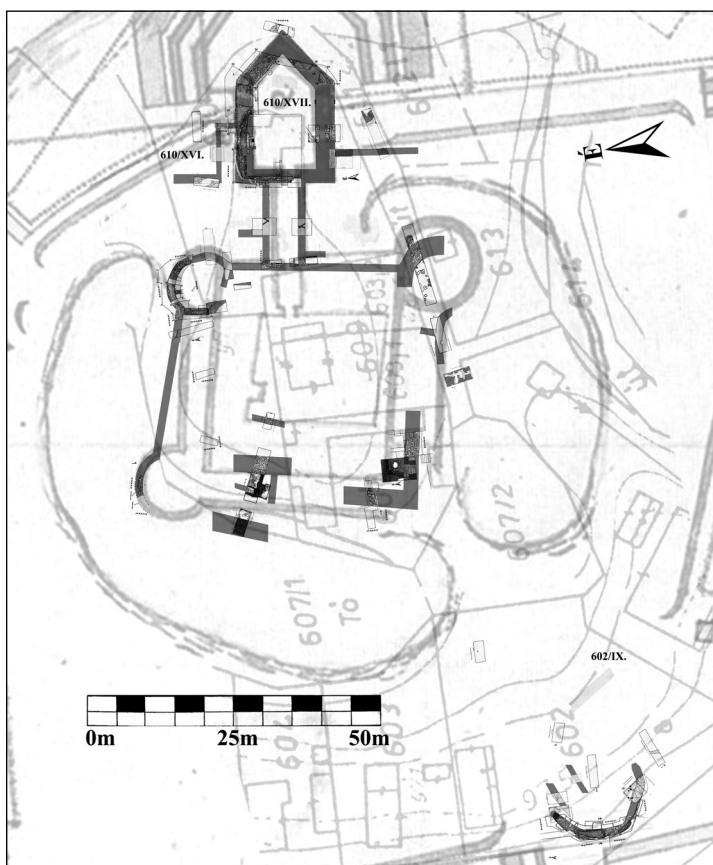
5. kép. Tokaj. Zsámboky János 1565. évi metszetének részlete.
A vár Ny-felől, jelölve a farkasverem

6. kép Tokaj. A 602. telek IX. szelvényében feltárt égett betöltésű 17. századi objektum

7. kép Tokaj. A 602. telek IX. szelvényében feltárt égett, 17. századi pusztulási szint

8. kép A tokaji Rákóczi-vár feltárásainak összesítő rajza, jelölve a 2011. évi szelvények

A ZÓLYOMI PUSZTAVÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

Zólyom (Zvolen) város délnyugati határában, közép-szlovákiai Jávoros-hegységben (Javorie), a Garam (Hron) és Szalatnya (Slatina) folyók összefolyásánál található a Pustavár (Pustý hrad) hegye. Két kiemelkedéssel rendelkezik, s ennek megfelelően a rajta épült váregyüttes is két részre osztható, a magasabban fekvő, 3,5 ha alapterületű Felsővárra, illetve az előbbtől 400 méterre északnyugatra, alacsonyabban fekvő, 0,75 ha kiterjedésű Alsóvárra. (1. kép). A vár két része között az ún. összekötő várfal található, mely az Alsóvár tornyának délnyugati sarkánál kezdődik és a hegygerincet követve egészen a Felsővárig húzódik. A fal hossza 206 m, és funkciója az Alsóvár főbejáratának védelme volt a könnyen megközelíthető hegynyereg felől.

A vár területe már a rézkorban (bádeni kultúra), majd később a bronzkorban is (lausitzi [luzsicai] ill. kyjaticai kultúra) lakott volt. A hegytetőt ezek után a kelta korszakban a Púchov kultúra népe lakta. A nagymorva birodalom idejéből csupán három cseréptöredéket ismerünk, melyek a Felsővár keleti felében található védőtorony alatt feltárt sáncból származnak.

Jelen tanulmány¹ célja a várra vonatkozó jelenlegi ismeretanyag összefoglalása, beleértve a vár eddigi kutatástörténetének és történetének áttekintését is.

Kutatástörténet

A vár területén az első, még korántsem tudományos igényű ásatásokra a 19. században került sor. A Vasárnapi Újság egyik cikkének szerzője Zólyomi álnéven arról tudósított, hogy a Pustavárban 1856 augusztusában babonás kincskeresők kutattak. A romok között kincsrre is bukkantak, melyet egy bizonyos zólyomi városi polgár mentett meg.² A kutatások valószínűleg a következő években is folytatódtak, mivel az akkori zólyomi jegyző, Bánik György emlékezete szerint 1857-ben a kincs keresése közben a vár ciszternájának egy részét is feltárták. A Pustavárról szóló első részletes közlemények közé sorolható Bánik műve Zólyom történetéről.³

A várat a korabeli régészet irodalomba Kubinyi Ferenc és Henszlmann Imre vezette be.⁴ Pustavár első régészeti kutatását Thomka Gyula és Leustách Lajos végezték 1889 és 1890 között. A fennmaradt levelezések alapján tudjuk, hogy az ásatások a Felsővár bejáratú kapujánál, az I. toronynál, illetve a ciszterna térségében zajlottak, de az Alsóvár lakótornyának feltárását is tervezték.⁵ Feltárásaikat meglátogatta Könyöki József is, aki a vár keletkezését a 12. századra helyezte.⁶ Annak ellenére, hogy a tudományos irodalom továbbra is foglalkozott a Pustavárral,⁷ régészeti kutatása egészen 1992-ig háttérbe

1 A tanulmány a UGA I/23/2012 „Fortifikácie na sútoku Hrona a Slatiny“ projekt támogatásával készült.

2 ZÓLYOMI 1858. 67.

3 BÁNIK 1866. 185–186.; BÁNIK 1891. 77.

4 KUBINYI 1859. 36.; HENSZLMANN 1866. 126–127.

5 KÖH levéltára, 94/1878., 41/1889., 119/1889., 183/1889., 114/1890., ill. tervtára, K8490–K8494; THOMKA 1891.; LEUSTÁCH 1889.

6 KÖNYÖKI–NAGY 1906. 227.

7 KUBÁT 1925.; FERANEC–KUNIK–HAJLING 1940.; MENCLOVÁ 1954.; KUKA 1966.

1. kép A zólyomi Pustavár légifelvétele. Balra a Felső-, jobbra az Alsóvár (fotó: J. Beljak)

szorult. A kutatók vagy kizárólag a 19. századi információkkal dolgoztak, vagy rosszabb esetben tudatosan kerültk azokat.⁸

A vár újabb ásatai Václav Hanuliak nevéhez fűződnek, aki 1992 és 2008 között vezette itt a régészeti kutatásokat és munkájának köszönhetően széles körben ismertté váltak annak eredményei. Az ásatással egyidejűleg sor került az összes feltárt fal konzerválására is – ráfalazással védték illetve fűvel fedték be a falak koronáját. A Felsővár jelentős magasságban álló kaputornyának feltárása után a kutatás 1993-ban terület legmagasabbán elhelyezkedő pontján folytatódott,⁹ ahol az ún. I. tornyot vizsgálták. 1994 és 1995 között az ásataások fő színtere a Felsővár második domináns pontja lett, ahol egy kisebb lakótorony, az ún. II. torony emelkedett. Maradványainak feltárása során jelentős mennyiségű kerámiatöredék, állatcsont illetve 13–15. századi pénzérme került elő.¹⁰ Ezen kívül 1994-ben sor került a keleti erődítésvonal kutatására is, aminek eredményeként egy korábbi sáncot határoztak meg. Ezzel párhuzamosan a Felsővár északi részén található teraszon kovácsműhelyt fedeztek fel.¹¹ 1996 és 1998 között az ásataások a vár keleti felén található torony kutatásával folytatódtak tovább. Itt ugyancsak rátaláltak a korábbi sánc folytatására a torony padlózata alatt. A sánc szerkezetéből a későbronzkori cseréptöredékeken kívül három kora-középkori kerámiatöredék is előkerült. Magában a toronyban a 13–15. századi edénytöredékeken kívül II. Přemysl Ottokár (1251–1276) és I. Albert (1282–1298) bécsi pfennigjeire bukkantak.¹²

A Felsővár északi harmadában található zárt építészeti egység, az ún. Doncs vára volt 1998 és 2008 között a régészeti ásataások fő színtere. Itt először a délkeleti bejáratú kapu,

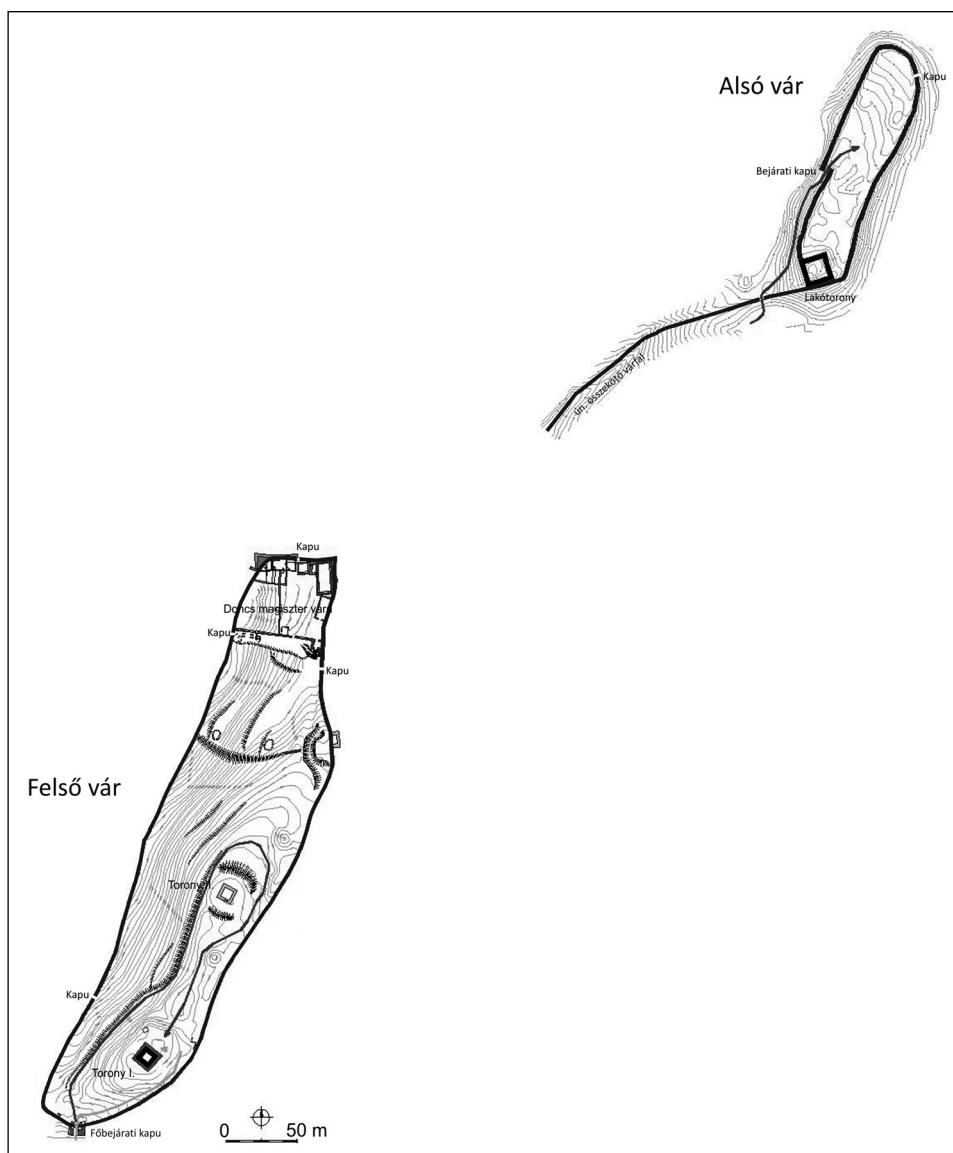
⁸ BELJÁK–MALINÁK–PAŽINOVÁ 2011.

⁹ HANULIAK 1993.

¹⁰ HANULIAK 1994.

¹¹ HANULIAK 2001.; HANULIAK–CENGEL–HOLLY 2003. 10.

¹² HANULIAK 1999.

2. kép A zólyomi Pustavár alaprajzi elrendezése

a keleti várfalnál található épületet, az árok egy részét, az északi várfalat, majd a palotát tártuk fel.¹³ Ez utóbbi egészen az alsó szint földémmagasságáig épségben megmaradt. A tőle délre elhelyezkedő épületben egy több mint 70, pénzveréshez használt ezüstlemezéből álló kincsleletre bukkantak.¹⁴ A 21. század első éveiben a ciszternát és a várrész északnyugati szárnyait Vizsgálták. Az ásatás 2005 és 2008 között a belső várudvar délnyugati

13 HANULIAK–ŠIMKOVIC 1997.

14 HANULIAK–HUNKA 2000.

3. kép Zólyom-Pusztavár. Az Alsóvár lakótornya (fotó: J. Beljak)

részét elfoglaló teraszokon folytatódott tovább. Bár az északi fal középső részéhez csatlakozó négyszögű ciszternában hat kutatási idény alatt (2003–2008) összesen 8 m vastagságú réteget kutattak át, az objektumot még nem sikerült teljesen feltárni.

Az Alsóvár régészeti kutatása 2009-ben kezdődött meg a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete és a nyitrai Konstantin Egyetem Régészeti Tanszéke együttműködésével, valamint számos további intézmény támogatásával. Az eddigi három kutatási idény alatt összesen 19 kutatószelevényt (1-2/2009, 4/2009, 1-8/2010; 1-8/2011) nyitottak. A feltárt terület összkiterjedése több mint 1300 négyzetméter. 2009-től kezdődően folyamatosan tart az itt magasan álló torony régészeti kutatása és megmaradt falainak konzerválása.

4. kép Zólyom-Pusztavár. A Felsővár főkapuja (fotó: J. Beljak)

Rövid történeti áttekintés¹⁵

A vár keletkezése Zólyom vármegye kialakulásával függ össze, melynek kezdetei a 12. század elejére tehetők. A vármegyék központjaként a vár szolgált, ahol király által kinevezett ispán székelte. Az írásos forrásokból a zólyomi ispánról először 1222-ből értesülünk, de úgy maga a funkció, mint a vár már jóval korábban is létezhetett. Zólyomban gyakran tartózkodtak Árpád-házi királyok, főleg itteni vadászataikról vannak adataink. Gyakran fordult meg itt II. András és IV. Béla is. Utóbbi a várban látta vendégül béke- és szövetségekötés céljából Dániel halicsi fejedelmet és Kyril kijevi metropolitát. Ennek eredményeképp 1247 augusztusában Dániel fia, Leó itt vette feleségül IV. Béla lányát, Konstanciát. Ismerjük a királyi vár épületeinek egyik építőmesterét is, Bertold zólyomi kőfaragót, ki munkája elismeréseként 1255-ben Dobó birtokot kapta az uralkodótól.

IV. László uralkodása alatt a Magyar Királyság ereje meggyengült, a kibontakozó feudális anarchia tetőzésének idején a vár hatalmi küzdelmek tárgyává vált. Megtámadásáról III. András 1290. szeptember 9-én kelt okleveléből szerezhetünk tudomást. Ekkor az uralkodó nyolc turóci és lipthói birtokost jutalmazott meg, akik még IV. László idején részt vettek a vár megvédésében. Az Árpád-ház kihalása után a vár feletti hatalmat továbbra is az egyes trónigénylők által kinevezett ispánok gyakorolták. Bár Károly Róbert seregei 1306-ban Zólyom várát is elfoglalták, az elkövetkező években ma-

15 MALINAK 2004.; MALINAK 2008.; ŠIMKOVIC–BELJAK–MALINAK 2011. 7–12.

5. kép Zólyom-Pusztavár. Az Alsóvár főkapuja (fotó: J. Beljak)

ga az erősség és a környező terület trencségi Csák Máté fennhatósága alá került. Máté halála után fokozatosan helyreállt a rend, a vár fölött ismét az uralkodó rendelkezett. Itt székelt zólyomi ispánként Doncs mester, aki közreműködött uralkodója reformelképzeléseinek megvalósításában is. A nagyterjedésű királyi vármegye területe a 14. század 30-as éveitől már több kisebb egységre, nemesi vármegyére tagolódott, s a vár már csak egy jóval kisebb terület, a késő középkori Zólyom vármegye központjaként szolgált.

Károly Róbert 1340-ben Zólyomban kiadott oklevelében ezt a területet kedvelt vadászhelyeként említette, de sokat tartózkodott itt e célból fia, I. (Nagy) Lajos is. Az ő igényeinek viszont már nem felelt meg a régi királyi vár, ezért a város melletti dombon, korábbi épületek helyén egy modern gótikus várkastélyt építtetett. Az új épületet azonban az írásos emlékek nem különböztetik meg a régi vártól, a mai Pusztavártól. Zsigmond király trónra lépése után a vár és a várkastély továbbra is igazgatási székhelyként működött.

Zsigmond király lánya, Erzsébet 1440-ben hozta világra fiát, V. (Utószülött) Lászlót, kinek trónöröklési joga érvényesítése érdekében szolgálatába fogadta Ján Jiskra cseh hadvezért. Hosszú ideig az utóbbi támaszpontjai közé tartozott a zólyomi vár és a várkastély is. A térségben csak Mátyás király trónra lépése után rendeződtek a viszonyok. 1465-ben és 1467-ben még egyszerre két zólyomi várkapitányt említenek a források, de nincsenek adataink arról, hogy együtt vagy külön-külön töltötték-e be ezt a funkciót, s hogy a várban és/vagy a várkastélyban székelték-e?

A 15. század folyamán mindenesre a régi vár fokozatosan elhagyatottá vált, nyilván a nagy kiterjedése és előnytelen elhelyezkedése miatt. Főleg a 16. század második felétől azonban továbbra is találkozhatunk a várral kapcsolatos említésekkel. A városi iratok utak rendbehozatalára utalnak, említik a régi vár alatti Szalatnya folyón keresztül vezető hid javítását is. Sőt, vannak adataink arról is, hogy a vár területét szőlőültetvényként

6. kép Zólyom-Pusztá vár. Az Alsóvár kitörőkapuja (fotó: J. Beljak)

használták. A török háborúk idején a megmaradt épületeket a környék megfigyelésére használták, az oszmán seregek betörése ellen szükség volt a terület biztosítására. Ezt szolgálták az írott forrásokban is említett új, faszervezetű őrtornyok is, melyek közül egyet J. Willenberg 1599-ben két rajzon is megörökített.

A régészeti kutatások eddigi eredményei (2. kép)

A Felső vár legrégebbi épülete az eddigi irodalomban I. torony vagy a „királyi vármegye várának tornya” megnevezéssel illetett lakótorony, melynek külső méretei 10,7×11 m, falai 3 m vastagságúak. Az, hogy a tornyot a vár kezdeti időszakába keltezzük, első-sorban az elhelyezkedésén alapul, hiszen a vár területén belül a legkiemelkedőbb ponton épült. A régészeti leletek közül ezt a megállapítást egyelőre csak kisszámú kerámiatöredék támogatja, amely a várudvar északi részéről került elő és a 12. század végére keltezhető.¹⁶ A torony épp az előnyös elhelyezkedésének köszönhetően tudta (természetesen csak vizuálisan) ellenőrizni a Zólyomi-medence területét és a távolsági utakat. Az épület működését lehetővé tévő további várrészeket egyelőre még nem sikerült feltárni, ahogy a terület védelmét szolgáló várfalak létezését is csak feltételezhetjük. E falak egykori jelenlétére utalhat maga a vár legmagasabb részén elhelyezkedő domb alakja, valamint az 1889–1890-es évek régészeti ásatásai során készült vázlat, amelyen ún. külső és belső „kőszáncokat” ábrázolnak.

16 HANULJAK 1993.

7. kép Zólyom-Pusztai vár, Felsővár. Az ún. Doncs mágiszter vára az erődített terület legalacsonyabban fekvő pontján (légifotó: J. Beljak)

A zólyomi várban a 13. század folyamán széleskörű építkezés folyt, melynek eredményeként egy két részből álló egyedülálló komplexum jött létre. Az Alsóvár legidősebb építménye, a hatalmas lakótorony is 1250 előtt épült fel (3. kép). Valószínűleg II. András építette a várhegy alacsonyabb pontján. Jelentős méretei (19,8×19,8 m alapterület, legalább 5 szint) arra utalnak, hogy a király tartózkodási helyeül szolgált, főleg vadászatok idején. A magyar királyok a 12–13. század folyamán hasonló épületeket építettek más várakban is. A zólyomihoz hasonló hasáb alakú lakótoronyok találhatók például Szerednye (18×18 m) és Pozsony 23×23 m) várában.¹⁷ Kivételesen nagy építménynek számít a feltételezett henger alakú lakótorony Szepes várában (átmérője 23 m), illetve a sokszög alakú lakótoronyok Visegrád (30×17 m) és Esztergom váraiban (16×13 m).¹⁸

Zólyomban a vár építésének következő szakaszára a 13. század második felében került sor, ekkor építették fel a két várat összekötő erődítésvonalat is. Valószínűleg elsőként a Felsővár 2 m vastagságú és körülbelül 6 m magas masszív várfala készült el. Ez a védelmi vonal kerítette a hegy hatalmas, néhol erősen lejtő és eltérő magasságú részekre tagolódó, 430×90 m kiterjedésű platóját. Egykor tolóretesszel biztosított kapuszárnyakkal ellátott bejárata délen volt, ezt egy későbbi eredetű, befelé nyitott magas torony védte. (4. kép) Valószínűleg az erődítés nagy kiterjedése miatt a várfalakat a főbejáraton kívül kisebb kitörőkapukkal látták el, melyek a meredek lejtőkre nyíltak. Közülük eddig négy feltárássára került sor.

Az Alsóvár 2,5 m vastagságú várfala egy 183×38 m-es területet övezett. Az említett lakótorony azonban nem ennek központjában, hanem annak déli, legmagasabb (478 m tszf.)

17 Szerednye: DESCHMANN 1990. 67.; Pozsony: FIALA–ŠTEFANOVICOVÁ 1965. 75–78.

18 Szepes: FIALA–VALLAŠEK–LUKÁČ 1988.; Visegrád: SZŐKE–BUZÁS 1990. 121–134.

pontján, az erődítménybe vezető út torkolata felett állt. Megállapíthattuk, hogy a keleti várfal nem a torony sarkához csatlakozott, hanem annak déli oldalfalához támaszkodva az Alsó- és Felsővárat összekötő hegygerincen folytatódott tovább. Ez az erődítésvonal tehát átszelte az alsóvár tornya alatti hegynyeregben húzódó utat és bizonyára magába foglalta a külső várkaput, amely az Alsó várba vezető út utolsó szakaszát zárta le a főbejárat előtt. Maga az erődítés azonban csak mintegy 200 m hosszúságú volt, ugyanis a régészeti kutatás azt igazolta, hogy a fal a tervezett hosszában sohasem épült fel.

Az Alsóvár főbejárata a terület északnyugati részén található. 2011-ben feltárt maradványai (5. kép) arra utalnak, hogy egykorú az erődítés építésével. A várfal derékszerű megtörésében alakították ki, itt két, egymástól 340 cm-es távolságban lévő párhuzamos fal képezett egy egykor belül bizonyára boltozattal fedett kapualjat, amely felett egy emelet is elképzelhető. A délen elhelyezkedő 288 cm széles kapunyílás sarkait élszedett andezittömbök alkotják, hasonló kialakítású az északnyugati belső falsarok is. Az egykori kétszárnyú belső kapura a függőleges tengelyeik forgását lehetővé tevő perselykövek utalnak. A kapun kívüli területen kövel burkolt út húzódott.

Az Alsóvár északkeleti várfalában is előkerült egy 1,2 m szélességű kitörőkapu (6. kép), ép küszöbkövei felett a szárköveknek már csak a fészkeit lehetett megfigyelni, kávéi ugyanakkor 80-90 cm magasságig megmaradtak. A fallal övezett területen belül számos nyomát fedezhettük fel a tereprendezésnek, az altalajt képező sziklafelszín alakításának és kiegyenlítő rétegek, burkolatok kialakításának.

Az Alsó- és Felsővár sorra vett erődítésvonalai, köztük a befejezetlenül maradt összekötő fal felépítése egy nagyszabású elképzelés eredményének tekinthetők. A terv célja egy olyan védelmi komplexum létrehozása volt, amely nagyrészt meg is valósult, hiszen az összesen 1,5 km hosszú erődítésből csupán 200 méternyi várfal hiányzik. Az Alsóvár felépítésével egy kettős királyi vár keletkezett, melyen belül a két várrész eltérő funkcióval bírt. A Felsővárban bizonyára a királyi vármegyét irányító ispán székelte, míg az Alsóvár tornya valószínűleg a király időnkénti tartózkodási helyéül szolgált. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az utóbbi esetében sem ismerjük a korábbi erődítéseket és a feltételezhető további építményeket. Ezek feltárása a további kutatás feladata.

Az erődítésvonal kiépítése után új épületek készültek a Felsővárban. A hegy csúcsának alacsonyabban fekvő nyúlványán, szemben a legkorábbi épülettel egy további, kisebb torony, az ún. II. torony emelésére került sor. Ekkor, 13. század második felében a várfalak belső oldalához több kisebb épületet is csatlakoztattak. A váregyüttes védelmért, s így az említett összekötő fal megfigyelését az a hasáb alakú torony segítette, amelyet a Felsővár falához építettek a keleti oldalon.¹⁹

A 13. század folyamán tehát a vár területe teljesen kiépült és azt az összes szükséges lakó- és védelmi építménnyel ellátták. A következő építkezésekre a 13. század végén és a 14. század folyamán került sor. Ebben az időben az I. toronyra valószínűleg további szinteket emeltek, erre 2 m vastag köpenyfala utal. Így külső mérete 16×15 m lett, falvastagsága alul elérte az 5 m-t.²⁰

Szabadon álló, szűk belső terekkel rendelkező tornyaival azonban a Felsővár már nem felelt meg a 14. század reprezentációval és lakhatósággal szemben támasztott követelményeinek. Ezzel magyarázható, hogy ekkor az erősség stratégiai szempontból nem épp előnyös, legalacsonyabban fekvő, lejtős északi részén, azt egy keresztirányú fallal és egy

19 HANULIAK–ŠIMKOVIC 1997.

20 HANULIAK 1998. 15–16.

sekély árokkal leválasztva a déli várterületről, egy teljesen új várat építettek (7. kép). Ennek központi építménye a 8×20 m-es belső méretű palota volt, amelyet az erődítés északkeleti sarkába illesztettek be. Alsó részén alagsori szint helyezkedett el, amely raktárként működött. Az omladék mennyisége alapján feltételezhető, hogy az felette még két lakószint épült. A vár lakóépületeit a teraszosan kialakított várudvaron további kisebb gazdaság épületek egészítették ki. A 14. század második felében, illetve a 15. század elején a növekvő igények további épületek felépítését valamint a vár nagy ciszternájának kialakítását követelték meg. Ez utóbbihoz tartozott egy kőből készült szűrőberendezéssel ellátott tér, amelyen keresztül a víz a ciszternába folyt. Az új épületek felépítésére nem volt elegendő hely a várfalak mellett, ezért visszabontották az erősség északnyugati részét és ott egy új, derékszögű sarkot alakítottak ki. Valószínűleg erre az időre helyezhető a déli főbejárat megerősítése is. A kétszárnyú kapuval zárt régebbi bejárat elé külső portállal ellátott hatalmas tornyot emeltek, amelyet csapórács védett.²¹

A 15. század már a vár fokozatos hanyatlásának időszaka volt. Nehezen megközelíthető helyzete, archaikus jellegű hatalmas kiterjedése és korszerűtlen védelmi rendszere már nem felelt meg a kor katonai követelményeinek. A régi erősség felújítására utolsóként Ján Jiskra katonái tettek kísérletet. Feltételezhetjük, hogy itteni működésük során néhány épületet átépítettek és rendbe hoztak, hogy így fokozzák a vár védelmét. Valószínűleg már nem bíztak az egész (akkor már feltehetőleg romokban álló) erődítés védelmi erejében, inkább az egyes épületekre támaszkodtak. Így elképzelhető az is, hogy azok az árkok és sáncok, amelyek a Felsővár tornyaiból önálló erődítményeket hoztak létre, szintén Jiskra katonáinak művei²² Az ő távozásuk után a várat minden bizonnyal sorsára hagyták. Ez alól kivételt már csak a 16. század második felében felépített őrtorony jelent.

IRODALOM

- BÁNIK 1866 BÁNIK, JURAJ: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen (Opis historicko-topografický). In: Národný kalendár na obyčajný, 365 dní majúci rok po narodení Krista Pána 1867., 1866. 160–190.
- BÁNIK 1891 BÁNIK, JURAJ: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický. Turčiansky Sv. Martin, 1891.
- BELJAK – MALINIAK – PAŽINOVÁ 2011 BELJAK, JÁN – MALINIAK, PAVOL – PAŽINOVÁ, NOÉMI: Zvolenský Pustý hrad vo svetle archeologického bádania (od amatérskych výkopov až po začiatok systematického výskumu). *Archaeologica Historica*, 36. (2011)
- DESCHMANN 1990 DESCHMAN ALAJOS: Kárpátalja műemlékei. Budapest, 1990.
- FERANEC – KUNIK – HAJLING 1940 FERANEC, J. – KUNIK, J. – HAJLING, G-F.: Zvolen, vlastivedná brošúrka. Zvolen, 1940.
- FIALA – ŠTEFANOVIČOVÁ 1965 FIALA, ANDREJ – ŠTEFANOVIČOVÁ, TÁŇA: Stavebný vývoj Bratislavského hradu v 11. až 13. Storočí. *Vlastivedný časopis* (Pamiatky a múzeá), 14. (1965/2) 75–78.

²¹ HANULIAK – ŠIMKOVIC 1997.

²² HANULIAK 2006.

- FIALA – VALLAŠEK – LUKÁČ 1988
HANULIAK 1993
HANULIAK 1994
HANULIAK 1998
HANULIAK 1999
HANULIAK 2001
HANULIAK 2006
HANULIAK – ŠIMKOVIC 1997
HANULIAK – HUNKA 2000
HANULIAK – CENGEL – HOLLY 2003
HENSZLMANN 1866
KÖNYÖKI – NAGY 1906
KUBÁT 1925
KUBINYI 1859
LEUSTÁCH 1889
MALINIAK 2004
MALINIAK 2008
MENCLOVÁ 1954
- FIALA, ANDREJ – VALLAŠEK, ANDREJ – LUKÁČ, GABRIEL: Spišský hrad. Martin, 1988.
HANULIAK, VÁCLAV: Historicko-archeologický výskum Pustého hradu vo Zvolene. *Archaeologica Historica*, 18. (1993) 161–166.
HANULIAK, VÁCLAV: Archeologický výskum zvolenského komitátneho hradu. *Archaeologica Historica*, 19. (1994) 207–213.
HANULIAK, VÁCLAV: Pustý hrad nad Zvolenom. In: Pamiatky a múzeá 1. 1998. 14–18.
HANULIAK, VÁCLAV: Doklady hmotnej kultúry zo Starého Zvolena (Pustého hradu) od 12. do 17. storočia. *Archaeologica Historica*, 24. (1999) 351–361.
HANULIAK, VÁCLAV: Materiálne doklady remeselníckych dielní na Pustom hrade. *Archaeologica Historica*, 26. (2001) 185–191.
HANULIAK, VÁCLAV: Vojenské pevnosti Jána Jiskru vo Zvolene. *Archaeologia Historica*, 31. (2006) 259–268.
HANULIAK, VÁCLAV – ŠIMKOVI, MICHAL: Dončov hrad avrcholne stredoveké refúgium nad Zvolenom. *Archaeologica Historica*, 22. (1997) 161–168.
HANULIAK, VÁCLAV – HUNKA, JAN: Poklad mincí z Pustého hradu pri Zvolene. *Archaeologica Historica*, 25. (2000) 359–367.
HANULIAK, VÁCLAV – CENGEL, PETER – HOLLY, ALOIS: Príspevok ku spracovaniu kovov na lokalite Zvolen-Pustý hrad. In: História hutníctva v stredoslovenskej banskej oblasti. Hrsg. v. Jozef Labuda und Adriana Fančovičová-Matejková. Slovenské banské múzeum, Banská Štiavnica, 2003. 9–13.
HENSZLMANN IMRE: Jelentés a bányavárosokban 1865-ben tett régészeti kirándulásról. I. A Pusztavár. *Archaeológiai Közlemények*, VI. (1866) 25–130.
KÖNYÖKI JÓZSEF – NAGY GÉZA: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra, Budapest, 1906.
KUBÁT, JAN: Sprievodca po Zvolene, Sliachi a okolí. Zvolen, 1925.
KUBINYI FERENC: Zólyom megye műemlékei. *Archaeológiai Közlemények*, I. (1859) 17–46.
LEUSTACH LAJOS: A pusztavári ásások. *Besztercebánya és vidéke*, I. (1889) 1–2. 47.
MALINIAK, PAVOL: Útok na hrad Zvolen v roku 1290 (útočníci, obrancovia a príčiny konfliktu). In: Rytierstvo. Element v živote stredovekého človeka. Trnava, 2004. 91–101.
MALINIAK, PAVOL: K sobášnej politike Bela IV. Dynastická svadba vo Zvolene a jej reflexie v historiografii. *Historický časopis*, 56. (2008/1) 125–135.
DOBROSLAVA MENCLOVÁ: Hrad Zvolen. Bratislava, 1954.

- KUKA 1966
ŠIMKOVIC–BELJAK–
MALINIAK 2011
THOMKA 1891
SZŐKE–BUZÁS 1990
ZÓLYOMI 1858
- PAVOL KUKA: Pustý hrad. Banská Bystrica, 1966.
ŠIMKOVIC, MICHAL–BELJAK, JÁN–MALINIAK, PAVOL: Zvolenský Pustý hrad. Sprievodca po hrade. Zvolen, 2011.
THOMKA GYULA: Zólyomvármegye őstelepei. *Archaeológiai Értesítő*, 11. (1891) 296–301.
SZŐKE MÁTYÁS–BUZÁS GERGELY: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. Castrum Bene, 1989. Gyöngyös, 1990. 121–134.
ZÓLYOMI: A pusztihradi romok Zólyommegyében. *Vasárnapi Újság*, 1858. 67.

VÁRAK A TOLNA-BARANYAI HATÁRVIDÉKEN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 18. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK TANULMÁNYÚTJÁHOZ

MIKLÓS ZSUZSA

DECS-ETE EGYKORI MEZŐVÁROSA ÉS ERŐSSÉGE

Az egykori Ete települése a Sárközben található, Szekszárdtól D-re kb. 10 km-re, Decstől Ny-ra mintegy 3 km-re, egy ÉK–DNy-i irányban hosszan elnyúló dombon. Ezt tavasszal még ma is három oldalról víz övezi, de a légifelvételek tanúsága szerint eredetileg Ny–DNy-i irányban is vizenyős terület védte. A település teljes hossza kb. 700 m, szélessége pedig mintegy 300 m. A földnyelv DNy-i vége a legalacsonyabb, innen kiindulva ÉK felé fokozatosan emelkedik. Tengerszint feletti magassága 97 m. A mezőváros É-i, nagyobb része 1962-ig legelő volt, D-i kisebb részét már a 19. század 60-as éveiben is szántották.

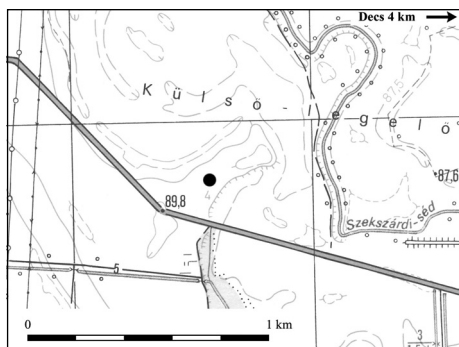
Ete már a kora-Árpád-korban, a 10–11. században is létezett. Virágkora a 15–16. századra tehető. 1525-ben városként említik. Vásároshely volt, az egyetlen a Sárközben. Hetivásáráról, amelyet vásárnaponként tartottak, 1565-ből értesülünk. Az oszmán megszállás első felében Ete még nem indult hanyatlásnak: a török adólajstromok szerint 1557-ben 155 háza volt, 1572-ben pedig 192. A lakók számát ennek alapján 800–1000 főre tehetjük. A város 1620–1627 között pusztulhatott el: 1619-ben a bátai apátság még felszólította az eteieket, hogy fizessék meg neki, mint földesuruknak a tartozásaikat. 1627-ben viszont már azt írták Etéről „jó város volt, most népében ami vagyon, Deczön lakik”.

Rómer Flóris terepbejárása, Csalog József, majd Mészáros Gyula ásatásai után 1996-tól Vizi Mártával együtt kutatjuk a mezővárost. Régészeti célú légi fotózását 1992 óta folytatom; részletes szintvonalas felmérését 1997-ben Egyed Endre készítette el. 1997–2000 között, majd 2006-ban elvégeztük a település egész területének intenzív terepbejárását. 1998-ban kis területen geofizikai mérés is folyt. 1996-ban rétegtisztázó ásatást végeztünk a domb legmagasabb részén. 1997-ben került sor a település gótikus templomának feltárására, majd 1998–2001 között a fazekasház és környékének kutatására. 2009: leletmentés zajlott a mezőváros D-i szélén

A légi felvételeken kirajzolódik a település teljes szerkezete: az utcák, házak/házcsoportok, telekhatárok. Ezeket már korábban, még kézi szerkesztéssel beillesztettük a szintvonalas felmérésbe. A különböző fotókon 29–39 házra utaló foltot lehetett megfigyelni. Az azóta készült fényképeken illetve régi katonai és polgári felvételeken látható objektumok beillesztése most folyik. Az ásatások során az is kiderült, hogy a légi felvételeken mutatkozó világos foltok nem egy-egy házra, hanem házcsoporthoz utalnak. A település házainak számát tehát pontosan nem tudjuk megállapítani.

A folyamatos szántás miatt rohamosan pusztul a lelőhely. A legnagyobb kárt 1962–1963-ban okozta a legelő feltörése. Ekkor – a legelőn még látszó – középkori ház-om-

1. kép Decs-Ete. Helyszínrajz

ladékokat tolólappal simították el; akkor és később is végeztek talajlazítást, amelynek nyomait az ásatásokon is megfigyelhettük. A fenti munkákkal a mezőváros pusztulását megelőző utolsó korszak házait, egyéb objektumait megsemmisítették.

A mezőváros területén, annak Ny-i részén, közvetlenül a fő utca D-i oldalán helyezkedett el a néphagyomány által *Ete várának* nevezett objektum. Az erődítést első ízben Rómer Flóris dokumentálta: „Etei vár, neve Edüről alkalmasint római sáncz – ellenébe Kerek domb hol ... előtt aranykincs találtatott. Ete Városhely árok sáncz ... nem

nagy belül csupa gaz.” A szöveges leírás mellett vázlatos rajzot is találunk: eszerint az etei vár szabálytalan téglalap alakú volt, 40, 40, 44, illetve 46 öl hosszú oldalakkal (bécsi öllel számolva 75,84; 75,84; 83,42; illetve 87,21 m). Csalogovits József a legelőn megtalálta a település téglából épült templomát, majd a következőket írta: „Kissé keletre ettől a helytől, a legelőn ... 85 × 85 m-es szabályos négyszög alakban földtöltést találtam, melyet kívülről árok vesz körül. A földsánc ma nem magasabb 75 cm-nél, az árok viszont lehet fél méter. A négyszög irányítása szabályosan Kelet – Nyugat, észak – déli. Cserép, amivel datálni lehetne kevés van a felszínen; az a kb. 30 darab, amit mégis sikerült összeszednem vakondturásból került elő, de oly kicsiny töredékekből áll, hogy nem mondanak semmit. Anyag szerint lehetnének rómaiak.” Csalogovits 1935-ben ásatást is végzett itt, de erről nem maradt feljegyzés. Mindössze egy mondatban utalt az eredményekre: „Még a római földcastrumnak látszó etei (Decs, Városhelydülő) sáncolás is elesik, mivel ez 1935. évi ásatásom alkalmával még a középkori Ete községnél is fiatalabbnak, rendeltetését illetően pedig ménesakol kerítésének bizonyult. (80×80 m=1 hold!)” Gerő László a meglévő hazai várállomány áttekintésekor a 31 kisebb vármadaradvány között említi.

A Rómer és Csalogovits által még dokumentált szögletes sáncot a megadott méretek, valamint az utóbbi kutató által meghatározott hely alapján azonosíthatjuk az 1950-es és 1953-as, térképezési céllal készült légi fotókon észlelhető szabálytalan négyzet alakú, 79 × 83 m-es objektummal. Miután akkor még legelő volt ezen a területen, a sánc kiemelkedése is megfigyelhető. A legelőt 1962–1963-ban feltörték és azóta rendszeresen szántják. Ezért a sáncnak felszíni nyoma ma már egyáltalán nincs. Légi felvételen is csak ritkán mutatkozik, első ízben csak az 1999. március 25-én készített fotóimon látható az objektum: miután a sánc már teljesen elpusztult, csupán az egykori kettős sáncárok vonala észlelhető. A légi fényképek szerint Ete vára a település főutcájától D-re, két mellékutca között helyezkedett el.

Erődítését 2001-ben vágtuk át az ÉNy-i sarok közelében. Az árok alja a jelenlegi felszín alatt 145 cm mélységben bukkant elő; szélessége 190 cm volt. Betöltéséből néhány 13. századi és késő középkori fazéktöredék, egy pohár alakú kályhaszem darabja és állatsont került elő. Esetleges belső beépítettsége egyelőre ismeretlen. Mint láttuk, Csalog József a mezővárosnál fiatalabbnak, és ménesakol kerítésének tartotta. Tény, hogy a decsiek Ete területét egészen 1962–1963-ig legelőként hasznosították, a néphagyomány szerint azonban már a 19. század második felében Ete váraként szerepel.

Véleményem szerint ez az objektum a késő középkorhoz köthető. Újkori keletkezése ellen szól az, hogy már a 19. században, Rómer Flóris korában is sekély volt az árok. Mivel egy legelőn lassabban pusztulnak a terepformák, mint szántóföldön, aligha az újkorban ásták ki az árkokat. Természetesen, pontos korát, s nem utolsósorban rendeltetését csak további feltárások alapján határozhatjuk meg.

IRODALOM

MIKLÓS ZSUZSA-VÍZI MÁRTA: Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk. Cseri Miklós-Tárnoki Judit. Szentendre, 2001. 261–280.

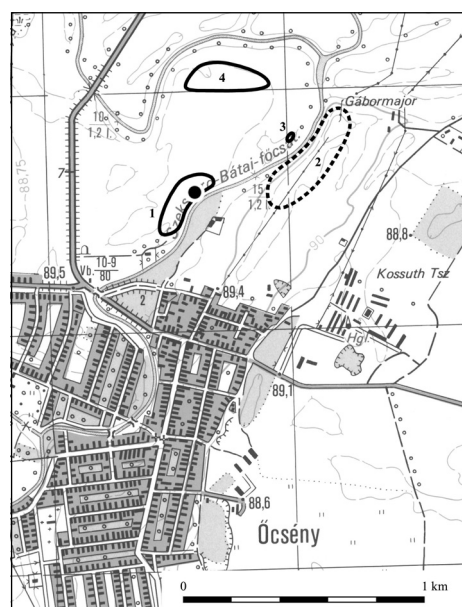
MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 167–171.

MIKLÓS ZSUZSA

ŐCSÉNY-OLTOVÁNY

A falutól É-ra, a szélső házaktól kb. 500 m-re, a Bába-vize É-ÉNy-i partján, környezetéből kb. 3 méterrel kiemelkedő, 91 m tszf. magasságú dombháton található az erősség. 30×30 m kiterjedésű (0,09 ha) lakóterületét félkörben 4 m mély, 10–15 m széles árok övezi. Ennek külső oldalán emelkedik a mintegy 1–1,5 m magas, 15–20 m széles sánc.

Első részletes leírását és felmérését Wosinsky Mórnak köszönhetjük. Ő a felszínen „égett tűzpad darabokat s hullámvonalakkal díszített edénytöredékeket” talált.

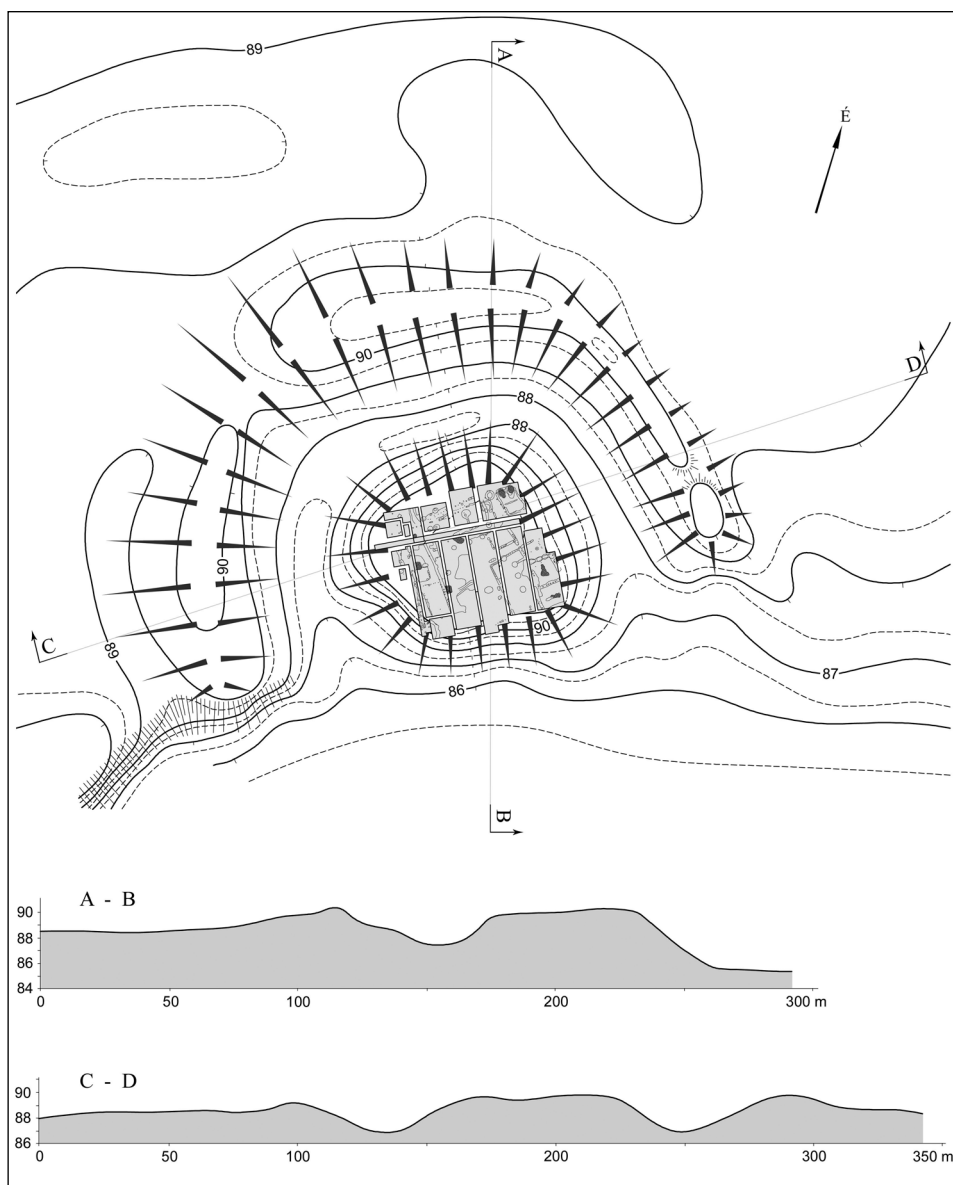

1. kép Ócsény-Oltovány. Helyszínrajz
(3: a castellum helye)

Megemlítette, hogy ha a Bába vize nagyon alacsony, akkor „állítólag a védmű átelében fekvő Bátaparton pilóták látszanak ki, melyekkel itt a két partot hidalták át.” Wosinsky korában még látszott a külső, sekélyebb árok is, ennek azonban napjainkra már csak az indulása maradt meg a D-i oldalon. Folytatása már az 1950-es években is csak légi fotón látszott.

A lelőhelyet 1977-ben lokalizáltam, ekkor a vár területét elbozotosodott gyümölcsös fedte. A felszínen néhány kavicsos anyagú, középkori edénytöredéket találtam. 1985-ben Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel mértük fel az erősséget, amelyet akkor alacsony bozót takart, a gyümölcsöst kivágták már. A sáncot részben művelték (kukorica, szőlő), részben parlagon hevert.

Első, szondázó kutatása a Tolna megyében akkor folyó topográfiai munkákhoz kap-

2. kép Őcsény-Oltovány. A castellum felmérése az ásatási szelvényekkel

csolódott. A belső területet 1988-ban kutatóárokokkal vizsgáltuk meg, majd 1990–1992 között szelvényekkel tártuk fel (mintegy 20 m² kivételével) az egész felületet. Ennek eredményeként kirajzolódott a teljes lakóterület az épületekkel, hulladékgödrökkel, palánkkal és tisztázódott a vár kora is. 2001-ben tovább kutattuk a még feltáratlan területet.

Megállapításaink szerint a terület D-i szélén helyezkedett el egy kb. 4×18 m alapterületű, háromosztatú, tömésfalú épület, amelynek Ny-i helyiségében találtuk meg egy kályha alapját. Ennek a háznak a pusztulási rétegébe építettek bele egy 2,40×2,40 m

alapterületű téglatornyot. A megfigyelések szerint ez volt a lelőhely legkésőbbi építménye. A fenti két épületen kívül egy paticsház és két cölöpszerkezetű épületet, valamint 27 hulladékgödrt tártunk fel. A lakóterület K-i oldalán természetes védelmet nyújtott a Bába vize. Ehhez kapcsolódott a két sáncárok és köztük a földsánc. A belső árok, az átvágás szerint 21 m széles; a dombtetőtől számítva 4,6 m mély, lapos aljú volt. Ezeken a védműveken kívül a lakóterület peremén a Bába felől egysoros, a többi oldalon pedig többsoros palánk maradványait figyeltük meg.

Az épületek egymáshoz való viszonyát és pontos korát a leletek részletes értékelése után határozhatjuk meg. Ma még csak annyit mondhatunk, hogy az ásatási leletek szerint a vár a 13. század második felében - végén létesült és a 16. század elején pusztult el. A leletek nagy része fazéktöredék, amelyekből több kisebb-nagyobb fazekat lehetett összeállítani. Igen sok a tál alakú kályhaszem és előkerült több dongás hátú, mázatlan, áttört előlapú kályha oromdíz is. A fémtárgyak zöme vas használati tárgy, ill. fegyver (nyílhegy, páncéltöredék, lándzsa). Viszonylag sok az üvegedény töredék, amelyek H. Gyürky Katalin megállapításai szerint nagyrészt jó minőségű, velencei készítmények és a 13. század végére – 14. századra keltezhetők.

Az erősség minden valószínűség szerint az írott forrásokból ismert Györke castellummal azonosítható. Erről Engel Pál feltételezi, hogy a györkei Ipolyi család birtokán épült fel, feltehetően az 1440 utáni polgárháború éveiben. 1446-ban említik volt várnagyát, Bersen-i Kis (Parvus) Kelemt (castellanus castelli Gywrke), aki július 23-án a fehérvári konvent Fad, Warasd, Gyand, Halazy birtokait elfoglalta, az ott élő jobbágyokat és népeket különböző adókkal sanyargatja. Róla annyit lehet tudni, hogy Tallóci Frank familiárisa volt.

A még a hódoltság korában is létezett Györke falu az erődítmény közvetlen közelében kereshető, bár az újkori adatok szerint 1781-ben elbontott templomának helyét eddig a téren nem sikerült azonosítani. A lelőhelytől K-re 2,5 km-re található egy másik, templomos falu, D felé pedig 1–1,5 km-re helyezkedik el Öcsény.

IRODALOM

MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 281–293.

MIKLÓS ZSUZSA

VÁRALJA-VÁRFŐ

Váralja község a Völgysegi-patak két partján helyezkedik el. A falu K-i vége felett, a patak D-i partját kísérő dombvonulatból ÉNy felé kinyúló, környezetéből erősen kiemelkedő magányos hegycsúcs a Várfő. Három oldalról meredek, Ny felé azonban enyhébb lejtésű gerincben folytatódik. Tengerszint feletti magassága 232,6 m, a patak feletti relatív magassága kb. 66 m. A hegytető alapterülete kb. 30×11-15 m (kb. 0,039 ha). Felszíne lapos, az ásatást megelőzően csupán a D-i részen találtunk egy kincskereső gödrt és az É-i perem közelében figyeltünk meg bolygatásokat. A nyolcas alakú hegytetőt középen árok osztja két részre. A hegy oldala többnyire szakadékos löszfal, amelynek tövé-

ben több – ma már eltömődött – pince nyílása látszik. A hegytető alatt, 7-8 m-rel lejjebb 15-20 m széles terasz fut körbe. A vár a D-i oldalon közelíthető meg, valószínűleg a középkorban is itt lehetett a feljáró út.

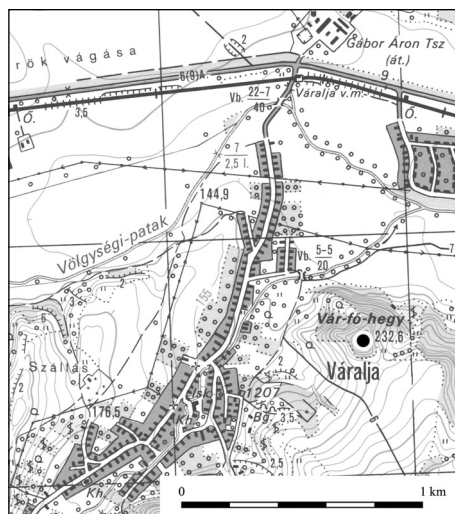
A középkorból csak a mai falu területén kereshető Váralja településről maradtak fenn írásos adatok. Az első hiteles forrás 1402-ből ismert, ez a váraljai plébániát említi. Az 1554. évi török adóösszeírásban 24 itteni adózó szerepel név szerint; 1565-ben 34, 1582-ben pedig 39 adózót írtak össze, tehát a török kor első szakaszát átvészelte a falu.

Magát a várat először 1698-ban említik *locus castelli deserti* megnevezéssel. 1699-ben a Várfő néven szereplő hegyről a következőket írják: „Ist ein wüst Schloss, und weisz niemand wen solches gehört, oder zu gestandt, und ganz verwachsen und lauter Walt.” A 19. századi források közül kiemelendő Egyed Antal leírása: „A határban talál-tatik egy hegyen volt várnak régi omladéka, melynek egy oldalról a sántz a máig is láttatik. Ezen várrul neveztetett a helység is Várallyának, melyben a török uralkodása alatt a hagyomány szerint egy aga lakott, mikor épült pedig a vár és pusztult el nem tudhatni.” A Váraljáról 1864-ben készült kataszteri térkép a „Várfőhegy”-en négyzet alaprajzú épületromot jelez, a hegy területe ekkor községi legelő volt.

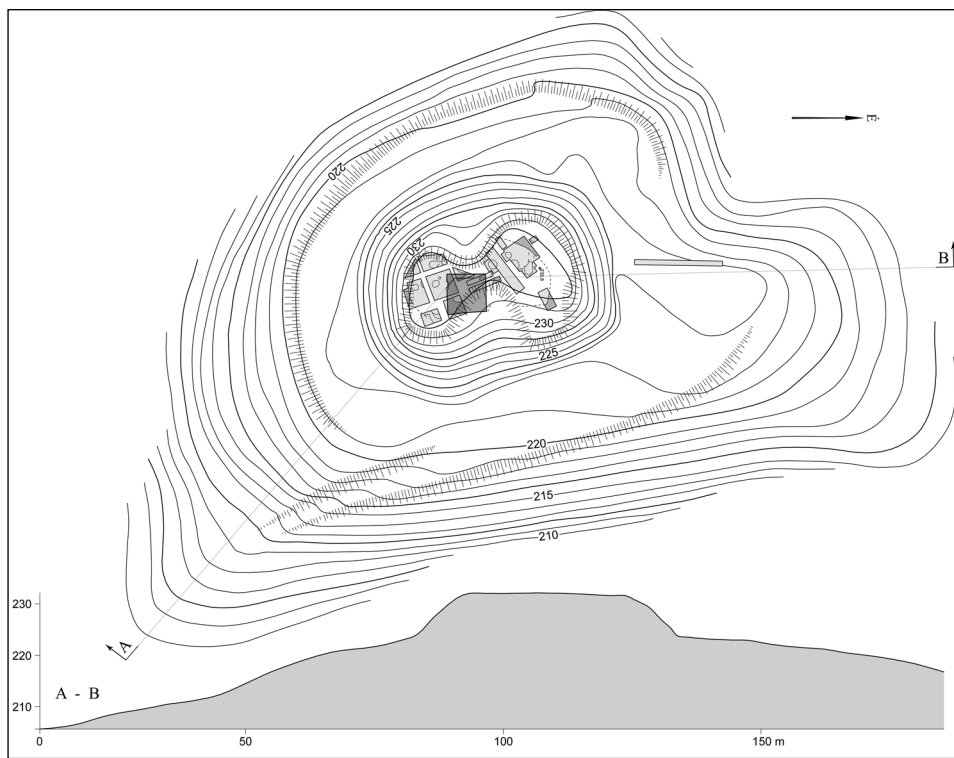
A vár első részletes leírását Wosinsky Mórnak köszönhetjük. Ő már a jelenlegihez hasonló állapotában láthatta a Várfőt. 1896-ban megjelent monográfiájában megállapítja, hogy a hegycsúcs felső része mesterségesen lett védművé alakítva, „oly tisztán maradt fenn, hogy még a laicusnak is szemébe ötlük.” Miután kőépületnek nem találta nyomát, szerinte csakis földvárrol lehet szó. A védett hegytető kis alapterülete miatt úgy véli, hogy nem telep, hanem csak áldozóhely lehetett. Ezt követően a szakirodalom alig foglalkozott ezzel a várral.

Az 1980-1990-es években több alkalommal végeztünk itt terepbejárást. A felszínen téglá- és kőtörmeléket, valamint 13. századi edénytöredékeket találtunk. A geodéziai felmérést 1985-ben Sándorfi György készítette el. Ezt később Egyed Endre egészítette ki az ásatási eredményekkel. A vár feltárását 1994-ben és 1995-ben összesen 4 hét alatt végeztük el. Ennek során teljesen feltártuk a csúcsot és kutatóárok-kal átvágtuk a terasz leg-szélesebb részét.

Ásatási megfigyelések szerint az ovális hegykúp eredetileg nagyobb alapterületű lehetett: a jelenleg is szakadékos löszfal omlása során magával sodorhatta a körítőfal egyes részeit és egyéb objektumokat is. Felmenő falszakasz sehol nem maradt meg; a körítőfal alapozásának illetve az alapozási ároknak is csupán az alját tudtuk rögzíteni. A megmaradt részletek szerint az alapozást törtkőből készítették, kötőanyag nélkül. A fal vastagsága csupán kb. 60-65 cm lehetett. Arra vonatkozóan, hogy a felmenő falnak mi volt az anyaga, semmilyen támpontunk nincs. A felszínen és a pusztulási rétegben szórványosan előforduló téglatöredékek éppen úgy származhatnak a várterület közepén állt toronyból,

1. kép Váralja-Várfő. Helyszínrajz

2. kép Váralja-Várfő. A vár felmérése az ásatási szelvényekkel

mint a körítőfalból. Megfigyeléseink szerint ez utóbbi – minden bizonnyal a hegytető egykori peremén körbefutva – egy 14×28 m-es területet övezett és a K-i szakaszon egybeépült a torony K-i falával.

A $7 \times 7,5$ m alapterületű torony építőanyagát is csaknem teljesen elhordták, többnyire csak az alsó kősor maradt meg. Megtaláltuk ugyanakkor a torony DNy-i sarkát, valamint 340 cm hosszúságban a D-i fal részletét. Ezen a szakaszon 240 cm hosszúságban 30-35 cm magasságig megmaradt a felmenő fal is, amelyet szintén törtkőből készítettek. Másutt az alapozásnak általában csak a külső szélét lehetett megfigyelni, eszerint az alapozási árok szélessége 80-90 cm volt. Az alapozás itt is törtkőből készült, kötőanyag nélkül. Az építőanyag mészkő vagy meszes homokkő. Alapterülete és az alapozás alapján feltételezhető, hogy a torony legalább kétszintes volt. Talán az egykori feljáróra utal a 3. árokban megfigyelt 70 cm vastagságú alapozási árok részlete, amely a toronyhoz képest ferdén helyezkedik el.

A külső járószintet a torony D-i oldalánál figyeltük meg, kb. 80-90 cm mélységben. A viszonylag egyenletes, kormos, hamus szinten, valamint a felette levő pusztulási rétegben sok 13. századi cserepet, csontot, fél patkót, két késtörédket, valamint egy több darabra tört vastárgyat találtunk. Közvetlenül a járószinten 10-20 cm vastag, igen kemény, kevert sárga réteg húzódik. A torony környékén gazdasági jellegű létesítményeket tartunk fel, hét tárológödrt és egy kemencét. Minden bizonnyal ciszterna is tartozott a várhoz, de felszínre épített melléképületekkel is számolhatunk.

A feltárások során kiderült, hogy a hegycsúcs eredetileg ovális volt. A helyszíni megfigyelések alapján arra lehet következtetni, hogy a hegytető jelenlegi alakja akkor alakult ki, amikor elhordták a falak anyagát. A tornyot az 1864. évi kataszteri térképen még jelzik, Wosinsky azonban már nem talált kőépületre utaló nyomokat.

A 19. századi leírások és ásatási megfigyeléseink szerint eredetileg létezhetett a vár körül árok és sánc is, ezeket azonban egyrészt a domb pusztulása, másrészt az újkori talajművelés megsemmisítette, s emléküket csak a hegytető alatt körbefutó, jelenleg csaknem vízszintes terasz őrzi. A hegykúp É-i oldalában, a terasz felett 1,50 m-re egy 22,5 m hosszú, 80 cm széles, egykor 2 m belmagasságú, ismeretlen korú, löszbe vájt alagút nyílik.

A Várfőn az előkerült gazdag régészeti leletanyag (kerámia, fém, üveg) alapján 13. század közepén/második felében az Árpád-korban jellemző kisméretű vár állt, melyben a lakótorony mellett a tulajdonosnak és családjának mindennapi életéhez szükséges objektumok (sütökemence, tárológödrök és feltehetően felszínre épített kisebb melléképületek) helyezkedtek el. Építtetője, tulajdonosa ismeretlen, de minden bizonnyal azonos a falu birtokosával. Az ásatási megfigyelések szerint a vár pusztulását ellenséges támadás és tűz okozhatta.

IRODALOM

MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 340–355.

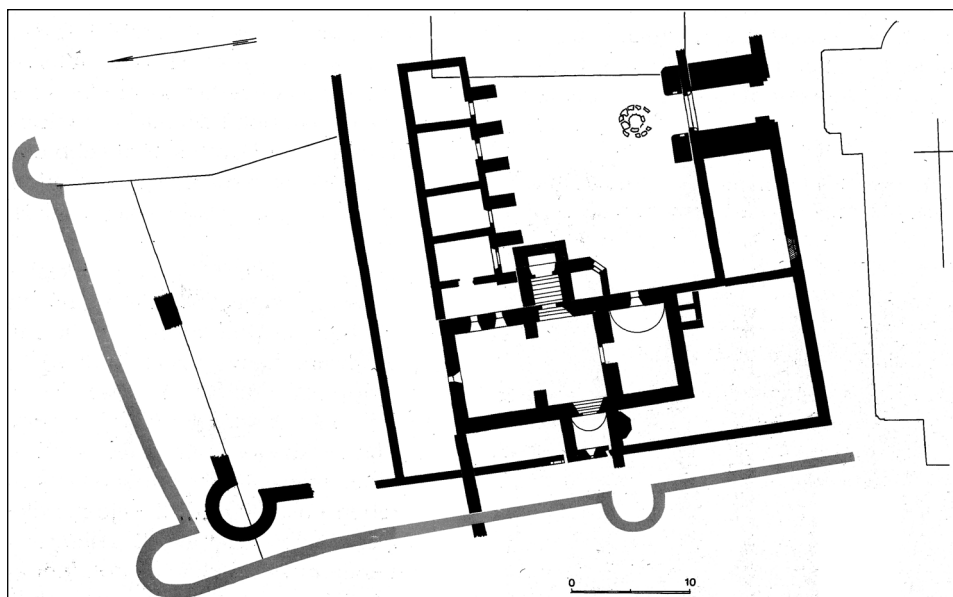
BUZÁS GERGELY

SZÁSZVÁR

Szász a 13. század első felében már létező település. A késő középkorban a pécsi püspökök jelentős birtokközpontja, mezőváros lett, 1401-ben már vásáros helyként említik. A településen a Zsigmond-korban épült fel egy püspöki kastély. Építtetője Alsáni Bálint vagy Albeni János püspök lehetett. A G. Sándor Mária és Gerő Győző által végzett kutatás kimutatta, hogy a 18. század végén és a 19. század elején kialakított plébániaház azonos a középkori kastély főépületével.

Az épület első periódusában egy emeletes, háromosztatú kőház volt. Nyugati homlokzatának közepéhez egy négyzetes torony csatlakozott. Az alsó, alagsori szint félköríves, élszedett profilú bejárati kapuja a nyugati oldalon, a torony alsó szintjén kialakított pincegádorból nyílt. A gádorba egy kívülről zárható kapun át lehetett lejutni. A pince két, boltozott helyiségre volt felosztva, a nagyobbik, északi terét a felső szint válaszfala alatt egy hevederív osztotta meg. Mindkét helyiséget aknás pinceablakok világították meg az északi illetve a keleti oldalról. A torony felső szintjére kívülről az északi oldalon magasan elhelyezett ajtón át lehetett bejutni. A torony terét bordás keresztboltozat fedte. Innen újabb ajtó vezetett át az épület középső helyiségébe. Ezen a szinten a főépületben három helyiség volt. A legnagyobb méretű északit két keresztosztós gótikus ablak világította meg. A kastélyt igen gondos kőfaragómunkával emelték. Nemcsak az ajtó és ablakeretek, hanem a nyílások belső fölkéi is faragottkő keretezést kaptak, ami igen szokatlan megoldás. Az emeletes, háromosztatú, hosszoldalán bejárati toronnyal bővített épület a késő középkori magyarországi kastélyok jellegzetes megjelenési formája, példaképp töb-

1. kép Szászvár. A vár alaprajza (Gerő Győző nyomán)

bek között Nyitrasimonyi, Devecser, Jánosháza, Zsennye és Zalacsány említendő meg. E típus viszonylag korai megjelenése és igényes kivitelezése Szászon egyértelműen az építető pécsi püspökök magas társadalmi rangjának és gazdagságának tudható be.

Alig néhány évtizeddel a kastély felépülése után, feltehetően a Zsigmond király halálát követő zavaros időszakban Albeni Henrik püspök szükségesnek látta, hogy a még nem túl régi, de lényegében erődtetlen épületet várrá építse ki, amint ezt sok más kortársa is tette, például az Újlakiak várpalotai vagy a Kompoltiak kishánai kastélyuk esetében. A bővítés hamar elkészülhetett, mert 1439-ben Szászt már *castrum*ként említi egy oklevél. Először a kastély közlekedési rendszerét alakították át, a nyugatról nyíló bejáratokat megszüntették. A korábbi kaputornyot kápolnatoronnyá formálták át, úgy, hogy a magasföldszinten a torony boltozott teréhez poligonális alaprajzú erkélyszentélyt kapcsoltak, amelynek vékony kőlapokból álló falait mérműves, csúcsíves ablakokkal törték át, belsejét pedig bordás keresztboltozattal fedték le.

Az épület új bejáratát a keleti oldalon alakították ki. Itt, nagyjából a homlokzat középtengelyében épült fel egy új kapu- és lépcsőtorony, amelynek alsó szintje pincegádorként levezetett az újonnan kialakított, keleti pincekapuhoz. A magasföldszint bejáratú ajtaját a torony déli oldalán képezték ki. A felvonóhíddal védett ajtó előtt kis farkasvermet építettek. A toronyban helyezték el az emeletre vezető falépcsőt is. Ez arra vall, hogy az emeleti szint is ebben a periódusban készült el, bár előkerült keleti ablakának kökerete formailag igen közel áll a magasföldszint keresztosztós ablakának keretéhez. Az ablak helyzete, amely éppen a földszinti déli válaszfal fölé esik, arra mutat, hogy az emelet beosztása eltért a földszintétől, esetleg válaszfalai faszerkezetűek lehettek.

Valószínűleg az épület keleti bejáratának kialakításával azonos időben vették körül kőfallal a kastélytól keletre eső udvart. Egy következő periódusban ennek a kerítésfalnak a déli oldalán egy nagyméretű, négyzetes kaputornyot emeltek, melynek külső falsíkjá-

hoz egy külső körítőfalat is csatlakoztattak. Ez a falöv a kastélyépületet is körülölelte. A kaputoronnyal szemben, az udvar északi oldalán egy új, emeletes épületszárnyat emeltek, amely L alakban csatlakozott a régi kastélyépülethez. Az új épület földszintjét négy, külön bejáratú rendelkező, és egy, a szomszédos helyiségből nyíló szoba foglalta el. Az ilyen helyiségek a korszak váraiban és palotáiban (pl. Visegrád, Buda, Diósgyőr, Gyula) általában az udvarnép szállásául szolgáltak. A szobák előtt támpillérsor húzódott, amelyet élszedett profilú ívek kötöttek össze. Az emeleten az ívek felett feltehetően folyosó húzódott. A várudvar keleti lezárását sajnos nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor, de az északi oldalon felépült egy új, külső várfal is, amelynek ÉNy-i sarkát egy kör alakú torony erősítette. Az ilyen módon kialakult vár szerkezete erősen emlékeztet az 1430–1440-es években felépült Gyula, Kisnána és Nagyvázsony várépületeire.

A következő nagy átépítésére a 16. század első felében került sor. Ekkor az északi palotaszárnyban reneszánsz keresztosztós ablakkereteket helyeztek el. A további átalakítások inkább a vár erődítményeinek megerősítését szolgálták. Kiépült egy félkör alaprajzú tornyokkal erősített újabb külső falöv. Talán ugyanakkor a vár bejáratát is átalakíthatták: a kaputorony külső kapuját elfalazták, s mivel így a tornyon áthaladó forgalom megszűnt, közvetlenül a belső kapu elé, a várudvarra egy kutat építettek.

A 16. századból ár írott forrás is szól a várról, 1540-ben Izabella királyné számára Athinai Simon ostrommal foglalta el Szászt. 1543. július 13-án, Pécs elestének napján, e várat is feladta őrsége a töröknek. Új urai nahije székhelyévé tették az erődítményt és a mezővárost. Őrsége 1545-ben 142 főből állt. A településen 1554-ben 37, 1565-ben 32, 1582-ben újra 37 adózó háztartást írtak össze. A város pusztulása a 17. században indult meg: keresztény csapatok 1603-ban, majd 1662-ben és 1664-ben is felgyújtották, 1680-ban felrobbantották a várat, majd az 1686-os visszafoglaló hadjárat során az egész települést elpusztították. A vár ettől kezdve csaknem egy évszázadig romokban hevert, csak 1776-ban kezdték meg a főépület barokk stílusú renoválását plébániaház céljára. A munka 1821-re fejeződött be. A külső várfalak romjaiból is sok részlet fennmaradt, részben a környező házakba beépítve. A régészeti kutatásokat G. Sándor Mária és Gerő Győző kezdte meg 1980-ban. A plébániaház kutatása és a vár nagyobbik, nyugati felének feltárása után a feltárási és restaurálási munkák az 1990-es években lelassultak, majd 2000 után teljesen le is álltak.

IRODALOM

GERŐ GYÖZÖ: Szászvár – A püspöki vár településtörténete és építéstörténete. Siedlungsgesichte und Baugesichte der bischöflichen Burg zu Szászvár. In: Pécs püspökvár – régészet és épületkutatás. ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees XXII. (1999) 109–143.

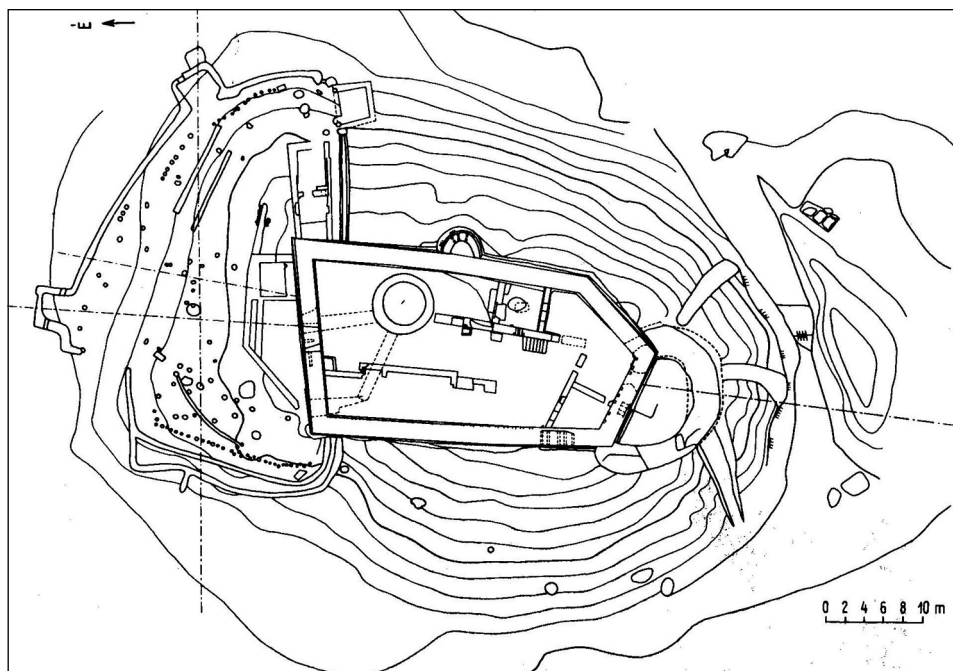
FELD ISTVÁN

MAGYAREGREGY-MÁRÉVÁR

A Keleti-Mecsek legismertebb várának az 1960-as években helyreállított maradványai Magyareregry községtől mintegy 2,5 km-re délkeletre, a hegységbe keletre mélyen benyúló Várvölgy egy 354 m magas, viszonylag jól megközelíthető sziklakúpján állnak. A jellegzetes ötszögű alaprajzon emelt, alig 18×35 m-es várépület külső falai jelentős, 8-9 m-es magasságig maradtak meg illetve kerültek kiegészítésre. A déli részen így a védőfolyosó faszerkezete is visszaállítható volt. Az északi homlokzaton kialakított bejárat eredeti részletei elpusztultak, annak jelenlegi formája didaktikus kiegészítés, hasonlóan a külső megközelítését biztosító modern faszerkezethez. A várudvar keleti részén található lakóépület jelentősebb földszinti maradványait a helyreállítás során egy modern téglalapú épületbe foglalták bele, mely utóbbi csak tömegével kíván utalni a középkori palotára. Emeletét vendégszobák, földszintjét kiállítás céljaira építették ki. Délen és nyugaton további épületek csupán konzervált csekély falmaradványai, az északkeleti sarokban helyreállított vízgyűjtő, melyből keskeny, sziklába vágott járat vezet a várfalon kívüli területre. Kívül a keleti falhoz egy kisebb, a vár legjobban támadható déli részéhez egy nagyobb félköríves védőmű csatlakozott, ezeknek csak alsó része maradt fenn, illetve került kiegészítésre. Az északi homlokzat előtt, már a hegyoldalba az egykori elővár részben kőből, részben faszerkezettel emelt egyszerűbb építményeinek, védővonalának többé-kevésbé konzervált részletei találhatók.

A minden bizonnyal magánföldesúri alapítású erősség pontosabb kezdetei nem ismertek. 1316-ban Károly Róbert Bogár Istvánnak adományozta, kinek magukat a várról Máréinak nevező rokonai a század közepén azt részben Becsei Töttösnek és Vesszősnek adták illetve zálogosították el. Az ezzel kapcsolatos 1353. és 1358. évi birtokfelosztás és az azt követő perek oklevelei számos topográfiai adatot őriztek meg az erősségről és környékéről. 1439-ben az utóbbiak leszármazottja, Bátmonostori Töttös László lett egyedurú birtokosa, aki bizonyára lakott is a várban. Tőle 1468-ban egy örökösödési szerződés révén a Várdai család szerezte meg. Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök öccsei, János és Mihály az 1520-as évek elején ugyancsak lakóhelyül választották Márévárát. Tudomásunk van arról is, hogy a mohácsi csatából megmenekült Várdai Mihály nem csak saját értékeit vitte el a várból, de testvére ládáját is feltörte, 1000 aranyforint kárt okozva neki. Ezidőtájt Bakics Pál foglalta el, majd 1533-ban illetve 1535-ben emberei, Tardosi István és Nagy Zsigmond nyertek rá adománylevelet. A Várdaiak azonban mindvégig fenntartották birtokjogukat, még azután is, hogy Pécs elfoglalását (1543) követően az erősség török kézre került. Írott források csak 1546-ig bizonyítják a vár használatát, amely hamarosan felhagyásra került és megkezdődött pusztulása.

Helyreállítását megelőző, teljességre törekvő ásatását 1960-ban illetve 1963 és 1967 között Gerőné Sándor Mária vezette. A várbelsőben feltárta a lakóépület (részben még a dongaboltozat egy szakaszát is megőrző) maradványait, nyugati homlokzata előtt jelentősebb egykori építményekre utaló pillércsonkokkal. A délen és északnyugaton kiásott falmaradványokat inkább gazdasági építményekhez kötötte, itt egy sütökemence is előkerült. Feltárássra került a ciszterna is. A leletanyag különösen kiemelkedő darabjai a díszes reneszánsz kőfaragványok, ajtó- és ablakkeretek, kandallók, erkélyek töredékei. Az egyszerűbb kályhaskerámia mellett jelentős mennyiségű hódoltságkori cserépedény-anyag került elő, utalva a megszálló katonaság délszláv eredetére. Nagyrészt sikerült tisztázni az

1. kép Márvár ásatási alaprajza (G. Sándor Mária nyomán)

északi elővédművek rendszerét és kronológiáját is. A régészeti kutatások átfogó feldolgozása még nem történt meg, a kutatásokról csupán kisebb közlemények láttak napvilágot. Ugyanakkor részletes monográfia született a reneszánsz építészeti emlékekről.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a várépület alapelrendezése még az 1300 körüli időszakból származik. A szabálytalan ötszöget formáló alaprajz bizonyára nem csak a terepadottságokból adódott, a déli oldal élbe futó várfalai pszichológiai védelmet is nyújthattak. A keleti fal belső oldalához támaszkodó, szintenként valószínűleg két térré tagoló lakóépület már az első építési periódusban állhatott, néhány gótikus faragványtöredék utal egykori kialakítására. A magas, csupán az északra néző kapuval áttört várfalak fölé valószínűleg csak tetőzete emelkedhetett, azaz a cseh vártipológia szerint „palásfalas várnak” minősült. A déli és nyugati oldalon meghatározott épületek értékelése nem egyértelmű, úgy 14–15., mint 16. századi datálással is találkozunk. A vár gyökeres átépítésére 1520 után kerülhetett sor, az addig síkmenyezetes földszint dongaboltozatot kapott, az emeletet teljes egészében reneszánsz stílusban formálták át. A lakóépület homlokzata előtt valószínűleg egy új lépcsőépítmény is készült. Míg korábban ezt az építkezést Bakics Pállal hozta kapcsolatba a kutatás, ma inkább a Várdaiak, köztük Ferenc püspök lehetséges szerepét hangsúlyozzák. Ekkor épülhetett meg a déli külső rondella is, melynek megközelítése érdekében áttörték a várfalat. Az északi várfal előtt feltárt külső építmények már nagyrészt a török hódoltság korához köthetők.

IRODALOM

- G. SÁNDOR MÁRIA: Régészeti kutatások Márévrban (1960). In: Magyar Múemlékvédelem, 1959–1960. Budapest, 1964. 117–128.
- G. SÁNDOR MÁRIA: Adatok Márévr építéstörténetéhez. *Múemlékvédelem*, X. (1966) 87–92.
- G. SÁNDOR MÁRIA: Reneszánsz Baranyában. Budapest, 1984. 34–51.
- TÍMÁR GYÖRGY: Márévr története a középkorban. In: Márévr és környéke. Kistáji monográfia. Szerk. Füzes Miklós. Magyaregegy, 1997. 7–106.

MIKLÓS ZSUZSA

KAPOSSZEKCSŐ-LEÁNYVÁR

A vár a falutól É–ÉK-re, Dombóvártól és a Kapos folyótól D-re, a folyó árteréből szigetszerűen kiemelkedő kis dombon található. Tengerszint feletti magassága 119,1 m, relatív magassága kb. 4 m.

A helyi hagyomány úgy tudja, hogy a Dombóvár–Pécs vasútvonal építésekor innen is hordtak el földet. Ekkor mozsarak, láncok kerültek elő. Minden bizonnyal erre a lelőhelyre vonatkozik Wosinsky Mór leírása, mely szerint a középkori erődítmény termésköböl és téglákból álló, 80 cm széles alapfalai még megfigyelhetők és a környéken sok korongolt edénytöredék található.

Első ízben 1988 júniusában, Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel végeztünk itt terepbejárást. A körülötte levő szántásban sok téglatöredéket, Árpád-kori cserepet találunk. A geodéziai felmérést 1996 tavaszán készítettük el Nováki Gyulával. A viszonylag áttekinthető terepen akkor jól látszott, hogy a mocsaras, vizenyős rétből szigetszerűen kiemelkedő domb peremén fal fut körbe. Ennek anyaga egyes helyeken kő, máshol téglá; vastagsága kb. 120 cm. A falat kísérő omladékból csak helyenként bontakozik ki a külső, illetve belső falsík. A fal által határolt ovális terület hossza 37–40 m, szélessége 16–24 m. A védett terület (0,076 ha) erősen bolygatott: több, kisebb-nagyobb kincskereső gödör látható.

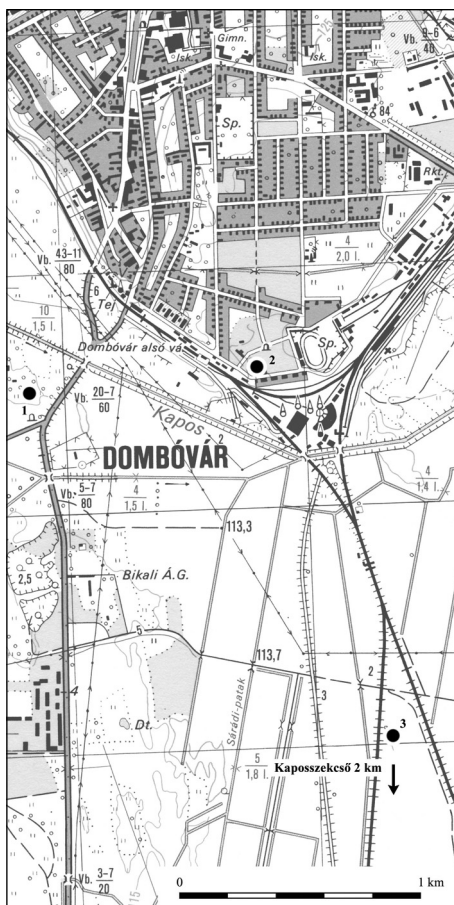
Az övező fal a jelek szerint követi a domb peremét, ezért alakja szabálytalan ovális. A K-i oldalon, középtájon kb. 17 m hosszan hiányzik a fal: itt a domb is lankásabb. Talán itt lehetett a feljárat, de az is lehet, hogy innen teljesen elhordták a köveket, és esetleg itt szállították el a fal többi szakaszáról is a kőanyagot. Belső épületnek csak az ÉNy-i sarok közelében van némi nyoma: itt – egymástól kb. 5 m-re – mintha a körítőfalra merőleges, 2–3 m hosszú (téglá) falszakaszok mutatkoznának. A domb É-i lejtőjén pedig, a körítőfal külső síkjától 3,2 m-re, azzal párhuzamosan mintegy 2 m hosszú fal mutatkozik. Ez azonban kizuhant faldarab is lehet. Máshol ugyanis nincs nyoma külső falgyűrűnek.

A 2004. márciusi terepbejárásnál figyeltem fel arra, hogy a kis dombot mintha árok övezné. Feltevésem a 2004. tavaszi légi fotózásnál beigazolódott: a búza erősebb zöld színe utalt a várat övező, immár betemetődött árokra. A várnak eszerint kettős védelmi vonala volt, egyrészt az övező fal, másrészt a vizesárok biztosította a védelmet. Ezen felül jelentős természetes védelmet is élvezett a környező vizenyős, mocsaras rét által. Az utólag felfedezett sáncárok miatt 2004 tavaszán kiegészítő felmérést végeztünk a vár körül, majd a szintvonalas felmérést és a légi fotót összeillesztettük.

A vár belsejében a sűrű növényzet miatt leletanyagot alig lehet találni, csupán a kincskereső gödrök kidobott földjében fordul elő néhány edénytöredék. A kultúrréteg vastagsága – a legnagyobb kincskereső gödör metszete alapján – mintegy 80 cm lehet. Leleteket leginkább a domb D-i oldalán, a falon kívül, valamint az É-i és ÉK-i – szántott – lejtőn lehet gyűjteni. Utóbbi helyen sok a téglatöredék is. Az 1988 óta, a különböző terepbejárásokon gyűjtött valamennyi középkori lelet jellegzetes 13. századi fazéktöredék: kettősen tagolt, legömbölyített, illetve ferdén vagy vízszintesen levágott szélű peremek, hullámvonallal, csigavonallal, illetve fogaskerékkel díszített oldalak. Közülük egy hullámvonal köteges oldal a 10–11. századra, a többi a 13–14. századra keltezhető. A késő középkort mindössze egy sűrűn hornyolt fazékdoldal képviseli.

A várat Engel Pál turris/castrum Háb-bal azonosítja, amely [Gereci] Sándor fia Majos „tornya” volt és amelyet III. András elkobzott, majd Pál pécsi püspöknek adományozott részben annak szolgálataiért, részben pedig a Sándor fia Moys által neki okozott károk fejében. 1417-ben a Gereciek Tolna megyei birtokai felsorolásának végén említik, mint „quoddam castrum Egerwar”. Az adatok alapján Engel Pál feltételezi, hogy a vár a 13. század végén elpusztult.

Ennek a feltevésnek, miszerint turris Haab azonos a kaposszekcsői Leányvárral, ellentmond az, hogy a Hábbal kapcsolatos helynevek a vártól K–DK-re, a mai Csikóstöttös és Gerényes határában csoportosulnak, mintegy 4 km² területen, a Leányvártól kb. 4 km távolságban. Más okok miatt is kérdéses, hogy a Leányvár és Háb kapcsolatba hozható egymással. Leányvár és Háb között fekszik ugyanis (Csikós)Töttös. Így Leányvár csak akkor kapcsolódhatott Hábbhoz, ha Töttös a 13–15. században még nem létezett. Ennek bizonyítására, illetve cáfolására azonban további terepbejárások szükségesek.

1. kép Kaposszekcső-Leányvár (1), Dombóvár-Szigeterdő (2) és Dombóvár-Gólyavár (3) helyszínrajza

IRODALOM

MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 243–247

MIKLÓS ZSUZSA

DOMBÓVÁR-GÓLYAVÁR

A várostól D-re, a Kapos D-i partján, az ártérből enyhén, szigetszerűen kiemelkedő dombon áll a dombói vár néven is ismert Gólyavár. A védett terület kb. 70×105 m (0,73 ha) kiterjedésű. Tengerszint feletti magassága 117 m, relatív magassága kb. 6 m.

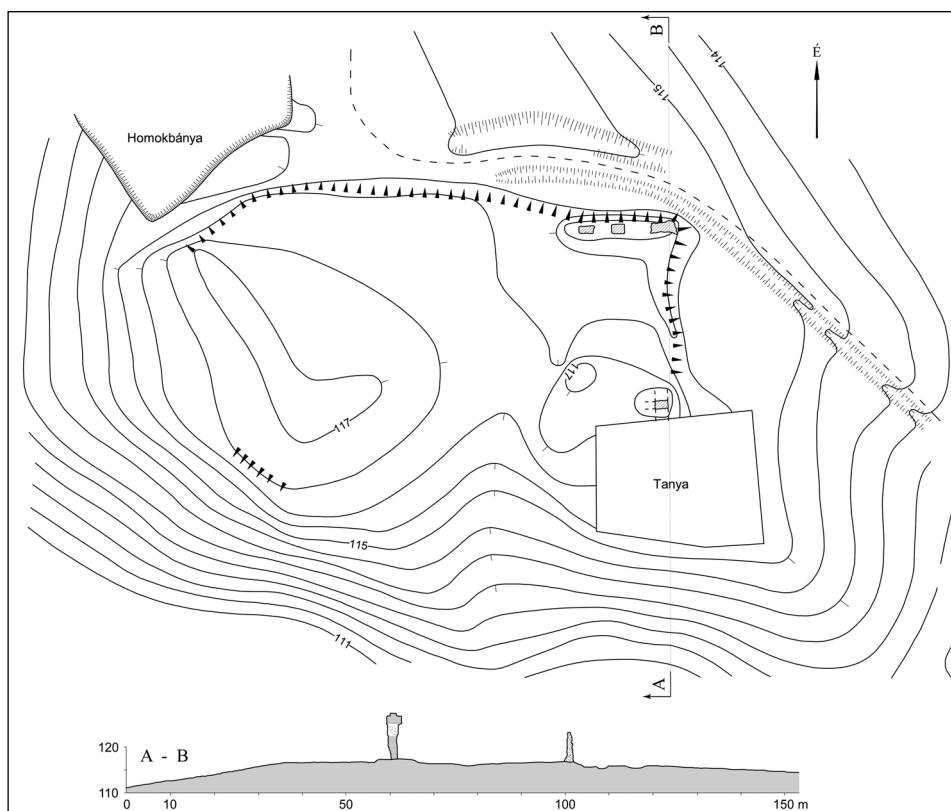
Területe erősen bozotos. A domb szélét körben művelik; a Ny-i oldal egy részét homokbányászással elpusztították. A mezőgazdasági művelés miatt a domb szélén határozott perem már alig látszik. A DK-i sarokban áll egy tanya (lakó- és melléképületekkel, kerttel). Ennek közelében látható a kétemeletes, téglafalmaradvány (a DK-i falcsont). Ezzel szemben, az ÉK-i sarkon áll egy kőfalmaradvány (az ÉK-i falcsont) és több, a környezetéből alig kiemelkedő falrészlet. Az É–ÉK-i oldalon félkörben kb. 3 m széles árok húzódik, ez talán az egykori erődítés része lehetett.

Dombó erőssége 1310-től szerepel az oklevelekben. Ekkor Kőszegi Henrik fia Jánosé volt, majd valószínűleg 1316-ban került királyi kézre. I. Károly 1326-ban cserébe adta Csák nembeli István fiainak, Péternek és Istvánnak. A tőlük származó Dombai családé volt a vár a 16. századig. Az alább még tárgyalandó, 1692-ben készült latin nyelvű leírás szerint a várat 1520-ban a Dombaiak építették, ez azonban csak egy átépítésre is vonatkozhat. 1523-ban Dombai Pál fia János és Dombai Miklós fia Farkas megállapodtak, hogy mindegyikük tart egy-egy várnagyot az erősségben. János kiskorú leánya később Werbőczy István gyámsága alá került, aki ennek ürügyén saját kezelésbe vette a családi várakat és uradalmakat. 1538-ban azonban a vár már Török Bálinté volt. 1541 után Werbőczy István fia, Imre birtokolta 1543-ig, a vár török kézre kerüléséig. Hegyi Klára legújabb kutatásai szerint azonban a vár 1546 januárjában még magyar birtok volt; az 1545–1546-ra keltezett mohácsi szandzsák-összeírásban viszont már két falut a török Dombó építésére rendelték. Ezek alapján a vár 1546-ban, vagy legkésőbb 1547 elején került török kézre. 1565-ben 172 katonát írtak össze benne, később a létszám csökkent. Az utolsó, 1630-as zsoldlista már csak 54 katonáról szól.

1686-ban adta fel a török, majd 1691-ben kapta meg Esterházy Pál herceg. 1692-ben elkészítette el Kelcz Mihály az uradalom urbáriumát, amely tartalmazza a vár rövid leírását és egy korabeli metszetet is. Ezek szerint a vár viszonylagos épségben vészelte át a török hódoltságot. Az 1702. évi várrombolási rendelet alapján azonban az Esterházy-uradalom által kirendelt jobbágyok falainak többségét lerombolták. Egy 1720-as összeírás mint elpusztult várat említi. Végző pusztulása a 18. sz. közepére tehető, amikor Esterházy herceg új magtárat építtetett, s ehhez a vár anyagát használták fel.

Vázlatos alaprajzot és távlati képet készített a várról Rómer Flóris. Eszerint a négyzetes alaprajzú erődítést Ny, D és K felől árok határolta: Az É-i oldalon még 3 helyiséget jelzett, amelyeknek falai 1,5 öl magasak voltak.

1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel mértük fel a várat. Ekkor annak középső és Ny-i részét áthatolhatatlan bozót fedte, itt nem is lehetett mérni. A 2000-ben és 2004-ben végzett terepbejárások során a szántott területeken nagy mennyiségű késő középkori és török kori edénytöredék volt megfigyelhető, a sok kályhaszem és két mázas csempetöredék valószínűleg egy szétszántott kályhából származik. A leletek között mindössze néhány töredék utal a 13. századra, zömük a 15–17. századból származik. A vár területén és környezetében újabban Szabó Géza végzett még közöletlen megfigyeléseket, közelében cölöpszervezetek maradványai is előkerültek.

1. kép Dombóvár-Gólyavár alaprajzi felmérése

Folyamatosan végeztem a vár légrégészeti dokumentálását. E szempontból a legjobban a 2001. június elején készített felvételek használhatóak. Ekkor a vár közvetlen környéke szántott volt és a kikelt kukorica még nem befolyásolta a talajjeleket. Ennek köszönhetően a szántásban világos sávként jól látszottak a szétszántott falak. Ezek a leghatározottabban a D-i oldalon mutatkoztak, ahol később törték fel a gyepet, mint az É-i oldalon, így az eke még nem húzta szét túlságosan a törmeléket. Ez a nyom a felszínen is jól követhető. A fotóknak és a szintvonalas felmérésnek az összeszerkesztése még nem fejeződött be, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a jelenleg is álló falcsontok nem a vár szélén helyezkednek el, hanem annak belső részén.

A várra vonatkozó forrásanyagot átfogó igénytel legutóbb 1994-ben Koppány Tibor foglalta össze, aki egy 1520 körüli reneszánsz átépítést valószínűsített és a 17. század végi források alapján tömegvázlatot is készített az erősségről. A mocsaras terület adta stratégiai előnyt alapvetően a közel négyszögletes, a berekből enyhén kiemelkedő domb teljes beépítésével lehetett kihasználni. Mindebből azonban természetesen nem következik az, hogy a ma látható romok egyetlen építési periódushoz tartoznak. Az építőanyagok eltérő volta mindenképp óvatosságra int. Az ÉK-i, L-alaprajzú falmaradvány tört kőből készült, bár a falzatba helyenként tégladarabok is kerültek. Ettől a faltól nyugatra, a domb északi peremének közelében levő, két kisebb magasságú falcsont azonban már téglából

épült, hasonlóan a domb keleti peremének középső részén lévő, jelentős építészeti részleteket tartalmazó magas falcsonkhoz. Ez utóbbiról azonban egyértelműen megállapíthattuk, hogy a megfigyelhető építészeti jelenségek alapján egy nagyméretű, többszintes palota részletének tartható.

Az 1692. évi összeírás szerint a négyszögletű vár bejárata a nyugati oldalon levő „igen magas és erős” tornyon keresztül nyílt, amelyhez híd vezetett a várat övező vizesárkon át. Utóbbi helyét a mezőgazdasági művelés és az erózió miatt ma már nem lehet egyértelműen megállapítani. A vár nyugati oldala még annyira sem mérhető fel, mint a keleti rész, itt egyrészt sűrű bokrok nehezítik a megfigyelést, másrészt ezen a szakaszon nagy kiterjedésű, felhagyott homokbánya található, amelynek művelésével igen nagy károkat okozhattak.

A toronytól É-ra és D-re húzódó falak már 1692-ben is romos állapotban voltak. Észak felől „szép házak voltak, de az bolt hajtások mind ledűltenek.” Ez az északi épület a leírás szerint háromszintes volt, lent egykor boltozott pincével, a földszinten és az emeleten négy-négy nagyméretű, síkfödéses helyiséggel. Az épület két végén – a vár udvara felé, nyugati és keleti irányban is – egy-egy újabb, alápincézett torony emelkedett. A bejáratonnyal szemben, a K-i oldalon viszont „nincsen semmi ház, hanem erős fal és azon falnak az tetején egy folyosó kübül, es faragott kü gerendákra vagy rakva.” A D-i oldalon is háromszintes épület állt, amely alatt kétszakaszos, boltozott pince volt. Földszintje és a felette levő szint padlás nélküli. Ebből az épületből a leírás a „vár piarcza” felé nyíló két „házat” említ még, amely az udvarba nyúló két rövid szárny lehetett.

A fentiek alapján tehát igen kockázatos lenne egy-egy jelenleg is látható falcsonkot az 1692-es összeírásban szereplő valamelyik épülettel vagy épületrésszel azonosítani, hiszen többemeletes épületre utaló adatokkal épp a keleti oldalról rendelkezünk. Régészeti feltárás hiányában végül még nem lehet érdemben nyilatkozni a vár építési idejéről és egykori formájáról. Feltűnő azonban, hogy a közvetlen környékén eddig gyűjtött leletek zömmel 16–17. századiak. Korábban felmerült az a lehetőség, hogy a dombói várról a 16. század előtt keletkezett oklevelek nem erre az erősségre, hanem az alig 1 km-re ÉK-re található szigeterdei várra vonatkoznak. Az utóbbi időben a Gólyavárból előkerült 14–15. századi leletek azonban megkérdőjelezzik ezt a feltevést.

IRODALOM

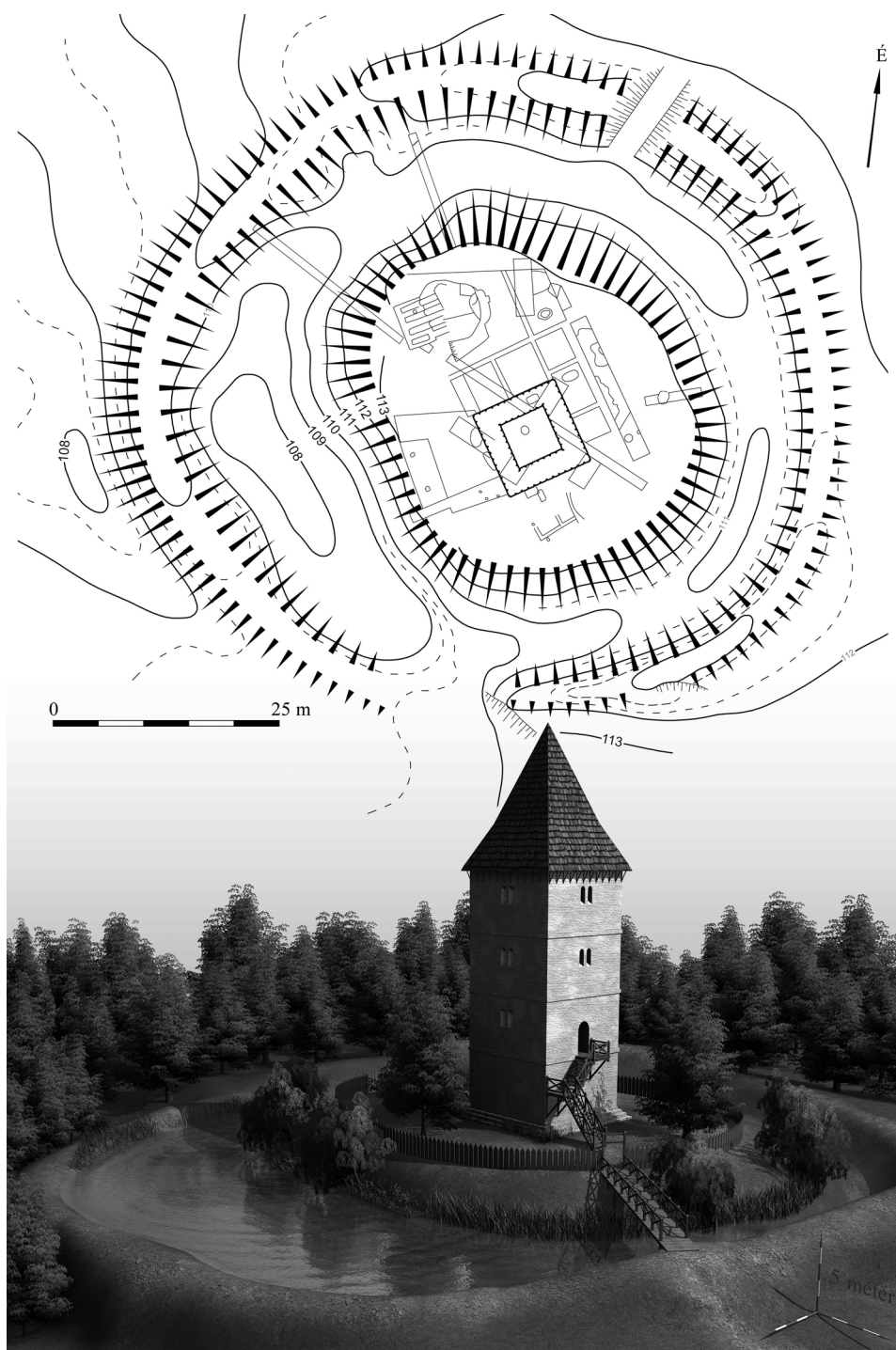
MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 171–181.

MIKLÓS ZSUZSA

DOMBÓVÁR-SZIGETERDŐ

Dombóvár városának D-i szélén, a Kapos-folyó jobb partján, egy ártérből kiemelkedő dombon, a Szigeterdőben (volt Békepark) helyezkedik el a kisméretű vár. Tengerszint feletti magassága kb. 116 m, relatív magassága kb. 5 m.

A szakirodalomban korábban ismeretlen erősséget mély árok és annak külső oldalán földsánc övezi. A védett terület 30×40 m kiterjedésű (0,12 ha). Az árok mélysége a domb-

1. kép Dombóvár-Szigeterdő várának ásatási alaprajza és rekonstrukciós kísérlete

tető újkori szintjéhez képest 3–5 m. A sánc mintegy 2–3 m-rel emelkedik ki az árokból, tetejének szélessége 2–3 m. Az erődített terület közepére 1958–1959-ben sörözt építettek. A részletes szintvonalas felmérést 1984-ben Virágh Dénes készítette el.

A várban 1968-ban Rosner Gyula folytatott először rövid kutatást. Ekkor egy 4,7×3,9 m alapterületű, földbe mélyített épületet tárt fel, amelyet öregtoronyként értelmezett. Miután a további kutatási és közlési jogot nekem adta át, 1996-ban hitelesítő ásatást végeztem, majd 1998–2000 között tervásatással feltártam a vár területét és átvágtam a sáncárkot is.

A vár középpontjában egy 10×10 m-es külső, 5×5 m-es belső méretű téglalakótorony került elő, amelynek a falai helyenként 150–160 cm magasságig maradtak meg. A söröző által roncsolt D-i sarkon azonban csupán egy-két sor téglajelezte a falat. Az alsó szinten egykor téglalapozású terrazzopadló volt. Itt, a toronybelső Ny-i részén helyezkedett el egy 284 cm mély gabonatarló.

A torony környékén az eredeti, sárgás, altalajba mélyítve 10–11. századi gödröket találtunk. Ezek felett helyezkedik el a kora Árpád-kori humusz, elég sok lelettel. Ebben a sötétszürke-fekete talajban objektum feltárását nem lehetett észlelni. A humusz felett feltehetően meg az a sárgás, enyhén kevert agyagréteget, amelyet a vár építésekor, a sáncárokból termeltek ki és terítettek el a domb tetején.

A Rosner Gyula által megtalált épületről bebizonyosodott, hogy nem öregtorony, hanem téglaegető volt, ahol a lakótorony építőanyagát állították elő. Ny-i fala 520 cm, az É-i 310 cm, a D-i 320 cm hosszú, a legnagyobb megmaradt falmagassága 110 cm volt. A tüzelőnyílások a K-i oldalon helyezkedtek el. A hozzá tartozó munkagödör formája és mérete újkori bolygatás miatt bizonytalan.

A téglaegetőtől K-re egy késő középkori, valószínűleg szabadon állt téglakemencét és hozzá tartozó járószintet határoztunk meg. Alatta egy kora Árpád-kori házrészletet került elő, kemencével. A lakótorony és a domb pereme közötti udvarrészen egy faszervezett épület körvonalait figyeltük meg. Kiderült, hogy egy korábbi pusztulás után az égett, paticsos törmeléket elterítették, majd – a sáncárok kimélyítéséből nyert földdel – megmagasították, valamint kiszélesítették a lakóterületet. A vár kormos, faszenes, hamus végső pusztulási rétege a lakótorony D-i és Ny-i oldalán volt azonosítható, sok edénytöredékkel, állatsonttal és több vastárggyal. Az ásatás során a vár É-i szakaszán átvágtuk a sáncárkot, melynek eredeti szélessége 8 m, mélysége 420 cm lehetett.

A legkorábbi leletek őskoriak, de nagyobb mennyiségben fordult elő a 10–11. századi kerámia is. A leletanyag többsége a 13–15. századra keltezhető. A téglaegető munkagödöréből V. István (1270–1272) pénzei kerültek elő. A torony tehát ekkor már állt és ebben az időszakban töltötték vissza az immár feleslegessé vált égetőberendezést. A torony belsejéből, a padlószintről és a gabonásveremből származik két szlavón denár.

Megfigyeléseink és leletek szerint a vár a 13. században épült és a 16. század elején pusztult el. Arra a kérdésre, hogy eredetileg nem ez volt-e a dombói vár, tehát hogy esetleg nem erre vonatkoznának-e az ismert 14–15. századi oklevelek – s így az innen látótávolságban elhelyezkedő Gólyavárat csak a középkor végén emelték volna – csak az utóbbi erősség régészeti kutatásával lehetne választ kapni.

IRODALOM

MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 184–190.

MIKLÓS ZSUZSA

DÖBRÖKÖZ-VÁR

A vár romjai a falu K-i részén, a Kapos jobb partján, az ártérből kiemelkedő szabálytalan négyszögű dombon találhatók. Tengerszint feletti magassága 115, a Kapos-völgy feletti relatív magassága kb. 4-5 m. Két magasabb, mintegy egyemeletes falcsonk áll belőle, több falvonulat csak a föld kidomborodása alapján sejthető.

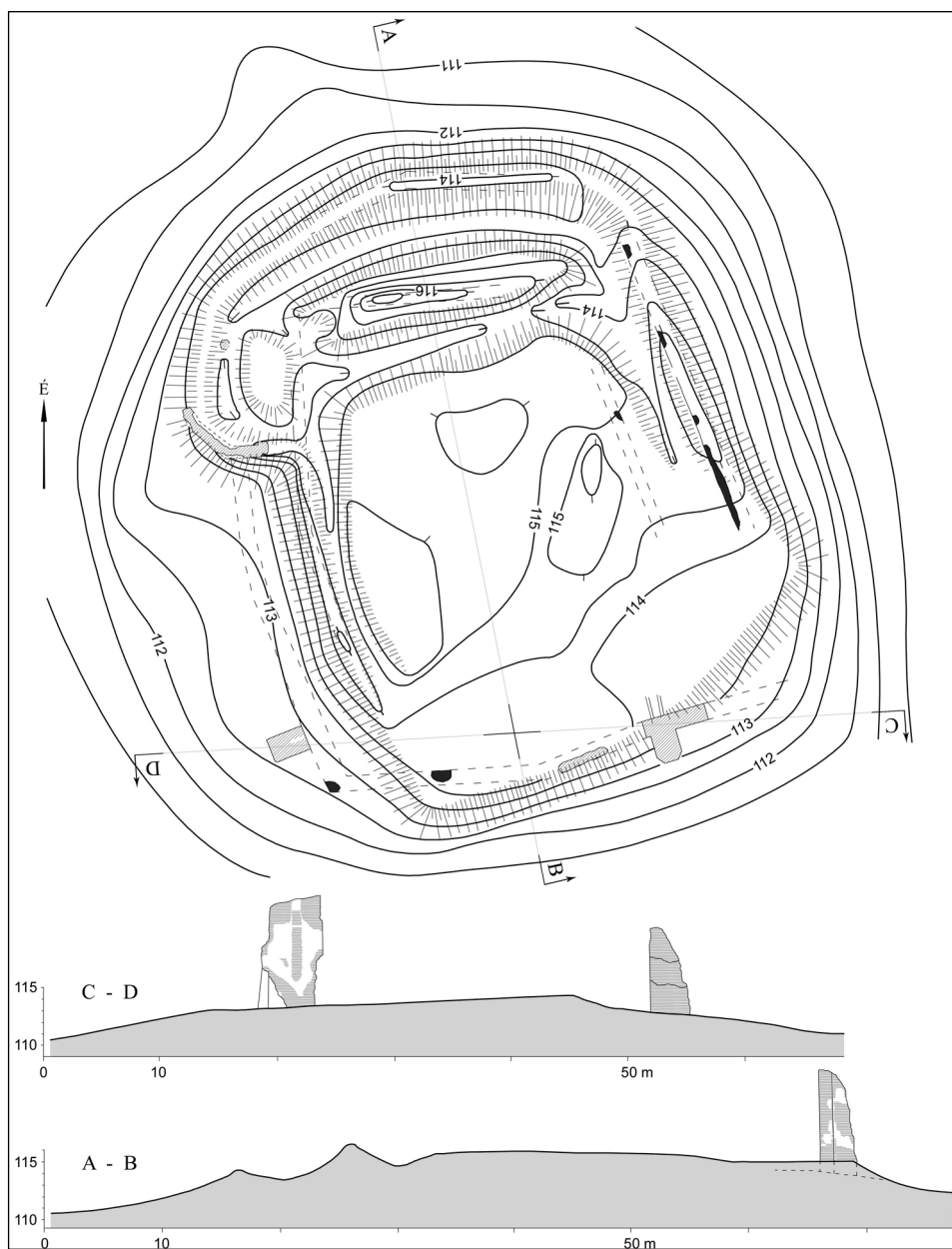
A várat Debregeszt castrumként 1309-től említik, ekkor Kőszegi Henrik fia Jánosé volt. Valószínűleg 1316-ban került királyi kézre. 1346 előtt Lackfi István kapta meg, majd fiáé, Miklós vajdáé és unokájáé, Döbröközi Andrásé volt, aki 1399-ben szerepel utoljára. A vár később talán Alsáni János birtoka lett. 1437-ben királyi kézen találjuk, ekkor id. Rozgonyi István vette zálogba. Fiától, ifj. Jánostól 1445-ben Újlaki Miklós elfoglalta el, tőle 1446-ban familiárisa, mesztegyői Szerecsen Péter és testvérei szerezték meg zálogképpen. Később a Tamási-család, majd 1534-től Werbőczy István birtokolta. A törökök 1545 novemberében foglalták el és 1686-ig tartották kezükben. Az 1545–1546. évi zsoldlistában 247 katona szerepelt, ez a létszám később 100 alá csökkent, az utolsó, 1630. évi listában már csak 22 főt írtak össze. A hódoltság után az Esterházy-uradalomhoz tartozott.

Egy 1687-ből származó leírás szerint a Kapos mocsarában levő szigeten téglából épült kastélynak már csak romjai álltak. Egy tornya volt már csupán ép állapotban, benne „egy jó szoba egy konyhával, alatta egy pince”. Egy 1693. évi összeírás ugyanerről számol be, de a 18. századi adatok már a teljes pusztulásáról tanúskodnak. A várat a II. katonai felmérés szabálytalan háromszög alakú épületrészletként ábrázolja. Römer Flóris 1866-ban alaprajzot és távlati képet is készített az akkor még viszonylag magasán álló falakról. A DNy felől készült rajz szerint a nagyjából négyzet alakú vár ÉNy-i oldalán még legalább 1-2 m magasságban állt az a toronyszerű építmény, amelyből ma már csak két falcsonk található a Ny-i és K-i oldalon. Az erődítmény D-i felén a talajszinten még követhető a volt fal vonala. Wosinsky Mór 1891. évi kérdőívére válaszolva az előljárásság az alábbiakat közölte: „A Kapos folyó mellett van az ugynevezett Verbőczy várkastélynak maradványa a hol az ásátást Kammerer Ernő orsz. gyűlési képviselő úr a mult évben megkezdte” Erről a feltárásról azonban nincsenek közelebbi ismereteink.

1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel együtt elkészítettük az erősség szintvonalas felmérését, melyet a belső területe kitisztítása után Egyed Endre 1999-ben egészített ki. A részletes felmérés alapján a külső övezőfal által határolt terület 40×51,50 m (0,21 ha), a belső vár kiterjedése 26×kb. 30 m (0,078 ha). A külső és belső övező fal közötti távolság a nyugati oldalon 6, a keletin 5, északon 9 m, a déli oldalon bizonytalan.

A vár szabálytalan négyszög alakú. Külső fala a K-i oldalon kőből épült, vastagsága (130 cm) egy helyen figyelhető meg; a belső falsík kb. 25 m hosszan követhető. Az É-i és Ny-i oldalon falsík nem látható, csupán az omladék vonalát lehetett mérni. A Ny-i oldalon, az ÉNy-i sarok közelében nyolcszögletű téglatorony részlete áll, belső átmérője kb. 11 m. A fal Ny-i szakaszán, a DNy-i sarok közelében téglapillér látható. A külső fal a D-i oldalon kőből készült, vastagsága 130 cm, hossza 27 m. Ehhez csatlakozik az emeletes, támpilléres téglafalcsonk. A belső körítő falnál csupán a K-i oldalon figyelhető meg kis szakaszon kőfalcsonk, egyébként csak az omladék vonalát lehet mérni. Ennek alapján a falvastagság kb. 90 cm.

1982 óta több alkalommal végeztem terepbejárást a várban és környékén is. A vár belsejében kevés, a körülötte levő szántásban sok középkori és török kori edénytöredék

1. kép A döbröközi vár maradványainak felmérése

gyűjthető, a legkorábbi leletek a 13. századból származnak. A környéken megfigyelt kis kiemelkedések, elszíneződések feltehetően elpusztult házakra utalnak.

2005-ben lehetőség nyílt a vár legmagasabb falcsomkjának állagvédelmi munkáira. A ma is látható falak közül a DNy-i faltömb talán a kaputorony maradványa; de a legnagyobb összefüggő falmaradvány a D-i oldal K-i felén maradt fenn. Ennek legnagyobb

magassága 10 méter, legnagyobb szélessége 4,7 méter, külső, déli oldalát egy támpillér támasztja meg. Ez a fáltömb – annak ellenére, hogy a 20. század folyamán két alkalommal is végeztek rajta állagvédelmi munkákat – egyre inkább kifelé dőlt, s ezzel veszélyeztette a közelében álló lakóházat.

Az állagvédelmi munkákat Gere László irányította, aki megállapíthatta, hogy eredeti vakolat csak nagyon kis területen, főként a támpillér keleti felén maradt meg. A kutatás így itt a fal pontos felmérését, a megfigyelt jelenségek leírását és azok értékelését jelentette. A téglafal belső felületének vizsgálata során kiderült, hogy az egy kétszintes palota végfala, két-két boltozott helyiség részleteivel, nyíláskávákkal. A falmaradvány külső, déli oldalán építészeti részlet nem mutatkozott. Az egyetlen építészeti elem itt a monumentális támfal.

Az eddigi kutatások alapján a döbröközi vár legkorábban a 13. században épülhetett a Kapos mocsaraiból kiemelkedő szigeten. A természetes környezet jó védelmet biztosított számára, valószínűleg ezért nincs nyoma egy egykori külső védelmi vonalnak. Mai, szabálytalan négyszög alakú formája talán csak a késő középkori állapotokat tükrözi. A DK-i falcsonton végzett kutatások eredményei összecsengenek az 1693. évi leírással, amely 10 m magas falakat említ. A vár alaprajzában, az építési periódusoknak pontosabb meghatározását csak a vár teljes feltárásától remélhetjük.

IRODALOM

MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. 190–197.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

MERVA SZABINA	A kora Árpád-kori sáncvárok keltezési lehetőségeiről ...	5
ZSOLDOS ATTILA	A Druget-tartomány várnagyai	33
HORVÁTH RICHÁRD	Vár volt-e a tari „vár?”	43
RÁCZ MIKLÓS	A modellezés, mint az elemzés és az elméleti rekonstrukciós folyamatok bemutatásának eszköze a cseszneki vár példáján. I.	49
NOVÁKI GYULA	Adony-Dajapuszta vára	61

KÖNYVISMERTETÉSEK

TEREI GYÖRGY – NOVÁKI GYULA – MRÁV ZSOLT – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN	Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig (<i>Dénes József</i>)	65
	(<i>Czajlik Zoltán</i>)	67
	(<i>Jankovich B. Dénes</i>)	69

KUTATÁSI JELENTÉSEK

MOLNÁR ISTVÁN	Beszámoló a fonyódi Várhegyen 2009–2011-ben végzett régészeti munkálatokról	71
GÁL VIKTOR	Kutatások a füzéri várban, 2011	74
GÁL VIKTOR	Kutatás Komlóska-Pusztavárban, 2011	79
GÁL VIKTOR	Régészeti kutatás Szádvár keleti várrészében, 2011	81
KÖPEZNY ZSUZSA	A temesvári Hunyadi-kastély és 2011. évi régészeti kutatása	87
RINGER ISTVÁN	Jelentés a sátoraljaújhelyi vár 2011. évi régészeti kutatásáról	96
FELD ISTVÁN	Jelentés a solymári vár 2011. évi régészeti kutatásáról ...	97
MAKOLDI MIKLÓS	Beszámoló a tokaji Rákóczi-vár 2011. évi kutatásáról ...	98
JÁN BELJAK – NOÉMI PAŽINOVÁ	A zólyomi Pusztavár régészeti kutatásának eredményei	103

VÁRAK A TOLNA-BARANYAI HATÁRVIDÉKEN

MIKLÓS ZSUZSA	Decs-Ete egykori mezővárosa és erőssége	115
MIKLÓS ZSUZSA	Ócsény-Oltovány	118
MIKLÓS ZSUZSA	Váralja-Várfő	120
BUZÁS GERGELY	Szászvár	123
FELD ISTVÁN	Magyaregregy-Márevár	126
MIKLÓS ZSUZSA	Kaposszekcső-Leányvár	128
MIKLÓS ZSUZSA	Dombóvár-Gólyavár	130
MIKLÓS ZSUZSA	Dombóvár-Szigeterdő	132
MIKLÓS ZSUZSA	Döbrököz-Vár	135